

Tuija Laine

KIRJAHISTORIAN PERUSTEET JA TUTKIMUS

Kansalliskirjasto ja Suomen kirjahistoriallinen seura ry

KIRJAHISTORIAN

PERUSTEET JA TUTKIMUS

Tuija Laine

KIRJAHISTORIAN PERUSTEET JA TUTKIMUS

Kansalliskirjasto ja Suomen kirjahistoriallinen seura ry

Kirjahistorian perusteet ja tutkimus

© Teksti Tuija Laine

ORCID: [0000-0001-8530-0579](https://orcid.org/0000-0001-8530-0579)

Käsikirjoitus on Suomen kirjahistoriallisen seuran nimeämien
asiantuntijoiden vertaisarvioima.

Taitto ja graafinen suunnittelu: Merika Pyörökivi

ISBN 978-951-51-4040-1 (pdf)

Helsinki, 2018

Rakas lukija!

Edessäsi on *Kirjahistorian perusteet ja tutkimus* -niminen kirjahistorian oppikirja. Se on laadittu ensimmäiseksi johdatusksi kirjahistoriaan ja sen tutkimuksen maailmaan. Oppikirja pohjautuu pitkälti siihen kirjahistorian opetukseen, jota olen antanut viimeisen kymmenen vuoden aikana yliopistollisilla luentosarjoilla ja verkkokursseilla. Oppikirjan ensisijaisena kohderyhmänä ovatkin yliopistossa kirjahistorian opintoja suorittavat opiskelijat, mutta se sopii käytettäväksi kaikkialla, missä tarvitaan tietoa kirjahistoriasta, sen historiasta, tutkimuksesta, opetuksesta sekä käyttö- ja soveltamismahdollisuuksista. Se soveltuu myös itseopiskelumateriaaliksi. Siihen sisältyy esimerkkejä kirjahistorian tutkimusmenetelmien käytöstä ja pohdintatehtäviä, joita voi miettiä itsekseen tai toisten kanssa yhdessä. *Kirjahistorian perusteet ja tutkimus* tarjoaa perustietoa kirjahistorian eri osa-alueista, niiden historiasta, tutkimuksesta ja lähdeaineistoista. Koska kyseessä on johdatus, kirjassa valotetaan monipuolisesti kirjahistorian eri mahdollisuuksia, mutta ei pureuduta tutkimuksen yksityiskohtiin.

Vaikka kirjan ja sen historian juuret ovat varhaisissa, painamattomissa käsikirjoituksissa, tässä oppikirjassa keskitytään pääasiassa painettuun kirjaan. Keski-ajan kirjahistoriasta on ilmestynyt Suomessa 2000-luvulla kaksikin oppikirjaa: Outi Merisalon *Manu scripta* (2003) ja Tuomas Heikkilän *Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla* (2009). Nyt käsillä olevassa teoksessa tarkastelu alkaa puolestaan 1400-luvun lopulta ja painottuu 1600–1700-luvuille. Tähän ratkaisuun olen päätenyt siksi, että ensinnäkin kirjan tutkiminen esineenä nojautuu pitkälti, joskaan ei täysin, käsinpainetun kirjan aikakauteen eli 1400-luvun lopulta noin 1800-luvun puoliväliin. Toiseksi, varhaisempaan aikaan sisältyy monia kirjojen kirjoittamiseen, julkaisemiseen ja kauppaan sisältyviä ilmiöitä, jotka poikkeavat modernin ajan käytännöistä. Varhaisen painetun kirjan historia luo kuitenkin pohjan modernin kirjahistorian toimintatavoille. Sen vuoksi, mitä lähemmäs nykyaikaa tullaan, sitä helpompaa on ymmärtää nykyaajasta käsin esimerkiksi kirjakaupan tai tekijyyden problematiikkaa eivätkä taustatiedot ole samassa määrin tarpeen. Kirjassa on tästä huolimatta esimerkkejä myös uudem-masta kirjahistoriasta.

Alueellisesti oppikirja liikkuu pääasiassa Suomen kirjahistoriassa ja myös useimmat esimerkit on poimittu sieltä. Tämä johtuu siitä, että muualla maailmassa on ilmestynyt viime vuosina lukuisia kirjahistorian oppikirjoja, jotka kukin esittelevät kirjahistoriaa omista lähtökohdistaan käsin. Nämä oppikirjat ja niissä käsitellyt teemat, maantieteelliset alueet, aikakaudet ja käsittelytapa poikkeavat huomattavasti toisistaan, mikä kertoo alan laajuudesta ja siitä, ettei ole yhtä oikeaa tapaa lähestyä kirjahistoriaa. Yhdessä ne tarjoavat sangen monipuolisen kuvan alasta. Kyseisiä julkaisuja on hyvin saatavilla myös Suomessa ja olen laatinut niistä valikoidun luettelon tähän kirjaan ensimmäisen pääluvun loppuun. Luetteloon sisältyvät myös Suomessa viime vuosina julkaistut kirjahistorian oppikirjat ja joukko kirjahistorian metodeja käsitteleviä artikkeleita. Ulkomaiset teokset tarjoavat paljon tietoa muiden maiden, erityisesti suurten eurooppalaisten kielialueiden kirjahistoriasta, mistä syystä sen osuus on tässä oppikirjassa jätetty vähemmälle tarkastelulle. Toisaalta suurelta osin esimerkiksi painamiseen, sensuuriin ja kirjakauppaan liittyvä historiallinen kehitys on pääpiirteissään samansuuntaista Suomessa ja muualla Euroopassa kuitenkin siten, että monet ilmiöt saivat yleensä alkunsa jossain muualla ja otettiin käyttöön Suomessa vasta myöhemmin.

Käsillä olevassa oppikirjassa esittelen jonkin verran myös yleisluonteisia kirjahistorian tutkimuksen lähteitä, niitäkin pääosin suomalaisen kirjahistorian tutkimuksen kannalta. Vuonna 2011 ilmestyi teos *Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus*. Se sisältää kirjahistorian lähteistä artikkelin, jossa annetaan kattavampi kuva muiden maiden kirjahistoriaan liittyvästä lähdeaineistosta. Kyseiseen teokseen sisältyy lisäksi artikkeli keskiaikaisten käsikirjoitusten käytöstä kirjahistorian tutkimuksessa (artikkelit julkaisun liitteenä). Kirjahistoria-alan kattojärjestön, SHARPin (The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing <http://www.sharpweb.org/main/>) kautta tavoittaa myös paljon kansainvälisiä kirjahistorian linkkejä ja lähdeaineistoja.

Oppikirja jakaantuu kahteen osaan. Ensimmäisessä osassa tarkastelen kirjahistorian perusteita: kirjahistorian tutkimusta ja sen historiaa, kirjaa esineenä, tekijyyttä, sensuuria, kirjakauppaa, kirjastoja ja kirjan vaikutushistoriaa. Toisessa osassa pureudun kirjahistorian tutkimuksen metodisiin kysymyksiin muutaman kirjahistorian kannalta keskeiseksi osoittautuneen teeman näkökulmasta. Tarkastelen kirjahistorian ja kirjallisuustieteen välisiä suhteita, lukemista ja kirjoittamista sekä kuvan käyttöä kirjahistoriassa. Kirjan lopussa oleva lähde- ja kirjallisuusluettelo sekä tekstin kirjallisuusviitteet antavat tietoa tähän mennessä ilmestyneestä,

hyödyllisestä kirjan historiaan liittyvästä kirjallisuudesta, joka tarjoaa lisätietoa siitä kiinnostuneelle.

Kirjahistoria on alana erittäin laaja ja monipuolinen ja sen vuoksi hyvin hedelmällinen tutkimuskohde. Ensimmäiseksi johdatukseksi tarkoitettussa oppikirjassa joutuu tekemään paljon valintoja ja karsintaa. Moni mielenkiintoinen ja tärkeä asia jää kokonaan käsittelemättä tai vähälle tarkastelulle. Onneksi kirjahistoriasta on ilmestynyt runsaasti sekä muuta oppimateriaalia että spesifimpiä tutkimuksia niin Suomessa kuin muualla maailmassa. Niiden avulla lukija pääsee syventymään perusteellisemmin niihin kysymyksiin, jotka jäävät tämän oppikirjan lukemisen jälkeen mieltä askarruttamaan.

On aika kiittää kaikkia niitä tahoja, jotka ovat monin eri tavoin auttaneet ja edistäneet tämän kirjan valmistumista ja viimeistelyä! Kirjallisuustieteen ja kirjahistorian välisiä suhteita ja kuvitusta koskevien artikkelien osalta olen saanut tärkeitä kommentteja teologian maisteri Vehka Hakoselta (kirjallisuustiede) ja professori Leila Koivuselta (kuvitus). Suomen kirjahistoriallisen seuran hallitus on huolehtinut siitä, että tämä oppikirja on saatu vertaisarvioinnin piiriin. Seuran nimeämien arvioitsijoiden kommentteista ja huomioista on ollut suuri apu kirjan muokkaamisessa lukijoiden saataville. Seuran hallituksen jäsenet ovat tarjonneet asiantunteuksena käyttöni tätä kirjaa viimeistellessäni. Lukuosat kirjahistorian opiskelijat kursseillani ovat esittäneet kysymyksiä ja kommentteja, jotka ovat avanneet silmäni pohtimaan kirjahistoriaa uusista näkökulmista. Kuvien ja oheismateriaalin hankinnassa olen saanut apua niin Kansalliskirjaston ja Kaisa-kirjaston kuin Päivälehdän museonkin henkilökunnalta. Otavan Kirjasäätiö on uskonut tähän hankkeeseen myöntämällä sille apurahan. Kirjan taiton ja graafisen suunnittelun olen saanut jättää graafinen suunnittelija Merika Pyörökiven asiantunteviin käsiin. Kansalliskirjasto on ottanut *Kirjahistorian* digitointihankkeen ohjelmaansa. Tämä oppikirja julkaistaan osana kyseistä hanketta ja se on avoimesti saatavilla ja ladattavissa Kansalliskirjaston sivuilla. Lämmin kiitos teille kaikille!

Helsingissä Pyhän Henrikin päivänä 19.1.2018

Tuija Laine

**Mitä
kirjahistoriassa
tutkitaan ja miten?**

Mistä kirjahistoriassa on kysymys?

Kirjahistorian asema tieteen kentässä

Lukeminen ja kirjoittaminen, kirjat, lehdet ja erilaiset tekstit ovat niin kiinteä osa meidän arkipäiväämme, että meidän on vaikea kuvitella elämäämme ilman niitä. Kuitenkin ensimmäiset suomenkieliset kirjat julkaistiin vasta lähempänä 1500-luvun puoliväliä eikä tavallinen kansa saanut niitäkään käsiinsä. Toisaalta, mitäpä rahvas olisi kirjoilla tehnytään, levisihän lukutaito kansan keskuuteen vasta pikkuhiljaa, 1600- ja 1700-lukujen kuluessa. Oppineen väen ulottuvilla kirjoja oli enemmän, vaikka ne nykyaikaan verrattuna olivatkin vielä uuden ajan alussa melko harvinaisia. Säätyläisten kirjallisia harrastuksia edesauttoi lukutaidon ohella myös kielitaito – Suomessa käytetty kirjallisuus oli kirjoitettu pitkälti ruotsiksi, mutta myös latinaksi, saksaksi tai ranskaksi. Suomenkielinen kirjallisuus oli varsinkin ennen 1800-luvun puoliväliä vähäistä ja luonteeltaan miltei yksinomaan lakitekstejä ja uskonnollista kirjallisuutta. Mitä kirjoja omistettiin ja luettiin, ketkä niitä lukivat, kuinka niitä hankittiin ja myytiin, millaisia meillä tai muualla luetut kirjat olivat ja miten niiden lukeminen ihmisiin vaikutti? Kaikkeen tähän vastaa kirjahistoria.¹

1 Pipping 1856–1857; Tuija Laine 1996a, 19–20; af Forselles 2008; Tuija Laine 2017.

Kirjahistoriassa tutkitaan alan nimen mukaisesti kirjaa ja sen historiaa. Tutkimus ei kuitenkaan kohdistu pelkästään painettuun kirjaan, vaan tarkastelun kohteena ovat myös käsikirjoitukset ja monenlaiset painotuotteet, esimerkiksi pienpainatteet, ja lehdistö. Kirjahistoria on eri tutkimuksissa määritelty hieman eri tavoin eikä yhtä ainutta, yleisesti hyväksyttyä määritelmää ole olemassa. Kuitenkin eri tutkijoiden parissa vallitsee melko suuri yksimielisyys siitä, millaiset asiat ovat kirjahistorian kannalta keskeisiä ja tutkimisen arvoisia. Keskeisinä ja siten myös tärkeinä tutkimuskohteina on pidetty muun muassa kirjan valmistusprosessia, kuvitusta, sensuuria, kirjojen välitystä ja kirjakauppaa, kirjojen kirjoittamiseen ja lukemiseen liittyviä kysymyksiä, kirjan reseption² eli vastaanoton tarkastelua laajemminkin sekä kirjan vaikutushistorian tutkimista ja kirjan asemaa median kentässä. Viimeksi mainittu selvittää, millä tavoin kirja on historian eri vaiheissa vaikuttanut ihmisten ajatteluun ja sitä kautta laajempiin historiallisiin tapahtumiin, kuten reformaatioon tai valistukseen ja millä tavoin kirjaa on käytetty hyväksi esimerkiksi indoktrinaatiossa tai propagandassa, kun on haluttu vaikuttaa ihmisten ajatteluun ja toimintaan ja muokata niitä.³

Kirjahistoria on nykyään monissa yliopistoissa oma, itsenäinen oppiaineensa. Koska sillä on luontevat yhteydet kirjastolaitokseen, se on usein sijoitettu siihen tiedekuntaan tai sille laitokselle, jossa koulutetaan kirjastonhoitajia ja informaatikkoja. Näin on esimerkiksi niissä Suomea lähinnä olevissa yliopistoissa, joissa kirjahistoria on oppiaine eli Lundissa, Tallinnassa ja Vilnassa. Vaikka kirjahistoria liittyy usein elimellisesti kirjastolaitokseen ja kirjastojen kokoelmat tarjoavat sille ehtymättömän määrän tutkimuskohteita, se askaroi harvemmin uuden informaatioteknologian parissa. Perinteisen kirjastonhoidon menetelmät, kirjojen luettelointi ja kirjastojen historia auttavat toistaiseksi edelleen parhaiten ymmärtämään kirjan historiaa. Viime vuosina digitalisaatio ja erilaiset sähköiset tietokannat ovat sekä helpottaneet kirjahistorian tutkimuskohteiden saatavuutta että avanneet mo-

2 Reseption käsitteestä tarkemmin kirjallisuustieteen ja kirjahistorian välisiä suhteita käsittelevässä osuudessa.

3 Kirjahistorian oppikirjoista, joita näitä kysymyksiä on käsitelty, voidaan mainita muun muassa seuraavat: Leslie Howsam: *Old books and New Histories. An Orientation to Studies in Book and Print Culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2006, Robert Darnton: *What is the history of books? – The Case for Books. Past, present and future*. New York: BBS Public Affairs, 2009, David Finkelstein & Alistair McCleery: *An Introduction to Book History*. New York & London: Routledge, 2007 ja *The Cambridge Companion to the History of the Book*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. (Laajempi lista kirjahistorian oppikirjoista tämän luvun lopussa, sivut 26–28.)

nia uusia mahdollisuuksia kirjahistorian tutkimukselle. Sähköisen kirjan yleistyminen myötä myös kirjahistorian tutkimusmenetelmät tulevat todennäköisesti jossain määrin muuttumaan.

Tiedonvälityksen siirtyminen yhä suuremmassa määrin verkkoon ja sosiaalisen median läpimurto mahdollistavat ajankohtaisten asioiden ja tapahtumien esittelyn entistä joustavammin. Itse olen pyrkinyt tiedottamaan kirjahistorian kannalta kiinnostavista tapahtumista, hankkeista, opetuksesta ja linkeistä Helsingin yliopiston ylläpitämän Kirjahistoriablogin (<http://blogs.helsinki.fi/tvhlaine/>) välityksellä.

Helsingin yliopistossa kirjahistorialla oli oma oppituoli vuosina 2012–2016. Se oli sijoitettu teologiseen tiedekuntaan, koska siellä toimivat kirkkohistorioitsijat ja käytännöllisen teologian tutkijat ovat perinteisesti tehneet paljon kirjahistoriallista tutkimusta. Pappissäätty on keskiajalta lähtien edustanut oppineistoa, oppisäättyä, joka on huolehtinut kansanopetuksesta ja ollut monin tavoin kirjallisesti oppinut ja harrastunut⁴. Varhaisin meillä painettu ja luettu kirjallisuus oli voittopuolisesti uskonnollista. Kirjahistorian ja teologian sekä kirkkohistorian välillä on näin luonteva, perinteinen yhteys.

Kirjahistoria liittyy läheisesti moniin humanistisiin sekä tieteellisiin että populaareihin aloihin ja ilmiöihin. Historiatieteenä se on tietysti erityisen lähellä historiaa ja käyttää monia historiatieteen tutkimusmenetelmiä hyväkseen. Kirjaan kohdistuvana tutkimuksena se tulee lähelle kirjallisuustiedettä ja epäilemättä hyötyy sen parissa tehdystä tutkimuksesta. Kuitenkin kirjallisuustieteen tapa jäsentää kirjan sisäistä rakennetta on kirjahistorialle vieras. Kirjahistoria myös kohdistaa tutkimuksen laajempiin genreihin ja julkaisutyyppeihin kuin perinteinen kirjallisuustiede, joskin kirjallisuustiedekin on tässä suhteessa viime aikoina avartunut. Erityisesti anglosaksisessa maailmassa kirjahistorian tutkimusta tehdään runsaasti juuri englannin kielen ja kirjallisuuden oppiaineessa. Läheiset yhteydet sekä historiaan että kirjallisuustieteisiin ovat vaikuttaneet siihen, että osassa yliopistoja kirjahistoria on sijoitettu näiden oppiaineiden yhteyteen. Esimerkiksi Mainzin yliopistossa kirjahistoriaa voi opiskella filosofian ja filologian tiedekunnassa. Kirjahistorian yhteydet informaatioyhteiskuntaan ja kommunikaation tutkimukseen ovat puolestaan johtaneet osan kirjahistorian oppituoista niihin tiedekuntiin ja niille laitoksille, joissa opetetaan viestintää tai mediaa ja sen historiaa.

4 Tuija Laine 2017, eri kohdin.

Viimeisten parinkymmenen vuoden aikana varsinkin Suomessa kirjahistorioitsijat ja folkloristit ovat lähestyneet toisiaan. Talonpoikaissäestön luku- ja kirjoitus-harrastus, joka perustui pitkälti itseopiskeluun, on noussut yleisenkin kiinnostuksen kohteeksi, kun arkistojen ja kotien kätköistä on kaivettu esiin vanhoja muistiinpanoja ja päiväkirjoja. Kirjahistoriallisia teemoja tutkitaan myös muualla maailmassa folkloristien parissa. Tästä on hyvä esimerkki Helsingissä kesällä 2010 järjestetty kansainvälinen SHARP-konferenssi (*The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing*), joka keräsi runsaan joukon esitelmöitsijöitä juuri folkloristien joukosta, kun aiheena oli tarkastella kirjaan liittyviä ilmiöitä ”alhaalta” (*from below*), tavallisesta lukijasta ja kansasta käsin.⁵

Lähinnä harrastepohjalta nouseva bibliofilia, kirjojen keräily ja ”intohimoinen suhtautuminen kirjoihin”, ei vain kirjan sisältöön vaan myös sen ulkoasuun, hyödyttää niin ikään kirjahistoriaa monin tavoin. Useat keräilijät ovat kyenneet hankkimaan erittäin arvokkaita ja monipuolisia kokoelmia ja tuntevat usein kokoelmansa hyvin, joten kirjahistorioitsija voi käyttää tutkimuksissaan heidän aineistojaan sekä pääasiallisena tutkimuskohteina että vertailuaineistoina.⁶

Kirjahistoria erilaisten kirjaan liittyvien oppiaineiden ja alojen kentässä

5 Mikkola 2010; Laitinen & Mikkola 2013, 9–10.

6 Hagelstam 2003. Tunnettuja yksityiskirjakokoelmia, joita on mahdollista käyttää tällä hetkellä julkisissa kirjastoissa, ovat muun muassa Kansalliskirjastossa säilytettävä Heikki A. Reenpään ns. Reenpää-kokoelma, joka sisältää suuren joukon vanhaa Fennica-kirjallisuutta, Markus Brummer-Korvenkontion Brummeriana- ja Lea-lastenkirjakokoelmat Kansalliskirjastossa ja Jarl Pousarin sidoskokoelma, jota säilytetään Svenska Litteratursällskapetin kirjastossa.

Kirjahistoria on monitieteellinen ja poikkitieteellinen tutkimusala. Sillä on omat lähtökohtansa ja omia tutkimusmenetelmiään ja lähestymistapojaan, mutta se on avoin muiden humanististen tieteiden parissa tehdylle tutkimukselle ja niiden parissa käytetyille metodeille. Kirjahistorian kohteena voi olla mikä tahansa julkaisu, edustipa se mitä tieteenalaa hyvänsä tai olipa se luonteeltaan kuinka epätieteellinen hyvänsä, koska kirjahistoriassa ei tutkita vain tieteellisesti, esteettisesti tai kaunokirjallisesti kiinnostavia ja arvokkaita teoksia, vaan myös hyvinkin arkisia painatteita. Kirjahistorian näkökulmasta kiinnostavia ovat sekä tekstin muoto ja rakenne että sen sisältö.

Kirjahistorian tutkimustraditiot

Deskriptiivinen ja analyyttinen bibliografia

Vaikka kirjahistoria on historiatiede ja käyttää monia sen tutkimusmenetelmiä hyväkseen, kirjahistorian piirissä on kehittynyt myös omia tapoja tarkastella kirjaa ja saada siitä uutta tietoa. Kirjoja on luetteloitu ja järjestetty antiikin ajoista lähtien, mutta kirjallisuuden tieteellisen luetteloinnin alku voidaan ajoittaa 1800-luvun Cambridgeen. Tuolloin kirjastonhoitaja Henry Bradshaw (1831–1886) ryhtyi kehittämään tapaa luetteloida kirjaston **inkunaabelit** eli ennen vuotta 1501 painetut kirjat. Inkunaabelit oli tehty käsikirjoitusten ulkoasua noudattaen ja siksi niistä puuttui usein painajan nimi, painopaikka ja painovuosi tai jokin/jotkin näistä. Vertailemalla eri puolilla julkaistujen inkunaabeleiden kirjaimia ja koristeaineistoja keskenään *Bradshaw* onnistui löytämään inkunaabeleiden puuttuvat julkaisutiedot ja luetteloimaan kokoelman inkunaabelit.⁷ Tällainen empiriseen lähdeaineistoon, itse kirjaan, kohdistuva tarkastelu sopi hyvin englantilaiseen empiristiseen tieteenharjoittamisen perinteeseen, mistä syystä on luonnollista, että se kehittyi nimenomaan Englannissa.

Kirjaa esineenä tarkastelevaa menetelmää alettiin kutsua **deskriptiiviseksi bibliografiaksi**. Se laajeni pian angloamerikkalaisella alueella tarkoittamaan **käsinpainetun kirjan** tutkimista esineenä. Kiinnitettiin huomiota kirjan rakenteeseen ja kaikkiin latomisen ja painamisen yhteydessä kirjaan tulleeisiin merkkeihin, ja tulkittiin niitä. Rakenne ja kirjaan painetut merkit kertoivat kirjan tarinan,

⁷ Darnton 1982, 65, Needham 1988, 9–10, 12–18.

*Cambridgen yliopiston
kirjastonhoitaja
Henry Bradshaw (1831–1886).
Kuva vuodelta 1888.*
Kuva: Wikimedia commons

jolle voitiin saada vahvistusta vertailemalla vielä kappaleita keskenään. Saatiin vastauksia muun muassa seuraavanlaisiin kysymyksiin: oliko kyseessä ensimmäinen painos vai uusintapainos? Mitkä osat kirjasta oli julkaistu yhdellä kertaa ja mitkä erillisinä osina ja minkä vuoksi? Missä järjestyksessä eri painokset olivat ilmestyneet? Oliko ladelmaa muutettu painamisen aikana ja jos, miksi? Tällaiset tiedot olivat tärkeitä erityisesti silloin, kun laadittiin tieteellistä kirjastoluetteloa, **bibliografiaa**. Kun niiden pohjalta kirjoitettiin kirjahistoriallista tutkimusta, sitä kutsuttiin **analyyttiseksi bibliografiaksi**. Bibliografialla tarkoitetaan kirjahistoriassa sekä kirjastoluetteloa, bibliografiaa että kirjahistoriallista tutkimusta.⁸

Myöhemmin Ronald B. McKerrow (*An Introduction to bibliography for literary students*, 1927) ja Philipp Gaskell (*New introduction to bibliography*, 1972) laativat näitä menetelmiä koskevat oppaat tueksi vanhojen kirjojen luetteloijille, bibliografiatieteen opiskelijoille ja niille, jotka tekevät deskriptiiviseen ja analyttiseen

8 McKerrow 1994; Tuija Laine 1996a, 12–13.

bibliografiaan liittyvää tutkimusta. Vanhojen kirjojen luetteloinnissa käytettävä ISBD(A)-luettelointistandardi saatiin 1990-luvulla myös suomeksi. Suomalaisin esimerkein täydennetyn käännöksen nimeltään *Suomalaiset luettelointisäännöt. Vanhojen monografiajulkaisujen luettelointi* (1993) laativat Rita Nyqvist ja Sirkka Havu.⁹

Deskriptiivisen ja analyttisen bibliografian kanssa samaan tutkimusperheeseen kuuluu ns. **tekstuaalinen bibliografia** (nykyään useammin tekstikritiikki). Menetelmänä se on tuttu esimerkiksi kirjallisuustieteessä ja eksegetiikassa harjoitetun tekstikritiikin pohjalta. Saman kirjoittajan saman tekstin eri variantteja verrataan keskenään ja pyritään löytämään alkuperäisin tekstimuoto. Englannissa tekstuaalinen bibliografia oli suosittua muun muassa William Shakespearen tekstien tarkastelussa. Shakespearen nimissä ilmestyneitä julkaisuja oli lukuisia ja tutkijoiden kiinnostuksen kohteena oli luonnollisesti löytää niistä mahdollisimman alkuperäiset muodot ja samalla tarkastella tekstien laatimishistoriaa laajemminkin. Tällä menetelmällä on mahdollista etsiä myös jonkin tietyn tekstin kirjoittamisessa käytettyjä lähteitä. Suomessa sitä on käytetty runsaasti esimerkiksi Michael Agricolan tekstien lähteiden tunnistamisessa. Kun tekstin muutokset, sen tunnettujen versioiden väliset suhteet ja sen leviäminen esitetään piirretyn ”sukupuun” muodossa, puhutaan stemmatologiasta.¹⁰

Deskriptiivistä ja analyttistä bibliografiaa sovellettaessa on ehdottoman tärkeää saada käsiin kirjan todelliset, aidot kappaleet, koska vain alkuperäisestä kirjasta voi tehdä luotettavasti painamiseen ja sen vaiheisiin liittyviä päätelmiä. Tästä syystä edes näköispainokset, puhumattakaan kopioista tai digitaalisista kappaleista eivät sovellu tämän tyyppiseen tutkimukseen.

Edellä mainitut tutkimusmenetelmät tuottavat parhaimman tuloksen silloin, kun tutkimuskohteesta, esimerkiksi jostain tietystä kirjasta, on käytettävissä mahdollisimman paljon erilaisia kappaleita, joita voidaan verrata. Kuitenkin deskriptiivisen ja analyttisen bibliografian menetelmiä voi käyttää tutkimuksessa myös silloin, kun ei ole mahdollista vertailla useita kappaleita keskenään. Niiden avulla voidaan tehdä päätelmiä yksittäisenkin kirjan tai sen painoksen rakenteesta ja esi-

9 Gaskell 1972; Vanhojen monografiajulkaisujen kuvailu 1993; McKerrow 1994.

10 Heininen 1999; Greetham 2013; Heikkilä 2013. Tieteen termipankki <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Tekstuaalitieteet:stemmatologia>. Tekstikritiikistä ja sen käytöstä perusteellisesti teoksessa *The Cambridge Companion to Textual Scholarship*. Edited by Neil Fraistat and Julia Flanders. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

merkiksi siitä, onko kirjasta sensurointitarkoituksessa poistettu joitakin osuuksia. Kyseiset menetelmät soveltuvat kaikenlaisten tekstien tarkasteluun, mutta perinteisesti deskriptiivisen ja analyttisen bibliografian hyödyntäjät ovat tutkineet hienoja loistopainoksia ja ns. harvinaiskirjoja enemmän kuin tavallista rahvaan kirjallisuutta.

Historiallinen bibliografia

Deskriptiivisessä ja analyttisessä bibliografiassa tarkastelun kohteena on kirja fyysisenä esineenä. Se ei kajoa muuhun kirjan elämänvaiheita valottavaan lähdeaineistoon. Ranskassa 1930-luvulla syntynyt annalistinen (Annales-)koulukunta kiinnitti huomiota historialliseen lähdeaineistoon. Se lähti liikkeelle sosiaalihistoriallisesta tutkimuksesta perinteisen poliittisen historian sijaan ja keskittyi tarkastelemaan tavallisten ihmisten elämää laajojen lähdeaineistojen ja myös tilastolisten menetelmien avulla.¹¹

Tämä alun alkaen historian tutkimuksessa vallalla ollut suuntaus levisi 1950-luvulla myös kirjahistorian tutkimuksen piiriin. Tavalliset, vähäpätöiset julkaisut, esimerkiksi arkiveisut ja aapiset, nostettiin tutkimuskohteeksi, samoin niitä lukee neet ja käyttäneet tavallisen kansanihmiset. Kyseessä oli eräänlainen vastaveto hienojen loistopainosten tutkimiseen keskittyneelle analyttiselle bibliografialle. Kirjahistoriaa tutkittiin sosiaalihistoriallisesta viitekehyksestä käsin kirjan ulkopuolisten lähteiden avulla. Käytettiin hyväksi muun muassa sensuuriviranomaisen aineistoja, erilaisten viranomaisen ja järjestöjen pöytäkirjoja, lehdissä julkaistuja kirjanmyynti-ilmoituksia, kirjeitä ja päiväkirjoja.¹²

Kyseistä tutkimusmenetelmää kutsutaan **historialliseksi bibliografiaksi**, koska kyseessä on kirjan tutkimus erilaisten historiallisten lähdeaineistojen avulla. Tätä tarkastelutapaa kuvasivat erityisesti vuonna 1958 ilmestyneessä kirjassaan *L'Apparition du livre* (The coming of the book) ranskalaiset *Henri-Jean Martin* ja *Lucien Febvre*. Näistä Febvre oli alun alkaenkin Annales-ryhmän tärkeimpiä jäseniä. Jotkut tutkijat katsovat modernin kirjahistorian alkavan vasta tästä eivätkä pidä pelkkää deskriptiivistä tai analyttistä bibliografiaa lainkaan kirjahistoriana.¹³

11 Nenonen & Teerijoki 1998, 639–640.

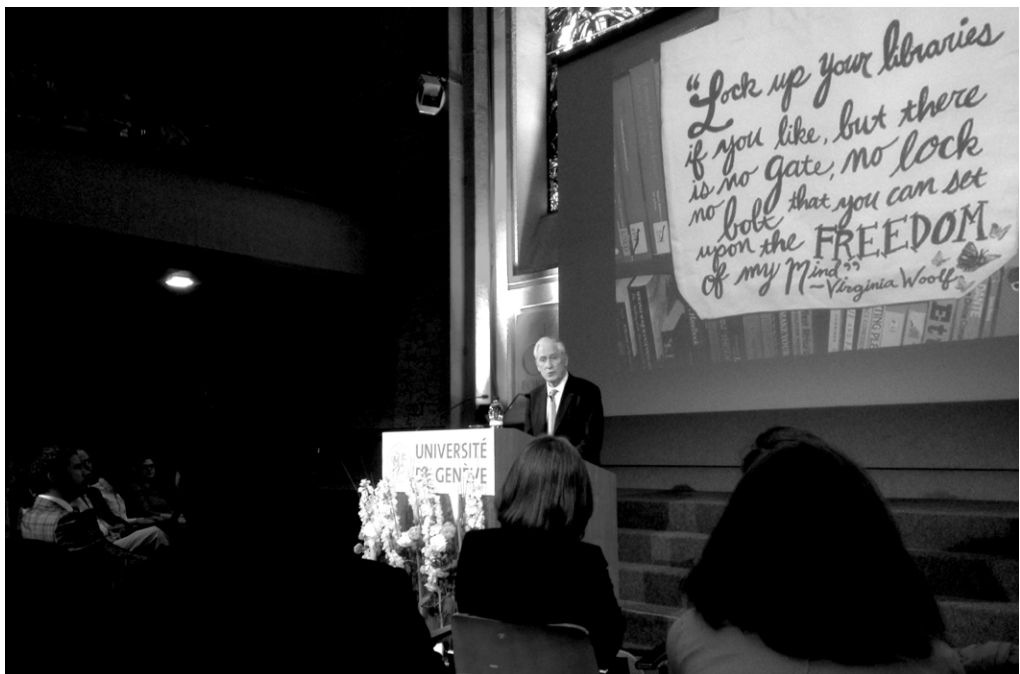
12 Tuija Laine 1996a, 14–15; Darnton 2009, 177–178.

13 Febvre & Martin 1990; Tuija Laine 1996, 253; Nenonen & Teerijoki 1998, 639, 769–770.

Koska historiallisessa bibliografiassa kirjan esineluonnetta tärkeämpää on sen sisältämä teksti ja lajityyppi, näköispainosten, digitaalisten kirjojen tai valokopioiden käyttö ei muodosta estettä kirjan tutkimukselle toisin kuin deskriptiivisen ja analyttisen bibliografian kohdalla. Historiallinen bibliografia on lähempänä perinteistä historiantutkimusta kuin analyttinen bibliografia. Suomessa se on ollut vanhastaan yleisin kirjahistoriallisen tutkimuksen muoto, joskin kirjastomaailmassa kirjaa on tutkittu enemmän deskriptiivisen ja analyttisen bibliografian menetelmin.

Tekstin sosiologia ja kirja informaation välittäjänä

Historiallisen bibliografian ideaa painotuotteen tai sen tekstin informaation välittämisen ja yhteiskunnallisen merkityksen tutkimisesta kehittivät edelleen uusiseelantilainen *Donald F. McKenzie*, amerikkalainen *Robert Darnton* ja ranskalainen *Roger Chartier*. McKenzie näki julkaisussaan *Bibliography and the sociology of texts* (1986) perinteisen bibliografian korostavan liiaksi yksittäisten toimijoiden asemaa kirjapainossa. Hän toi esiin yhteisön merkityksen julkaisujen synnyssä. Painatteen

Prof. Robert Darnton Harvardin yliopiston kirjastossa 7.5.2015.

Kuva: MartinGrandjean – Own work, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=40062923>

Roger Chartier.

Kuva: Michael Wögerbauer – Own work, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=17996845>

syntyyn vaikuttivat useissa tapauksissa kirjoittajan lisäksi monet latojat ja kirjapainon työntekijät eikä prosessi ja sen tuottama lopputulos ollut niin selvästi tulkevissa kuin varhaisempi bibliografinen tutkimus oli antanut ymmärtää. Kirja julkaistiin aina jotain tiettyä tarkoitusta varten ja yleensä julkaisijalla oli mielessään myös tietty lukijakunta. Näin esimerkiksi sama teksti saattoi saada eri aikoina erilaisen ulkoasun kohderyhmästä riippuen.¹⁴

McKenzie korosti julkaisujen syntyyn liittyvän historiallisen ja sosiaalisen kontekstin merkitystä. Hän näki kirjan kokonaisuutena. Hänen lähestymistapansa pyrki yhdistämään kahta toisilleen vastakkaista näkemystä: kirjan tarkastelemista yhtäältä yksinomaan esineenä ja toisaalta historiallisesta, sosiaalisesta ja yhteiskunnallisesta viitekehyksestä käsin. Näin hän onnistui kontekstualisoimaan perinteisen bibliografisen tutkimuksen ja tekstikritiikin ja kuromaan umpeen analyyttisen ja historiallisen bibliografian väliin syntyneitä kuilua. Erilaisten lähestymistapojen ja menetelmien monipuolisemmasta hyödyntämisestä yhdessä ja samassa tutkimuksessa oli keskusteltu jo hieman aiemmin, Bostonissa vuonna 1980 järjestetyssä konferenssissa *Kirjat ja yhteiskunta historiassa*.¹⁵

14 McKenzie 1986; Finkelstein & McCleery 2005, 11.

15 Tuija Laine 1996a, 16–18; Finkelstein & McCleery 2005, 9–11.

Robert Darnton esitti vuonna 1982 ”kommunikaation kehän” (communication circuit), joka herätti myöhemmin vilkasta keskustelua ja sai osakseen kritiikkiäkin. Kommunikaation kehään on sittemmin viitattu lukuisissa kirjahistoriallisissa tutkimuksissa. *Darnton* lähti siitä ajatuksesta, että kirjahistorian eri osa-alueet muodostavat yhden kokonaisuuden, jossa keskeisessä asemassa ovat kirjan eri elämänvaiheissa toimineet henkilöt: kirjoittajat, painajat, kirjakauppiaat, lukijat jne. Kun tarkastellaan jotain kirjallista ilmiötä, väistämättä törmätään koko tähän joukkoon, joista kaikki ovat jollain tavalla vaikuttaneet kirjojen julkaisemiseen, levitykseen ja vastaanottoon. *Darntonin* näkökulma kirjahistoriaan oli voimakkaasti sosiaalishistoriallinen. Brittiläiset bibliografit *Thomas R. Adams* ja *Nicolas Barker* kritisoivat *Darntonin* kehää siitä, että se ensinnäkin soveltui lähinnä uuden ajan alun kirjahistoriaan jättäen ulkopuolelle sekä keskiaikaisten käsikirjoitusten tutkimuksen että kulttuurit, joissa suullisella perinteellä oli painettua suurempi merkitys. *Darntonin* oma tutkimuskohde olikin 1700-luvun Ranska, mikä varmasti vaikutti hänen päätelmiinsä. Toinen kritiikin kohde oli *Darntonin* keskittyminen itse tekstien sijasta henkilöihin. *Adams* ja *Barker* peräänkuuluttivat kirjan elämään liittyviä prosesseja (julkaiseminen, tuotanto, levitys, vastaanotto ja säily(tä)minen) ja itse fyysisen kirjan asemaa näissä prosesseissa. He kyllä näkivät, että erilaiset ulkopuoliset tekijät; uskonnolliset, poliittiset, kaupalliset ja intellektuaaliset intressit vaikuttavat näihin prosesseihin, mutta eivät hyväksyneet yhtä sosiaalisia ja yhteiskunnallisia tarkastelutapoja kuin *Darnton*.¹⁶ *Adamin* ja *Barkerin* kritiikki oli askel kohti varhaisempaa, kirjaa esineenä korostavaa suuntausta.

Kirjoitetun kommunikaation historiaa

Vuonna 1998 perustettiin *Book history* -niminen vuosikirja, jonka toimittajat *Ezra Greenspan* ja *Jonathan Rose* määrittelivät kirjahistorian laajasti kirjoitetun kommunikaation historiaksi. Tällä he tarkoittivat kirjallisen ja painetun tekstin luomista, levitystä ja käyttöä kaikissa medioissa, niin kirjoissa ja lehdissä kuin käsikirjoituksissakin. Kirjahistoriaan kuuluivat tekijyyden, julkaisemisen, painamisen, kirjataiteen, sensuuriin, kirjakaupan ja kirjojen levityksen, kirjastojen, lukutaidon, lukemisen ja kirjoittamisen sosiaali-, kulttuuri- ja taloushistoria. Pääpaino oli nyt kommunikaatiossa, ei niinkään kirjassa esineenä.¹⁷

16 Darnton 2009, 182; Finkelstein & McCleery 2005, 12–14.

17 Finkelstein & McCleery 2005, 16.

Tämän, nykyään monin paikoin vallalla olevan suuntauksen eroa perinteiseen kirjahistoriaan voisi kuvailla siten, että siinä kirja tai (painettu) sana on siirtynyt keskiöstä marginaaliin. Kirja ei ole itse tarkoitus, vaan sillä on välinearvo. Se auttaa ymmärtämään yhteiskuntaa ja sen piirissä tapahtuvaa viestintää. Kirjahistoria kommunikaation historiana on korostunut myös siitä syystä, että erityisesti viimeisten kymmenen vuoden kuluessa kirjallisen viestinnän kenttä on voimakkaasti laajentunut sähköisen kirjan ja internetin kehittymisen myötä. Samalla perinteinen, painettu kirja ja sen traditionaaliset tutkimuskysymykset ovat alkaneet tuntua riittämättömiltä ja jopa vanhanaikaisilta. Sähköinen kirja ja digitaaliset aineistot ovatkin tärkeässä roolissa miltei kaikissa nykyaikana ilmestyneissä kirjahistorian yleisesityksissä.

Miten kirjaa pitäisi siis tutkia?

Näkemykset siitä, mistä kirjahistoriassa on pohjimmiltaan kysymys, ovat vaihdelleet runsaasti viimeisten sadan vuoden kuluessa. Se, mitä pidetään kirjahistoriana, vaikuttaa luonnollisesti myös siihen, mitkä kysymykset nähdään kirjahistorian kannalta selvittämisen arvoisina ja millä tavoin niitä pitäisi lähestyä. Eri tutkimussuuntausten edustajat ovat lähentyneet toisiaan, mutta edelleen esimerkiksi analyttisellä ja historiallisella bibliografialla on myös vankat kannattajansa. Historiallisen bibliografian jonkinlaiseksi jatkumoksi on kehittynyt suuntaus, joka korostaa kirjaa kommunikaation välineenä. Sen näköalat ovat laajat, mutta suuntautuvat kuvaamaan yhteiskuntaa ja ihmisten historiaa painot tuotteiden parissa eri tavoin työskennelleiden ihmisten ja heidän työnsä näkökulmista.

Kuten useat tutkijat ovat todenneet, kirjahistorian alue on laaja eikä kukaan yksittäinen tutkija pysty perehtymään syvällisesti siihen kokonaisuutena. Kaikenlaiseen tutkimukseen tutustumisesta on kuitenkin hyötyä, koska se auttaa tutkijaa löytämään omaan tutkimukseensa kiinnostavia, uusia näkökulmia. Raja-aitojen pystyttäminen vain estää ideoiden syntymistä. Mitä monipuolisemmin kirjaa pystyy lähestymään erilaisista näkökulmista, erilaisista lähdeaineistoista ja kysymyksistä käsin, sitä monipuolisemman ja tarkemman kuvan todennäköisesti saa omasta tutkimuskohteestaan. Erilaisten metodien yhdistäminen on hedelmällisempää kuin pysyttely vanhoissa tutuissa rakenteissa. Eri tieteenalojen piirissä kirjahistoriallista tutkimusta tekevien verkottuminen ja vuorovaikutus lisäävät puolestaan tietoa muualla tehtävästä tutkimuksesta ja auttavat myös kansainvälisen vertailuaineiston löytämistä omalle tutkimukselle.

POHDI

1. Tutustu johonkin kirjahistorialliseen tutkimukseen.
Analysoi, millä tavoin tutkimus on toteutettu ja millaisia tutkimustraditioita voit kyseisestä tutkimuksesta hahmottaa.
Millä muulla tavoin tutkimuksen olisi voinut toteuttaa?
2. Etsi tutkimusaiheita, joissa tarkastelun kohteena on
 - a) oikeustieteellinen
 - b) luonnontieteellinen
 - c) uskonnollinen kirjallisuus.Mieti, miten tutkimuskysymyksesi muuttuu riippuen siitä, millaisen kirjahistoriallisen lähestymistavan tutkimusaiheeseesi valitset.

Sanaselitykset

bibliografia = a) (tieteellinen) kirjastoluettelo b) kirjahistorian tutkimus

inkunaabeli = ennen vuotta 1501 painettu kirja

käsinpainettu kirja = Gutenbergin käyttämällä painotekniikalla painettu kirja. Käsinpainetun kirjan aikakausi kesti noin 1800-luvun puoliväliin asti.

deskriptiivinen bibliografia = kirjan tarkasteleminen esineenä ja kirjastoluettelon laatiminen tämän tarkastelun pohjalta

analyttinen bibliografia = tutkimus, jossa tarkastellaan kirjaa esineenä

tekstuaalinen bibliografia = tutkimus, jossa vertaillaan keskenään tekstejä, etsitään alkuperäisintä tekstimuotoa tai jonkun tekstin lähteitä

historiallinen bibliografia = kirjan tutkimus, jossa käytetään hyödyksi kirjan ulkopuolisia, historiallisia lähdeaineistoja

Valikoima kirjahistorian oppikirjoja ja klassikoita

* -merkityistä teoksista artikkelit tämän kirjan liitteenä (siirry liitteisiin)

Bland, Mark: *A Guide to Early Printed Books and Manuscripts*.

Malden: Wiley-Blackwell, 2010.

The Book. A Global History. Ed. by Michael F. Suarez, S. J. & H. R. Woudhuysen.

Oxford: Oxford University Press, 2013.

Bowers, Fredson: *Principles of Bibliographical Description*. Introduction by

G. Thomas Tanselle. Winchester & New Castle, DE: St Paul's Bibliographies
& Oak Knoll Press, 1994 (alkuteos Princeton University Press, 1949).

The Broadview Reader in Book History. Ed. Michelle Levy & Tom Mole.

New York: broadview press, 2014.

The Cambridge Companion to the History of the Book.

Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Chartier, Roger: *Inscription and Erasure. Literature and written Culture from*

the eleventh to the eighteenth Century. Philadelphia: University
of Pennsylvania Press, 2007.

Chartier, Roger: *The Order of the Books. Readers, Orders and Libraries*
in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries.

Stanford: Stanford University, 1994.

Clemens, Raymond & Graham, Timothy: *Introduction to Manuscript Studies*.

Ithaca & London: Cornell University Press, 2007.

Dane, Joseph A.: *What is a book? The study of early printed books*. Notre Dame,

Indiana: University of Notre Dame Press, 2012.

Darnton, Robert 2009: *What Is the History of Books? – The Case for Books.*

Past, Present, and Future. Ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 1982 lehdessä
Daedalus 111. 3:4. Boston. Public Affairs, New York.

Drucker, Johanna & staff & students: *The History of the Book*.

<https://hob.gseis.ucla.edu/index.html>

Eisenstein, Elizabeth L.: *The printing press as an agent of change. Communications*
and cultural transformations in early modern Europe. Vol. I–II.

Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

- Eliot, Simon & Rose, Jonathan: *A Companion to the history of the book*. Blackwell companions to literature and culture. Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.
- Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean: *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800*. Verso, London & New York, 1990.
- Finkelstein, David & McCleery, Alistair: *An Introduction to Book History*. New York – London, Routledge, 2005.
- Gaskell, Philipp: *A New Introduction to Bibliography*. London: Clarendon Press, 1972.
- Heikkilä, Tuomas: *Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1208. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2009.
- * Heikkilä, Tuomas: Stematologia – tekstintutkija uusien mahdollisuuksien äärellä. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 26. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013, s. 78–96. SIIRRY ARTIKKELIIN
- Howsam, Leslie 2006: *Old Books & New Histories. An Orientation to Studies in Book and Print Culture*. University of Toronto Press, Toronto & Buffalo & London.
- Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Toim. Tuija Laine. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996.
- * Laine, Tuija: Kirjahistoria ja spiritualiteetti. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 26. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013, s. 65–77. SIIRRY ARTIKKELIIN
- * Laine, Tuija: Kirjahistorian lähteet ja tutkimus. – *Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus*. Toim. Jaakko Antila ja Esko M. Laine. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 215. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011, s. 340–351. SIIRRY ARTIKKELIIN

- *Laine, Tuija: Vanhan Viipurin alueen hiippakunnan kirjahistorian lähteet. – *Kirkkohistorian alueilla. Hannu Mustakallion juhla kirja*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 217. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011, s. 217–225. SIIRRY ARTIKKELIIN
- Lyons, Martin: *Books. A Living History*. London: Thames & Hudson, 2011.
- McKenzie, Donald F.: *Bibliography and the Sociology of the Texts. The Panizzi Lectures* 1985. London: British Library, 1986.
- McKerrow, Ronald B.: *An Introduction to bibliography for literary students. Introduction by David McKitterick*. New Castle, Delaware: Oak Knoll Press, 1994 (alkuteos: Oxford: Clarendon Press, 1927).
- *Merisalo, Outi: Käsin kirjoitetun kirjan tutkimus. – *Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus*. Toim. Jaakko Antila ja Esko M. Laine. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 215. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011, s. 329–339. SIIRRY ARTIKKELIIN
- Merisalo, Outi: *Manu scripta. Länsimaisen kirjan historia keskiajalla (500–1500)*. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja 69. Jyväskylä: Kampus Kustannus, 2003.
- Pearson, David: *Books as history. The Importance of books beyond their texts*. London: British Library, 2008.
- Pearson, David: *Provenance Research in Book History: A Handbook*. London & New Castle, DE: The British Library & Oak Knoll Press, 1998.
- Raven, James: *What is the history of the book?* Cambridge: Polity, 2018.
- Robinson, Solveig C.: *The Book in Society. An Introduction to Print Culture*. Buffalo, New York: broadview press, 2014.
- Tanselle, G. Thomas: *Bibliographical Analysis: A Historical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Kirjahistorian keskeiset osa-alueet

Kirja esineenä

Painotuotteiden tarkasteleminen esineinä on useimmissa tapauksissa antoisinta tutkittaessa niitä ns. käsinpainetun kirjan aikakaudelta, joka ulottui kirjapainotaidon alkuvaiheista eli 1400-luvun lopulta noin 1800-luvun puoliväliin. Sen jälkeen painotekniikka koneellistui ja muuttui aiempaa mekaanisemmaksi. Painoprosessin aikana julkaisuihin ei tallentunut enää sellaisia merkkejä, joiden perusteella julkaisuista olisi voinut tehdä niiden painoprosessiin liittyviä päätelmiä. Tästä syystä tässä luvussa keskitytään pääasiassa käsinpainetun kirjan aikakautena painettujen julkaisujen erityispiirteisiin. Luvun lopussa tarkasteltavat kysymykset omistajamerkinnoista ja sidoksista liittyvät myös myöhemmin painettujen kirjojen ja käsikirjoitusten historiaan, mutta kuuluvat joka tapauksessa kirjan esineelliseen tutkimukseen.

Mikä oikeastaan on kirja? Kirjan latinankielinen nimi, liber, tulee niistä ja tarkoittaa alun perin materiaalia, jolle teksti on kirjoitettu. Suomen sanalla ”kirja” on *Suomen kielen perussanakirjan* mukaan peräti seitsemän eri merkitystä. Se on:

- 1) (paksuhko) nidos paperiarkkeja, joissa on tavallisesti painettua tekstiä, kuvia tai molempia
- 2) eräiden kirjallisten teosten lukua laajempi (itsenäinen) jakso
- 3) merkintöihin tarkoitettu nidos paperiarkkeja, esimerkiksi muisti- tai päiväkirja

- 4) rekisteriä merkitsevä nimitys, esimerkiksi ”hänen nimeään ei löydy kirjosta eikä kansista”
- 5) asiakirja, todistus
- 6) paperimäärän mitta
- 7) vanhassa suomenkielessä tarkoittamassa samaa kuin kirje.¹⁸

Kirjan määritelmistä on siis vara valita. Näihin voisi vielä lisätä, että nykyaikana kirjaa on pyritty määrittelemään myös laajuuden ja **ISBN-tunnuksen** avulla. Kirjassa (**monografiassa**) pitää olla UNESCO:n määritelmän mukaan kannet pois lukien vähintään 49 sivua. Kirjan tunnistaa usein kirjaksi ISBN-tunnuksesta, mutta toisaalta tunnuksen voi saada myös muu julkaisu kuin varsinainen kirja, esimerkiksi irtokartta tai opetukseen tarkoitettu tietokoneohjelmisto, jos sen sisältö on pääasiassa muuttumaton.¹⁹

Yllä olevat määritelmät puhuvat lähinnä painetusta kirjasta. Toki asiakirja ja kirje voivat olla myös käsikirjoitettuja, samoin muisti- ja päiväkirjat. Kirjapainotaidon varhaisvaiheessa kirjan ja käsikirjoituksen välinen ero oli hyvin liukuva. Käsikirjoituskin oli useissa tapauksissa muodoltaan kirja, se oli vain käsin, ei painamalla kopioitu. Aluksi kirjat painettiin käsikirjoitusten mallien mukaan. Siksi inkunaabeleista puuttuu vielä muun muassa nimiölehti, jota ei kirjapainotaidon alkuvaiheessa muutenkaan tarvittu esimerkiksi kirjan mainostamiseen, koska tuolloin kirjojen kysyntä yleensä ylitti tarjonnan. Kirjaimistojen valamisessa käytettiin hyväksi käsikirjoitusten kirjainmuotoja. Kun lisäksi kirjapainotaidon alkuvaiheessa useat kirjat painettiin **pergamentille**, joka oli myös käsikirjoitusten materiaali, painettuja kirjoja ja käsikirjoituksia oli vaikea erottaa toisistaan. Se oli kirjanpainajien tarkoituskin – käsikirjoituksia pidettiin kirjapainotaidon alkuvaiheessa painettuja kirjoja arvokkaampina, koska niiden kopioiminen ja käsin koristeleminen oli hidasta puuhaa painokoneiden ulos sylkemien tuhansien arkkien rinnalla. Koristeellisille alkukirjaimille eli initiaaleille jätettiin painatusvaiheessa kirjaan omat paikat, ja miniatyyrimaalarit maalasivat ne vasta painamisen jälkeen. Sangen usein initiaalit jätettiin kuitenkin maalaamatta.²⁰

18 Suomen kielen perussanakirja 2004, 488.

19 Tieteen termipankki: kirjallisuudentutkimus: kirja, <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:kirja>; ISBN-keskus: ISBN- ja ISMN-tunnukset. <https://www.kiwi.fi/pages/viewpage.action?pageId=43451786>

20 Havu 1996a, 54; Benton 2009, 495; Heikkilä 2009; Love 2013, 199.

1500-luvun kuluessa painetut kirjat alkoivat vähitellen muistuttaa ulkonaisesti enemmän nykyistä kirjaa. Aivan käytännöllisistä, mutta myös esteettisistä ja markkinointisista kirjoihin alettiin painaa nimiölehtiä. Ne suojasivat kirjan varsinaista tekstiä mustetahroilta, kun painamattomia arkkeja säilytettiin päällekkäin. Nimiölehdet helpottivat niin ikään oikean kirjan löytymistä, koska niihin oli painettu kirjan nimi. Asiakokonaisuuksia ryhdyttiin erottamaan toisistaan lukujen avulla. Tämä helpotti kirjan lukemista varsinkin silloin, kun yhä useampi alkoi lukea kirjaa hiljaa itsekseen. Kirja ei ollut enää yhtä kertomusta, vaan toisiinsa liittyviä erillisiä lukuja ja kappaleita.²¹ Jo 1500-luvun kirja on selvästi tunnistettavissa kirjaksi niiden mielikuvien pohjalta, joka meillä on kirjan muodosta ja rakenteesta.

Voit tutustua kirjan varhaisvaiheen kehitykseen näistä linkeistä:

- [*Nimiösivun historia*](#)
- [*Kirjojen määrä kasvaa, tarvitaan nimiö*](#)
- [*Gutenberg-museo*](#) – Mainzissa sijaitsevan Johannes Gutenbergin elämäntyön muistoksi perustettu museo, jossa toimii myös tutkimuslaitos. Museossa voi tutustua kirjanpainamisen ja -tuottamisen varhaisvaiheisiin ja siellä järjestetään myös painonäytöksiä ja painotyöpajoja. Sivusto on saksankielinen.
- Suomalainen vastine Gutenberg-museolle on Helsingissä Ludviginkadulla sijaitseva [*Päivälehdien museo*](#), jossa esitellään painotekniikkaa ja sen seurauksia hieman uudemmalta ajalta ja erityisesti median ja sanomalehdistön näkökulmista. Museossa on kirjanpainamisen perusnäyttely (painokellarissa), jossa järjestetään myös työnäytöksiä, sensuuria ja sananvapautta tarkasteleva pysyvä näyttely sekä vaihtuvia näyttelyitä.

Jos kirjapainotaidon varhaisvaiheessa käsikirjoituksia pidettiin kirjoja arvokkaampina ja kirjat pyrittiin painamaan käsin kopioitujen kirjojen näköiseksi, 1500-luvun kuluessa tilanne muuttui päinvastaiseksi. Painettuja kirjoja ryhdyttiin pitämään arvokkaina ja ne olivatkin edelleen kalliita siitä huolimatta, että niiden tuotanto oli selvästi käsikirjoitusten kopiointia nopeampaa ja myös edullisempaa.

21 Chartier 1994, 11–12; Havu 1996a, 56, 61–65; Saenger 1997, 259.

Mikäli kirjasta irtosi sivuja, ne pyrittiin korvaamaan käsinkirjoitetuilla jäljenteillä. Usein jäljenteet oli kirjoitettu kirjan alkuperäisten sivujen ulkoista muotoa noudattaen. Käsikirjoituksia ei kuitenkaan lakattu kokonaan arvostamasta. Vielä 1600-luvulla niitä oli liikkeellä paljon ja niitä pidettiin tärkeinä varsinkin tieteellisen keskustelun piirissä. Muun muassa latinankielisiä tieteellisiä, alkemistisia ja astrologisia käsikirjoituksia kaupattiin laajalti kansainvälisesti. Myös eri aikoina keräilijät hankkivat mielellään kokoelmiinsa myös käsikirjoituksia.²²

Kaikkia kirjoja ei edelleenkään voitu painaa. Kirkot pitivät joitakin kirjoja uskonnollisesti harhaoppisina ja jotkut kirjoista näyttäytyivät vallitsevien poliittisten käytäntöjen ja lakien kannalta poliittisesti arveluttavina eikä niitä saanut levittää. Tällaisia kirjoja kopioitiin käsin ja levitettiin salaa. Usein käsin kopioidut kirjat oli kopioitu painettujen kirjojen mallin mukaisesti: niissä oli nimiölehdet tekijöineen ja julkaisutietoineen, niihin oli piirustettu ornamentteja, koristeaineistoa ja kuvitusta, samoja elementtejä, joita painetuissakin kirjoissa oli. Nyt painettu kirja oli arvokas kohde ja käsikirjoituskin valjastettiin sen palvelukseen.²³

Suomen oloissa käsinkirjoitettuja kirjoja laadittiin erityisesti **Pohjanmaan mystikkojen** piirissä 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkuvuosikymmeninä. Suurin osa niistä oli kiellettyjä eivätkä ne olisi saaneet painolupaa. Mukana on kuitenkin myös aivan luvallista hartauskirjallisuutta ja tietokirjoja.²⁴ Erilaisissa suomalaisissa yhteisöissä: perheissä, kouluissa, osakunnissa ja kansanliikkeissä, laadittiin ja levitettiin 1900-luvun alussa puolestaan käsinkirjoitettuja lehtiä. Ne tarjosivat itseoppineille sekä koulutusta saaneillekin ensimmäisiä mahdollisuuksia omien tekstiensä julkaisemiseen ja palautteen vastaanottamiseen.²⁵

Myös musiikki levisi pääasiallisesti käsikirjoituksina, ei painettuina julkaisuihin, vaikka sen levittämistä ei ollutkaan kielletty. Johann Sebastian Bachin musiikista valtaosa levisi hänen elinaikanaan käsinkirjoitettuna kopioina. 1600-luvun alussa käsikirjoituksia levitettiin myös niistä teksteistä, joita ei ollut tarvetta tuottaa nopeasti suuria määriä. Samoin naiset, jotka halusivat tekstinsä julkisuuteen, turvautuivat usein käsikirjoituksiin. Suppeiden, alle tuhannen sanan, tekstien

22 Johns 1998, 48–49, 351; Love 2013, 199, 201

23 Love 2013, 198.

24 Esko M. Laine 1999, xxv–xxvi; Tuija Laine 2014. Pohjanmaan mystikkojen kääntämästä ja käsin kopioimasta kirjallisuudesta on julkaistu lukuisia artikkeleita. Henrik Grönroos julkaisi *Bibliophiloksessa* niistä kokonaisen sarjan 1970–1980-luvuilla, uusimpiin artikkeleihin kuuluu puolestaan Mehtonen 2017.

25 Salmi-Niklander 2013, 385.

Thomas Bromleyn Tie lepo Sabbattiin oli sensuuriviranomaisten kieltämä teos. Se on yksi syy siihen, että kirjaa levitettiin käsikirjoituksena ja sen suomensivat ja kopioivat levitykseen Pohjanmaan mystikot. Kopioija on jäljitellyt painettua kirjaa muun muassa lisäämällä koristevinjetin ja siirtymäsanan. Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkisto.

osalta käsin kopioiminen oli jopa nopeampaa kuin painaminen, jos tarkoitus oli saada aikaan enintään 50 kopiota. Käsikirjoituksen ja painetun kirjan välillä ei tehty kirjastoissakaan samanlaista eroa kuin nykyään – molempia saattoi sisältyä samoihin sidoksiin ja muutenkin näitä kahta säilytettiin rinnan. Kirjallisuuden levityskanavat ja lukijoiden tarpeet pitkälti määrittivät sen, levisikö teksti käsikirjoituksena, painettuna vai näiden yhdistelmänä. Kansainvälisesti kopiointi tyrehtyi 1800-luvulla painotekniikan vaihduttua käsipainoista koneelliseen painamiseen. Sen jälkeen levitettiin käsikirjoituksina enimmäkseen vain kiellettyä kirjallisuutta.²⁶

26 Boffey 2012; Love 2013, 198–200; Tuija Laine 2015.

Kirjan painamisen pääpiirteet käsipainojen aikakaudella

Kun käsikirjoitus otettiin sisään kirjapainoon, ensimmäiseksi ratkaistiin, minkä kokoinen ja näköinen kirjasta haluttiin tehdä. Kirjan ensimmäinen varsinainen valmistusvaihe on tekstin ladonta. Sitä ennen kirjanpainajamestari tarkisti tekstin ja merkitsi siihen latojan tarvitsemat tiedot kirjan koosta, käytettävistä kirjantyypeistä ja koristeista sekä kuvituksesta.²⁷

Latoja poimi kirjaimet kirjainkastista. Se oli useita pieniä lokeroita sisältävä teline, jossa jokaiselle painettavalle merkille oli oma lokero. Kirjaimet ja merkit ladottiin ensin latomahakaan ja kun se täyttyi, haka tyhjennettiin latomalaivaan.

Katso video ladonnan historiasta

Video: Päivälehdien museo

²⁷ Havu 1996a, 38.

Painettavat sivut muodostettiin lopullisesti latomalaivassa. Kun koko arkki oli ladottu valmiiksi, se sidottiin tiukasti puukehyksen, painokehilön sisään. Muste levitettiin sidotulle ladelmalle ja ladelma painettiin paperiarkille. Kosteat paino-arkit kuivatettiin narulla.²⁸

Ladonnassa oli tärkeää, että teksti ladottiin peilikuvana, jotta se painamisen jälkeen olisi ollut luettavissa oikein päin. Koska arkit painettiin kaksipuoleisina, joka toinen sivu täytyi latoa sisäkehilölle ja joka toinen sivu ulkokehilölle. Jokaisella lehdellä oli siis kaksi sivua; lehden etupuoli (recto, lyhennettynä r.) ja lehden takapuoli (verso, lyhennettynä v.). Arkille mahtui eri verran lehtiä riippuen siitä, minkä kokoista kirjaa oltiin painamassa. Mitä suuremmasta kirjasta oli kysymys, sitä vähemmän arkilla oli lehtiä ja sitä suurempia lehdet olivat. Kun arkki painamisen jälkeen taitettiin, lehdet ja sivut asettuivat oikeaan järjestykseen.²⁹

Kirjainkasti, jossa jokaiselle kirjainmerkille on oma lokero. Kuva: Tuija Laine.

28 McKerrow 1994, 7–14, 23; Havu 1996a, 39–41.

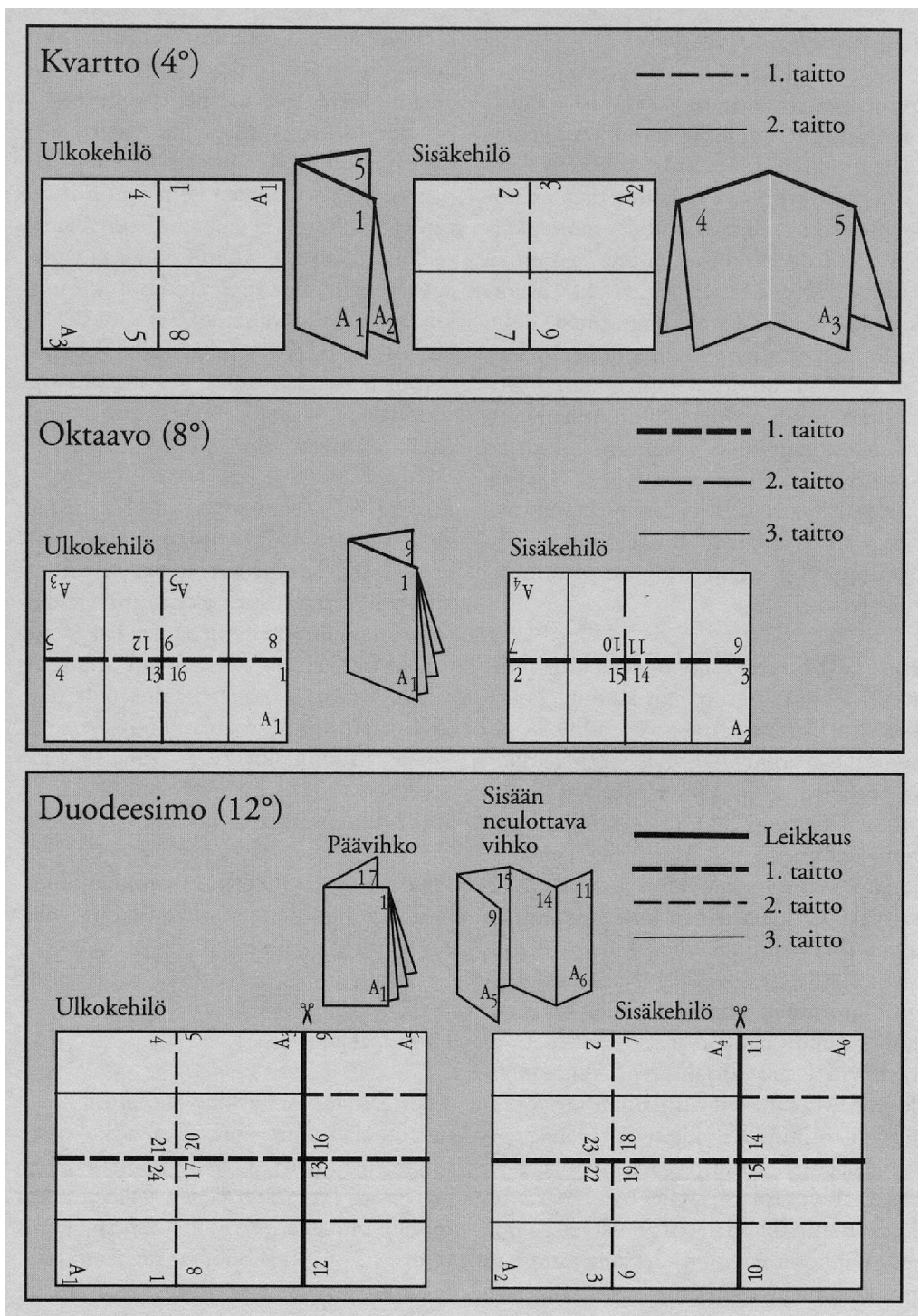
29 McKerrow 1994, 15–18.

TEHTÄVÄ

1. Katso seuraavan sivun kuvaa, jossa on esitetty, missä järjestyksessä teksti on ladottu kvartto-, oktaavo- ja duodesimo-kokoisille arkeille ja kuinka arkit on sen jälkeen taitettu niin, että arkkivihko muodostaa kokonaisuuden, jossa sivut ja niille painettu teksti seuraavat loogisella tavalla toisiaan.
2. Ota sen jälkeen isokokoinen paperi, mieluiten A3-, mutta A4-kokoinenkin käy.
3. Kokeile kvarttokokoisen arkin taittamista.
Jaa kynällä piirtäen arkki kuvan esimerkin mukaisesti neljään yhtä suureen osaan paperiarkin molemmilta puolilta.
4. Merkitse jokaiselle lehdelle arkintunnus. Voit harjoitellessasi merkitä arkintunnukset myös lehtien versopuolelle: A1r., A1v., A2r. jne..
5. Kun olet merkinnyt kaikki arkintunnukset, voit halutessasi kirjoittaa arkille myös tekstiä ikään kuin latoisit tekstin arkille. Kokeile käyttä myös siirtymäsanoja. Muista kirjoittaa teksti arkin osille samassa järjestyksessä, kuin merkitsit arkit. Tällöin joudut kirjoittamaan tekstiä vuorotellen paperin molemmille puolille.
6. Kun teksti on kirjoitettu, taita arkki.
7. Katso tulosta. Huomaat, kuinka teksti on asettunut niin, että voit lukea tekstiä järjestelmällisesti sivu kerrallaan.
8. Lopuksi voit ommella arkin kiinni sen selkäpuolelta ja leikata kaikki sivut auki, jolloin sinulla on kädessäsi pieni vihkonen.

Painamisen ja arkkien kuivumisen jälkeen ne taiteltiin ja sidottiin. Sitojaa varten arkit, lehdet ja sivut oli merkitty ladontavaiheessa arkintunnuksin, jotta sitoja tietäisi, miten päin hän arkit taittaa ja mihin järjestykseen ne sidottavaan kirjaan tulevat.³⁰

30 McKerrow 1994, 23, 25; Havu 1996a, 45–46.

Kuva teoksesta Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki, 1996.

Kirjan rakenne ja kirjaan painetut merkit sekä niiden tulkitseminen

Kirjan tutkimista esineenä voi verrata ruumiinavauksen tekemiseen. Kirja nostetaan ”leikkauspöydälle” ja sitä tarkastellaan ensin päällisin puolin – miltä se näyttää, mikä on silmämääräisesti arvioituna sen koko, miten se on sidottu? Sitten ryhdytään yksityiskohtaisempaan tarkasteluun. Katsotaan, millaisista osista kirja rakentuu. Onko kirjassa esipuheita, omistuskirjoituksia (*dedikaatioita*), onnittelukirjoituksia (*gratulaatioita*) ja hakemistoja? Koostuuko kirja yhdestä tekstistä vai erillisistä osista? Mitä nimiölehdellä ja esipuheissa kerrotaan kirjan tekijöistä, julkaisemisesta, kirjan sensuroimisesta ja painoluvista?

Huomiota kiinnitetään myös kirjan kuvitukseen, käytettyihin kirjaimistoihin ja koristeaineistoihin, toisin sanoen kirjan **typografiaan** ja graafiseen ulkoasuun. Kirjainten ja koristeaineiston avulla voidaan identifioida kirjoja, joista puuttuu esimerkiksi painajan nimi tai painovuosi. Mitä lähempänä ollaan kirjapainotaidon syntyäaikoja, sitä helpompaa ja luotettavampaa typografian avulla tehty identifiointi on. Kirjainten ja koristeaineiston yksilölliset erot olivat näet kirjapainotaidon varhaisvaiheessa suurimmillaan. Mitä lähemmäs sen sijaan tullaan nykyaikaa, sitä yhdenmukaisemmiksi kirjainten muodot ja koristeaineistot muotoutuvat, yksilölliset erot katoavat eikä kirjojen identifiointi pelkästään kirjainten muotojen tai koristeaineiston avulla ole enää mahdollista.³¹ Muutosta voidaan verrata nykyaikaan, jolloin jokaisessa tietokoneessa on periaatteessa käytössä samat fontit eikä pelkän tekstin fontin perusteella pystytä sanomaan, kenen koneella se on kirjoitettu. Sen sijaan konekirjoituksen aikakaudella kirjoituskoneiden jäljessä näkyi paljon useammin yksilöllisiä eroja, joiden perusteella saattoi jossain tilanteessa päätellä, millä koneella teksti on kirjoitettu. Tätä käytettiin hyväksi muun muassa totalitaristisissa valtioissa, joissa saatettiin kerätä rekisteriä omistetuista kirjoituskoneista ja niiden konekirjoitusjäljestä ja sillä tavoin tunnistaa nimettömiä, konekirjoitettuja tekstejä.

Kirjat koostuvat taitetuista arkeista, joiden lehtimäärien perusteella voidaan määritellä kirjan ns. **bibliografinen koko**. Yhden kerran taitettua arkkia sanotaan folioksi, kaksi kertaa taitettua kvartoksi jne. Arkit saattoivat olla keskenään jonkin

31 Perälä 1996, 73–74.

verran erikokoisia, minkä seurauksena esimerkiksi kaikki kvarttokokoiset kirjat eivät ole keskenään fyysisesti täysin saman kokoisia, vaikka niiden bibliografinen koko on sama.³² Arkkien ja niihin painettujen arkintunnusten avulla voidaan selvittää kirjan painoprosessia ja sitä, missä järjestyksessä kirjan eri osat on painettu. Tämä on tärkeää erityisesti silloin, kun halutaan tehdä tieteellinen bibliografia. Jos tarkoituksena on tehdä bibliografia, merkitään ylös, kuinka paljon kirjassa on arkkeja ja millä tavoin arkit on merkitty arkintunnusten avulla. Tieto on hyödyllinen esimerkiksi silloin, kun halutaan verrata saman kirjan eri kappaleita keskenään pelkkien arkkimerkintöjen avulla näkemättä itse kirjaa. Näin joudutaan tekemään usein silloin, kun tutkittavat kirjat sijaitsevat eri kirjastoissa, jopa eri maissa. Arkkien määrä kertoo myös kirjan laajuudesta.

Arkkien ja niihin painettujen arkintunnusten avulla on myös mahdollista selvittää, onko kirjasta poistettu painamisen jälkeen joitain osia esimerkiksi sensuurin vaatimuksesta tai jonkin muun syyn takia. Kunkin arkin sisäinen lehtimäärä paljastaa myös sen, puuttuuko kirjasta joitakin lehtiä kirjan rikkoontumisen seurauksena. Käsinpainettujen kirjojen arkkimerkinnät tarjoavat kirjasta paljon enemmän tietoa kuin nykyisten kirjojen sivumäärät, vaikka kyse on periaatteessa samasta asiasta – kirjan laajuudesta.

TEHTÄVÄ (*katso vastaukset*)

1. Avaa *Passio*-julkaisu.
2. Millaisia asioita huomaat kirjan nimiölehdellä?
3. Etsi kirjasta arkintunnuksia ja siirtymäsanoja.
4. Mitä huomaat kirjan sivunumeroinnista?
5. Kuinka monta arkkia kirjassa on?
Mitä voit sen perusteella päätellä kirjan bibliografisesta koosta?
6. Mene kirjassa kohtaan, jossa varsinainen passiokertomus loppuu, sivun lopussa lukee suurilla kirjaimilla FINIS. Vertaa sitä sivua ja seuraavaa sivua keskenään. Mitä voit päätellä kirjan rakenteesta tältä pohjalta?
7. Katso julkaisun viimeistä sivua. Mitä huomaat?

32 McKerrow 1994, 29–36; Havu 1996a, 43–44.

Paperi

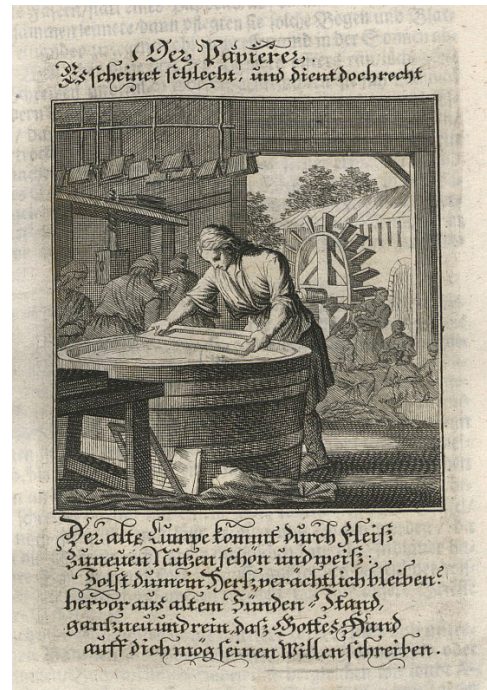
Näiden lisäksi voidaan tarkastella vielä kirjaan valittua paperia ja sen vesileimoja. Jokaisella paperitehtaalla eli paperimyllyllä oli käytössä omat vesileimat, joilla ne merkitsivät paperinsa. Vesileimojen tutkiminen antaa tietoa siitä, onko kirjan painamisessa käytetty yhden vai useamman paperimyllyn valmistamaa paperia. Onko käytetty paperi kotimaista vai onko se tuotettu ulkomailta?³³ Paperin tutkimus antaa myös runsaasti kulttuurihistoriallista tietoa paperin ja kirjojen liikkeistä sekä paperinvalmistajien ja kirjanpainajien välisistä suhteista.

Kuva paperin valmistuksesta vuodelta 1698.

Paperintekijä kerää vesisoikossa olevaa, todennäköisesti lumpuista pieneksi hakattua massaa viiraan (eräänlainen siivilä).

Vesileimamuotti on kiinnitetty tätä ennen valmiiksi kiinni viiraan. Kun massa on viirassa, ylimääräinen vesi kaadetaan pois, paperimassa siirretään tasaiselle alustalle ja prässätään. Märät arkit ripustetaan kuivumaan. Kuvassa kuivumassa olevat paperiarkit riippuvat katosta.

Kuva: Deutsche Fotothek (Wikimedia commons).

Vesileima 1600-luvun puolalaisessa asiakirjassa. Kuva: Wikimedia commons.

33 Havu 1996a, 49–50; Dane 2012, 53–56.

Papereita ja niihin painettuja vesileimoja on tutkittu useissa eri maissa ja käytetyistä vesileimoista on laadittu luetteloita ja tietokantoja, joihin kirjoista löydettyjä vesileimoja on mahdollista verrata ja tätä kautta löytää tutkitun kirjan paperin valmistuspaikka. Suomalaisia papereita käsittelevä tietokanta on Kansallisarkiston verkkosivuilla oleva, kehittämisspällikkö István Kecskemétin laatima *Paperi-historiallinen tietokanta*. Siihen on rekisteröity muun muassa paperien vesileimat, viiratyypit, paperien väri ja kuitukoostumus. Tietokanta sisältää tietoja 13 suomalaisesta paperimyllystä alkaen piispa Johannes Gezelius vanhemman Pohjan pitäjään vuonna 1667 perustamasta Tomasbölen paperimyllystä. Suomalaisten paperien ohella tietokanta sisältää esimerkkejä myös ruotsalaisista, virolaisista ja italialaisista papereista, joskaan ei kattavasti. Suomessa käytettyihin vesileimoihin keskiajalta lähtien voi tutustua myös Nils J. Lindbergin väitöskirjan *Paper Comes to the North: Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350–1700. A Study Based on Watermark Research* (IPF-Monograph Series Vol. 2. Vantaa, 1998) avulla.³⁴

Kirjoihin käsin tehdyt merkinnät

Kaikki kirjoissa esiintyvät, tutkimuksen kannalta kiinnostavat merkinnät eivät ole painettuja. Lukijat ovat voineet kirjoittaa niihin nimensä tai muita, kirjan sisältöön liittyviä merkintöjä (englanniksi *marginalia*, joka viittaa marginaaliin tehtyihin merkintöihin). Marginaalitutkimus kattaa kaikki kirjaan käsin tehdyt merkinnät etukanteen raapustetusta nimikirjoituksesta marginaaleihin kirjoitettuun huomioihin. Keskiajalla ja kirjapainotaidon alkuvaiheessa kirjoihin kirjoittaminen oli tavallista, se oli osa oppimisprosessia. Varsin pitkään merkinnät olivat luonteeltaan neutraaleja ja keskittyivät tekemään kirjan sisällöstä ymmärrettävämmän vaikkapa marginaaliin lisättyjen esimerkkien avulla. Vasta vähitellen lukijat alkoivat kirjoittaa kirjoihin mielipiteitään ja henkilökohtaisempia kommentteja, mikä on nykyaikana aivan tavallista. Tätä edisti kirjojen hintojen halpeneminen, mikä teki mahdolliseksi yksityishenkilöille hankkia kirjoja itselleen.³⁵ Keskityn seuraavassa kirjoissa näkyviin omistajamerkintöihin.

34 Dane 2012, 58–64; Paperihistoriallinen tietokanta: <http://kronos.narc.fi/paperi/>

35 Jackson 2001, 50.

Kirjojen harvinaisuuden vuoksi omistajat kirjoittivat niihin usein nimensä ja joskus myös hankinta-ajankohdan ja -hinnan.³⁶ Tavallisesti nämä merkinnät tehtiin sisäkansiin, **likanimiölle** (ennen nimiölehteä sidottu tyhjä lehti, jonka tarkoitus oli suojata nimiölehteä tahriintumiselta) tai nimiölehdelle. Kirjat siirtyivät usein omistajalta toiselle perinnönjaossa, lahjoituksina tai kirjahuutokauppojen välityksellä. Tästä syystä monissa kirjoissa on useiden eri henkilöiden omistuskirjoituksia ja lyhyitä selostuksia siitä, millä tavoin he ovat saaneet kirjat haltuunsa. Omistajamerkintöjen avulla voidaan selvittää kirjojen omistamisen ja lukemisen historiaa sekä lukijoiden sosiaalista kontekstia.

Virsikirja oli katekismuksen ohella 1700-luvun Suomessa yleisin rahvaan kirja omistama kirja. Luku- taidon yleistyessä virsikirjaa pidettiin mukana jumalan- palveluksissa, mutta sitä käytettiin apuna myös kotihartauksissa ja yksityisessä hartaudentarjoituksessa. Muutamat suomenkieliset hartauskirjat olivat niin ikään kansan keskuudessa suosittuja. Virsikirjoista, katekismuksista ja hartauskirjoista löytyykin usein tavallisen kansanhimisen kirjoittamia omistajamerkintöjä, joista valtaosa on 1800-luvulta, vaikka kirjat olisi painettu aiemmin. Joko kirjan arvostus on ollut niin suuri, ettei siihen ole vielä 1700-luvulla haluttu kirjoittaa tai sitten kirjat ovat siirtyneet omistajilleen vasta myöhemmin. Ensimmäinen vaihtoehto tuntuu todennäköisemmältä, koska perukirjat osoittavat, että rahvas omisti uskonnollista peruskirjallisuutta jonkin verran jo 1700-luvulla. Kirjan arvosta ja sen merkityksestä omistajalleen kertoo tyypillinen omistajan nimen yhteyteen kirjoitettu kaavamainen lause: ”Joka tämän varastaa, sitä piru rakastaa”. Toisinaan samassa yhteydessä on saatettu kehua kirjaa lukemisen arvoiseksi tai mainita, kuinka monta kertaa omistaja on ehtinyt sen jo lukea kannesta kanteen. Ei siis ihme, että monet paksut teokset, **manual**et ja virsikirjat on luettu loppuun tai melkein lukukelvottomiksi. Suomessa kansa ei perinteisesti paljon kirjoittanut eikä moni osannutkaan kirjoittaa. Oman nimen kirjoittamista pidettiin kuitenkin

Michael Agricola on hankkinut tämän Aristoteleen kirjan helmikuussa 1539.

Kuva: Kungliga Bibliotek, Stockholm.

36 Pearson 1998, 15–16.

Jakob Fredrik Utter on omistanut tämän vuonna 1688 Turussa painetun kreikankielisen Uuden testamentin eli Novumin vuonna 1789. Hän on kirjoittanut sen sisäkanteen nimensä ruotsiksi, latinaksi, kreikaksi ja hepreaksi.

Kuva: Joensuun kampuskirjasto (Itä-Suomen yliopiston kirjasto).

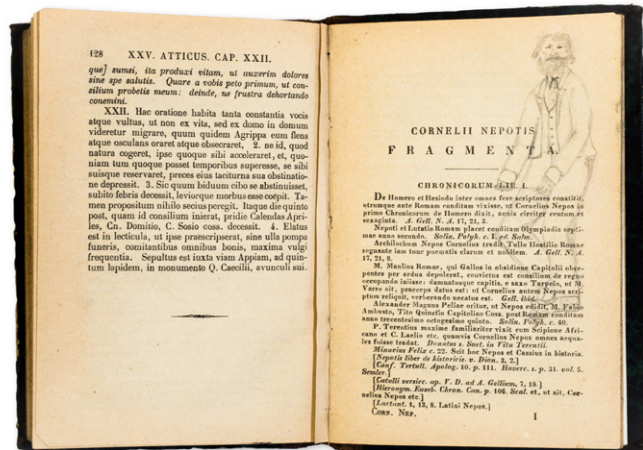
tärkeänä ja siksi nimenkirjoitusta on muun paperin puutteessa harjoiteltu usein kirjojen kansiin ja etulehdille.³⁷ Mitä parempi luku- ja kirjoitustaito merkinnän tekijällä oli, sitä kekseliäämpiä olivat kirjoihin kirjoitetut merkinnät. Oma nimi saatettiin merkitä esimerkiksi nimikirjaimilla, lyhenteillä tai koodeilla. Myös nimen eri variaatioita käytettiin erityisesti uuden ajan alussa runsaasti (Momforth, Mondeford, Monford, Moundeford, Mountford, Mumford jne.). Englantilainen herrasmieskirjailija ja oppinut Sir Walter Raleighin (1554–1618) tiedetään käyttäneen sukunimestään peräti 50 eri kirjoitusasua!³⁸

H. J. Jackson, joka on tarkastellut kirjoihin tehtyjä merkintöjä laajalla aineistolla 1700-luvun alusta lähtien, on todennut, että nimikirjoituksen harjoittelua esiintyy erityisesti lasten omistamissa kirjoissa. Ennen lukemaan oppimista lapset ovat saattaneet piirtää kirjoihin tai raapustaa niihin tekstejä kirjoittaakseen ”leikisti”, mutta niin pian kuin he oppivat lukemaan ja kirjoittamaan, he ovat alkaneet harjoitella oman nimensä kirjoittamista. Lasten, teinien ja ylioppilaiden kirjoissa on

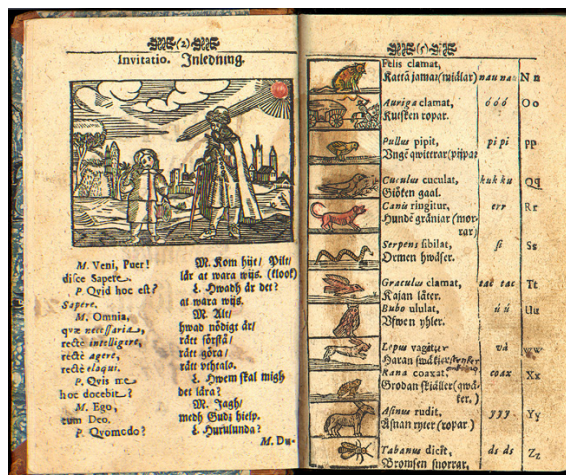
37 Pearson 1998, 12–27; Tuija Laine 2017, 172–177.

38 Pearson 1998, 14–19.

myös tavallista enemmän piirroksia, joita on tehty esimerkiksi tylsiksi koettujen koulutuntien aikana. Toisinaan lapsilukijat ovat myös värittäneet kirjoihin painet-
tuja puupiirroksia.³⁹

*Ikävystyneen (?) opiskelijan laatima piirros latinanopettajasta Cornelius Nepoksen teoksessa Vitae excellentium imperatorum (Lipsiae, 1873). Kaisa-kirjasto, Kouluhistoriallinen
kokoelma. Kuva: Jussi Männistö.*

Kuvitus oli harvinaista 1600-luvun suomalaisissa kirjoissa. Johann Amos Comeniuksen oppikirjassa Orbis sensualium pictus sitä oli kuitenkin runsaasti. Kuvat ovat houkutelleet värittämään kirjaa. J. A. Comenius: Orbis sensualium pictus (Aboae, 1689).

Kuva: Kansalliskirjasto.

39 Jackson 2001, 19, 22.

Omistajamerkintä saattaa löytyä myös kirjan ulkokannesta, itse sidoksesta. Erityisesti hienoihin nahkasidoksiin omistaja on sitomisen yhteydessä painattanut nimikirjaimensa tai suuremman, kohokuvioisen kansiexlibriksen, jossa on nimikirjainten lisäksi jokin kuva. Myöhemmät, paperiset exlibrikset ovat näiden kansiexlibristen ”perillisiä”. Omistajamerkinnot ja exlibrikset auttavat kirjakokoelmien jäljittämisessä silloin, kun saman omistajan kirjat ovat syystä tai toisesta joutuneet aikojen saatossa toisistaan erilleen, toisinaan jopa eri maihin. Joihinkin tieteellisiin kirjasto- luetteloihin on viety myös ns. kappalekohtaisia tietoja, esimerkiksi juuri kirjoihin kirjoitettua tietoa omistajista, mutta kovin yleistä sellainen ei vielä ole. Jo itse kirjojen luettelointi on hyvin aikaa vievää ja suurta asiantuntemusta vaativaa – merkintöjen auki kirjoittaminen on vieläkin työläämpää.

Nykyaikana suurin osa kirjojen marginaalimerkinnoistä kuvastaa lukijan henkilökohtaisia intentioita tai mielipiteitä. Yleensä sellaisia kirjoitetaan omiin kirjoihin, mutta myös kirjaston kirjat sisältävät runsaasti lukijoiden kommentteja. Erityisen paljon merkintöjä on tenttikirjoissa, joilla on paljon lukijoita. Seuraavassa *Miina (Vehka) Hakosen* artikkelissa tekijä esittelee yhden tällaisen tenttikirjaan kohdistuneen marginaalitutkimuksen tuloksia. Kirja on Helsingin yliopistossa useissa tiedekunnissa tentittävä *Esa Saari- sen Länsimaisen filosofian historia*.

Turun katedraalikoulun rehtoriksi päätynyt Marcus Henrici Helsingius (n. 1565–1609) osti Wittenbergissä opiskellessaan tämän heprean-, kreikan- ja latinankielisen Vanhan testamentin vuonna 1592. Kannen keskellä on Lutherin kokovartalokuva. Kuvan yläpuolelle kirjakauppias on painanut ostajan nimikirjaimet M. H. H. ja alapuolella oleva vuosiluku tarkoittaa kirjan sitomisvuotta. Biblia sacra, Hebraice, Graecae, et Latine. [Heidelberg, 1587]. Kuva: Kansalliskirjasto.

Lukijoita etsimässä. Löytöretkiä erään tenttikirjan marginaaleihin

Sidokset

Ensimmäisiä asioita, joihin huomio kiinnitty kirjaa katsoessa, on sen sidosasu. Millä tavoin taitetut painoarkit on liitetty toisiinsa? Onko ne sidottu koviin vai pehmeisiin kansiin tai peräti jätetty sitomatta eli vain ommeltu toisiinsa kiinni.⁴⁰ Pienet vihkoset ja kirjaset ovat usein ilman varsinaista sidosta tai sidottu paperisiin tai pahvisiin kansiin, mutta mitä paksummasta kirjasta on kysymys, sitä varmemmin se on sidottu. Ilman sidosta laaja teos ei pysy koossa, vaan arkkien toisiinsa liittämät ompeleet ratkeavat.

Uuden ajan alussa kirjat sidotettiin kirjansitojilla, jotka sitoivat myös asiakirjoja ja saattoivat myös kaupitella kirjallisuutta. Sidokset kertovat meille paljon kirjojen sosiaalishistoriasta. Keräilijät ja muut suurempien kirjastojen omistajat usein sidottivat kirjansa yhtenäiseen ulkoasuun. Näin tehtiin myös julkisten kirjastojen kokoelmien kohdalla. Nahkasidoksiin painetut koristeet ja tekstit paljastavat usein kirjan omistajan ja saattavat kertoa jotain myös hänen ammatistaan tai harrastuksistaan. Erikoiset sidokset voivat antaa meille tietoa kirjan käyttötarkoituksista. Sidos on saattanut olla uutena rahallisesti mitattuna kalliimpi kuin itse kirja.⁴¹

Ennen 1800-luvun teollista kehitystä kaikki kirjat olivat yksilöitä. Samastakaan ladelmasta painetut kirjat eivät olleet täysin identtisiä. Tämä koski myös painatteiden sidontaa. Jos katsomme 1700-luvulla painetun ja sidotun saman kirjan kappaleita, voimme helpostikin huomata, kuinka paljon ne poikkeavat toisistaan. Tuskin kaksikaan kappaletta on sidottu täsmälleen samalla tavalla ja samoihin kansimateriaaleihin.

*Kirjansitoja työssään.
Hollantilainen puupiiirros.*

⁴⁰ Knapas 1996, 178–179; Dane 2012, 143–144.

⁴¹ Dane 2012, 146–148; Pearson 2013, 254–257.

Myytäviä kirjoja kuljetettiin maiden välillä usein tynnyreissä ja silloin kirjasta täytyi poistaa kannet, jotta arkkeja olisi mahtunut tynnyriin mahdollisimman paljon. Kohdemaassa kirjat sidottiin uudelleen, jotta ne olisi ollut helpompi myydä. Näin sidosten avulla on mahdollista seurata kirjojen ja niiden mukanaan kantamien aatteiden leviämistä esimerkiksi Euroopassa, kun tunnetaan eri alueilla käytetyt sidostyytit ja -materiaalit.⁴²

Kirjaa sidottaessa sidosta tukemaan on usein liimattu kuluneiden ja poisheitettyjen kirjojen lehtiä. Ne kertovat painotuotteista, jotka olivat kenties kirjan sidonnan aikaan menettämässä merkitystään, mutta joita kuitenkin oli vielä jollain tavoin saatavilla. Joskus sidoksista voi löytyä jopa aarteita; esimerkiksi keskiaikaiset fragmentit sidottiin voudintilien kansien täytteeksi, kun Kustaa Vaasa toimeenpani reformaation Ruotsissa 1500-luvulla. Tätä fragmenttikokoelmaa on tutkittu vuosikymmenten ajan. 2000-luvulla Kansalliskirjasto digitoi pergamenttilehdet ja yhteistyössä dosentti Tuomas Heikkilän johtaman tutkimusprojektin kanssa kirjaston sivuille laadittiin niistä tieteellinen tietokanta *Fragmenta membranea*.

Johan Möllerin katekismuksen *Autuuden oppi* vuoden 1804 painos Kansalliskirjastossa on sidottu käyttämällä sidonnassa tukena jonkin saksankielisen hartauskirjan sivuja. Kirja on todennäköisesti tullut kirjaston Rv-kokoelmaan valmiiksi sidottuna. Kuva: Kansalliskirjasto.

42 Febvre & Martin 1990, 222–223; Pearson 2013, 257.

Kirjan sisällön ja muodon välinen suhde

Kun kiertelemme kirjakaupoissa ja katselemme niiden tarjontaa, silmiimme osuu paitsi kirjoja eri aloilta, myös toisistaan kooltaan ja ulkonäöltään melkoisesti poikkeavia teoksia. On suuria taidekirjoja ja mukana kulkevia pokkareita, kovakantisia lahjakirjoja ja käteen sopivia edullisia tenttikirjoja. Kirjan sisältö ja käyttötarkoitus määräävät sen, minkä kokoinen ja -näköinen kirjasta halutaan tehdä. Kun sisältö ja muoto vastaavat toisiaan, kirjasta tulee ”itsensä näköinen”, sellainen, johon ostajan ja lukijan on hyvä tarttua.

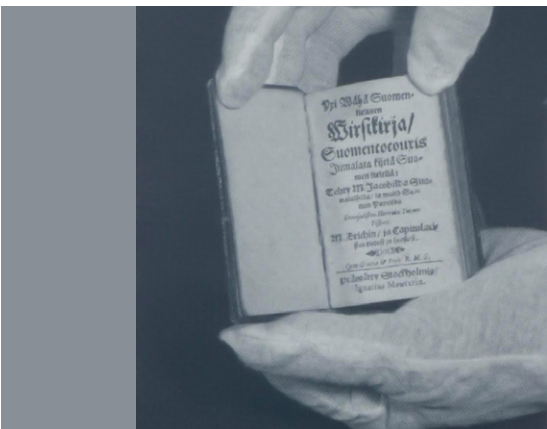
Jo keskiaikaisissa käsikirjoituksissa ja myöhemmin painetuissa kirjoissa kirjan sisältö ja muoto vaikuttivat toisiinsa. Kirjat tehtiin käyttötarkoituksen mukaan. Kirjan koon valintaan on vaikuttanut esimerkiksi lukemisen paikka. Kirkoissa paikoillaan jököttävät messukirjat ja Raamatut ovat suuria folioita, ja niissä on iso teksti, jota pystyy lukemaan myös hämärässä tilassa. Niitä ei ole ollutkaan tarkoitus kuljettaa mukana. Sen sijaan usein kotona pöydän ääressä kotihartauden yhteydessä tai saarnastuolista luettavat **postillat** ovat puolta pienempiä, kvarttokokoisia. Mukana kuljetettaviksi tarkoitettut kirjat, kuten virsikirjat, rukouskirjat ja hartauskirjat ovat tätäkin pienempiä, esimerkiksi miesten takintaskuun mahtuvia oktaavoja tai duodesimoja. Nykyisten kirjojen muodoista kapea kalenteri muistuttaa kooltaan 1700-luvun niin ikään mukana kannettua ”pitkää”, duodesimokokoista virsikirjaa. Molempien kohdalla omana aikanaan käyttötarkoitus ja mukana kuljettamisen helppous ovat ratkaisseet julkaisun koon.⁴³

Ei vain itse kirjan fyysinen muoto, vaan myös siihen painetun tekstin muoto on riippuvainen yhtäältä kirjan koosta ja toisaalta tekstin sisällöstä. Keskiajalla oli tapana laatia esimerkiksi lakitekstejä siten, että itse tarkasteltava teksti kirjoitettiin tai painettiin keskelle sivua ja sitä ympäröiviin, leveisiin marginaaleihin kirjoitettiin tekstin kommentaari eli tulkinta. Tällaisia tekstejä, jotka eivät elimellisesti liity varsinaiseen tekstikorpukseen, vaan täydentävät sitä tavalla tai toisella ja tekevät itse tekstin ymmärrettävämmäksi, sanotaan **parateksteiksi**⁴⁴. Niitä ovat esimerkiksi esipuheet, **dedikaatiot**, johdannot ja viitteet. Osaa näistä kutsutaan luettelointisäännöissä **esiöiksi** (preliminares/front matter).⁴⁵

43 Tuija Laine 2007.

44 Genette 1997; Tieteen termipankki: paratekti http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuuden_tutkimus:paratekti

45 Tieteen termipankki: esiö <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Nimitys:esi%C3%B6>

Vuonna 1655 painettu suomenkielinen virsikirja, jonka koko on ainoastaan 8 × 5 cm. Virsikirja on jopa tavallista 1600- tai 1700-luvun virsikirjaa pienikokoisempi.

Kuva: Kansalliskirjasto.

Piispa Ericus Eri Sorolaisen evankeliumipostilla oli kooltaan kvartto eli vain puolet foliokokoisesta Raamatusta tai messukirjasta. Silti se oli jo melkoinen järkäle laajan sivumääränsä vuoksi verrattuna viereiseen taskukokoiseen virsikirjaan.

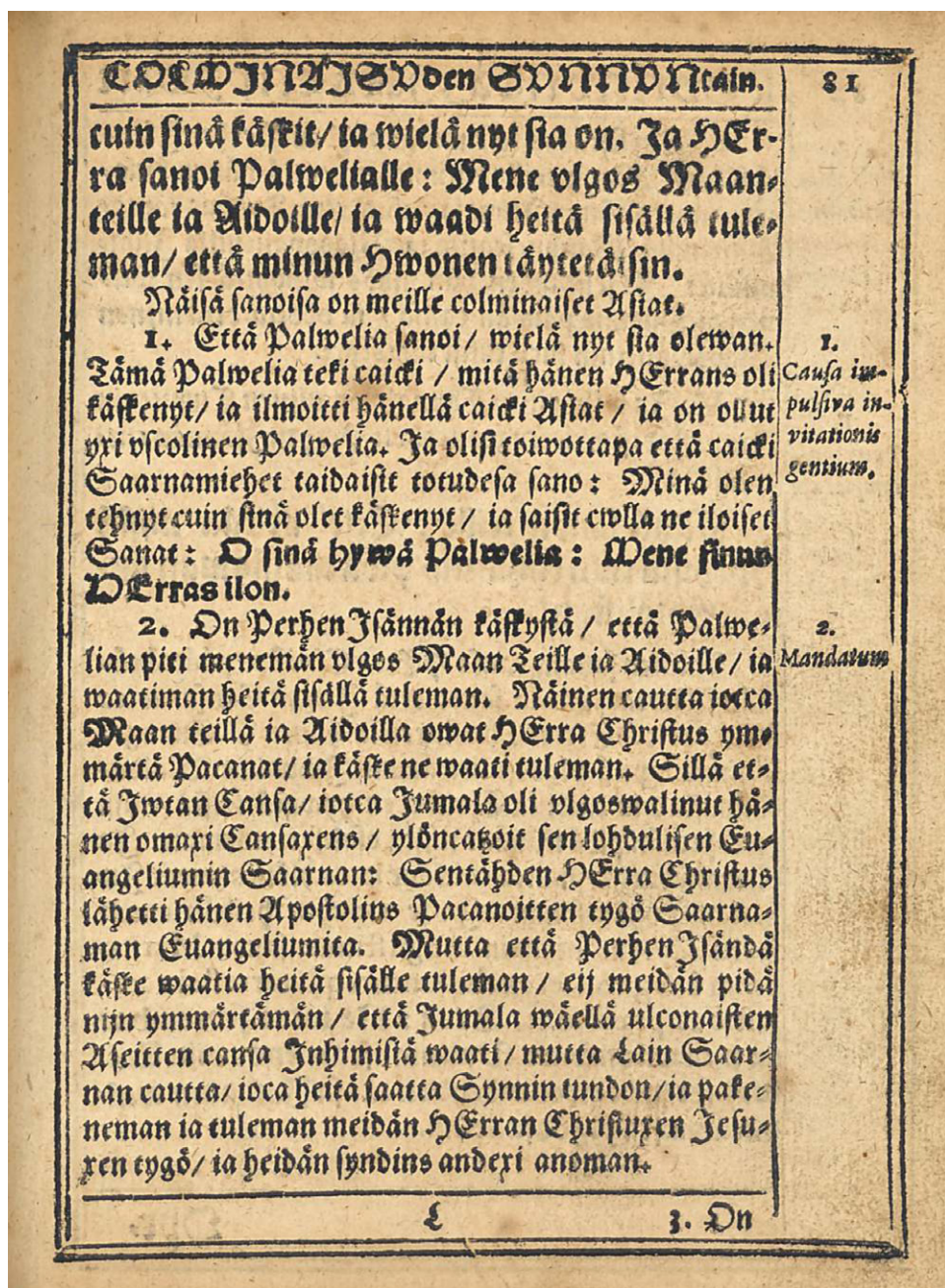
Kuva: Kansalliskirjasto.

Erityisesti katekismusten kohdalla tärkeimmät ja kaikille opetettavat kristinopin kohdat on usein painettu suuremmilla kirjaimilla ja vähemmän merkittävät tai sellaiset, jotka edellyttävät parempaa lukutaitoa, pienemmällä fontilla. Näin lukijalle on viestitty jo kirjan ladontavaiheessa, mikä kirjassa on ensisijaista. Erikoisten kirjainten käyttö ja erilaiset tyylilliset korostukset auttavat myös hahmotamaan paremmin kirjan rakennetta ja sisältöä, mikä edistää oppimista ja mieleen painamista.⁴⁶

Kapeaan duodesimoon sopi hyvin painettavaksi virren säkeistöjä, jotka säkeiden pituuden vuoksi olivat yleensä kyseisen tekstin painopinta-alan levyisiä. Saarnat on puolestaan painettu leveämmän, kvarttokokoisen kirjan riveille. Ääneen luettaessa tämän levyisen kirjan teksti aivan kuin itsestään vahvistaa ns. **saarnanuottia** ja lienee myös yhtenä syynä sen syntymiseen. Saarnanuotin syntyyn vaikuttivat myös äänentoiston puuttuminen kirkkoista, mikä edellytti saarnaajalta voimakasta äänenkäyttöä ja resitatiivinen lauluperinne, joka tuki tekstin laulumaista lukemista.⁴⁷

⁴⁶ Tuija Laine 2017, 58–59.

⁴⁷ Tuija Laine 2007.

**cuin sinä käskit/ ia [lue: ja] vielä nyt sia on. Ja Her-
ra sanoi Palwelialle: Mene vlgos Maan-
teille ia Aidoille/ ia waadi heitä sisällä tule-
man, että minun Hwonen [lue: Huonen] täytetäisin.**

Näisä sanoisa on meille kolminaiset asiat.

1. Että Palwelia sanoi/ vielä nyt sia olewan.

Tämä Palwelia teki caicki/ mitä hänen Herrans oli
käsenyt/ ia ilmoitti hänellä caicki Asiat/ ia on ollut
yxi vscolinen [lue: uskolinen] Palwelia. Ja olisi toiwottapa että caicki
Saarnamiehet taidaisit totudesä sano: Minä olen
tehnyt cuin sinä olet käsenyt/ ia saisit cwlla ne iloiset
Sanat: **O sinä hywä Palwelia: Mene sinun
Herras ilon.**

2. On Perhen Isännän käskystä/että Palwe-
lian piti menemän vlgos [lue: ulos] Maan Teille ja Aidoille/ ia
waatiman heitä sisällä tuleman. Näinen cautta iotca
Maan Teillä ia Aidoilla owat Herra Christus ym-
märtä Pacanat/ ia kāske ne waati tuleman. Sillä et-
tä Jwtn Cansa/ iotca Jumala oli vlgoswalinut hä-
nen omaksi Cansaxens/ ylöncaztoit sen lohduksen Eu-
angeliumin [lue: Evangeliumin] Saarnan: Sentähden Herra Christus
lähettti hänen apostolins Pacanoitten tygö Saarna-
man Euangeliumita. Mutta että Perhen Isändä
kāske waatia heitä sisälle tuleman/ eij meidän pidä
nijn ymmärtämän/ että Jumala wäellä ulconaisten
Aseitten cansa Inhimistä waati/ Mutta Lain Saar-
nan cautta/ ioca heitä saatta Synnin tondon/ ia pace-
neman ia culeman/ meidän Herran Christuxen Jesu-
xen tygö/ ia heidän syndins andexi anoman.

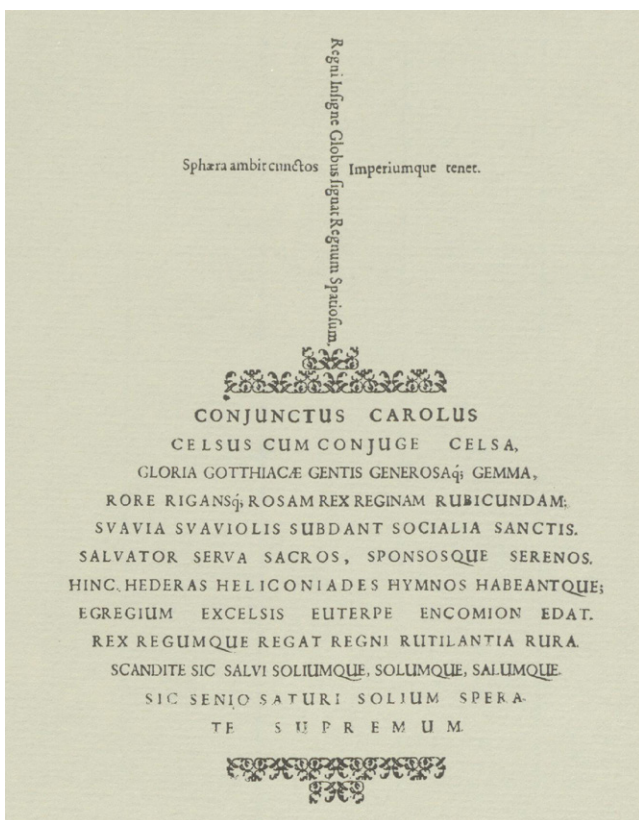
TEHTÄVÄN OHJE:

Lue piispa Ericus Eri Sorolaisen Postillan saarnaa ääneen siten, että pidät lyhyen tauon välimerkkien (piste, kaksoispiste, kauttaviivalla merkitty pilkku) kohdalla ja kuuntele lukemaasi. Älä kiinnitä huomiota rivien päättymiseen, vaan jatka lukemista ilman taukoa välimerkistä toiseen. Havaitsetko tekstiä kuunnellessasi siihen sisältyvän rytmin? Voit vahvistaa vaikutelmaa käyttämällä lukiessasi enemmän ääntä ja/ tai hieman laulumaista puhetapaa. Ääneen lukiessasi muista, että puhut kuulijakunnalle isossa tilassa ilman äänentoistolaitteita. **Huomaa, että litteroinnissa hakasulkeissa olevat tekstit ovat vain lisättyjä lukuohjeita eivätkä liity alkuperäiseen tekstiin.** (*Palaa tehtävään*)

Uuden ajan alussa, mutta myös myöhemmin, aina näihin päiviin asti, kirjanpainajat ovat halunneet leikitellä teksteillä ja niiden muodoilla. Onnittelurunot on voitu latoa malja-kuvion muotoon, koiran haukkumisesta kertova runo voi näyttää ulkoisestikin haukkuvalta koiralta. Tekstin asettelu sivulle luo lukijalle aivan kuin itsestään mielikuvan tekstin sisällöstä: esimerkiksi runo näyttää yleensä erilaiselta kuin proosateksti. Mielikuvaa voidaan käyttää myös tahallisesti väärin ja viestiä lukijalle sitä kautta jotain epätavallista tai huomion arvoista.

Varhaisimmat kirjat painettiin pergamentille, mutta pian sen käytöstä luovuttiin kustannussyistä. Pergamentin korvasi lumppupaperi. Uutena lumppupaperi on ryhdikästä ja muistuttaa kovuudeltaan nykyistä paperia. Kuluessaan ja kovan lukemisen seurauksena se kuitenkin pehmenee ja pyrkii palaamaan alkuperäiseen muotoonsa: lumpuksi. Samalla se säilyttää kankaalle ominaisen sitkeyden eikä katkeile ja murene, kuten 1800-luvun jälkipuoliskolla käytetty puuhiokepaperi. Paperin pehmeneminen mahdollistaa ahkerassa käytössä olevien kirjojen taipumisen ja pyöristymisen parhaassa tapauksessa lähes pallon muotoon.

*Ericus Justanderin laatima
hääruno kuningas Kaarle X
Kustaan ja Hedvig Eleonoran
häihin 1654. Justander oli
sepittänyt tämän nelisivuisen
julkaisun taidonnäytteeksi
tavoitellessaan Turun
akatemian kaunopuheisuuden
(eloquentia) professorin
virkaa. Kuva: Toini Melander:
Suomen kirjapainotaitoa
barokin vuosisadalla.
Henkilörunojulkaisujen somistus
Turussa 1642–1713. Helsinki:
Graafinen keskusliitto, 1960.*

*Kirjojen käytössä pyöristymisen eri vaiheita. Nahkakannet, vaikka niitä oli tuettu
kovemmilla kansimateriaaleilla, antoivat periksi, kun kirja hakeutui kohti pyöreää
muotoa. Kuvat: Jyväskylän yliopiston kirjasto.*

ESIMERKKI

Osassa tämän kirjan lukuja kerrotaan konkreettisesti yhden teoksen avulla, kuinka kussakin luvussa esitettyä kirjan tutkimusmenetelmää voidaan käyttää kirjahistorian tutkimuksessa. Esimerkkiteoksena on kahtena niteenä 1740-luvulla ilmestynyt Johan Wegeliuksen postilla *Se pyhä ewangeliumillinen walkeus*.

Postillan deskriptiivinen kuvailu (Fennica-tietokannasta):

Tekijä: Wegelius, Johannes Johannis (1693–1764), Oulun kirkkoherra

Nimeke: Se pyhä ewangeliumillinen walkeus : taiwallisesa opisa ja pyhäsä elämäsä ulosotettu sijtä Pyhästä Raamatusta ja eteen asetettu nijden jocawuotisten p. ewangeliumein jälken, jotca sunnuntai- ja juhla-päiwinä nijsä christillisisä seuracunnisa tawallisesti selitetän. Se edellinen osa. Stockholmissa : prändätty Lars Salviuxelda, vuonna 1747.

Arkit:)(-4)(4 5)(2, A-7H4; [36], [1] 2-1168 s.; 4:o.

Huom.: Inv.: I.N.J. – Impr.: Turku 8.9.1745 Johan Wallenius facult. theol. h.t. decan. – Tekijän esipuhe: Tornio 10.4.1742.

Bibl.: Pipping 733. – Rämä 732–733.

Nimeke: Sen pyhän ewangeliumillisen walkeuden : taiwallisesa opisa ja pyhäsä elämäsä. Jälkimmäinen osa.

Stockholmissa : prändätty Lars Salviuxelda, vuonna 1749.

Arkit: A-6Y; [1-3] 4-1096 s. ; 4:o.

Huom.: Tekijä käy ilmi 1. osan esipuheesta.

Bibl.: Pipping 733 – Rämä 732–733.

Postilla analyttisen bibliografian näkökulmasta (deskriptiivisen bibliografian auki kirjoittaminen):

Wegeliuksen postilla koostuu kahdesta osasta, jotka on julkaistu vuosina 1747 ja 1749. Molemmat on painettu Tukholmassa Lars Salviuksen kirjapainossa. Postillat ovat bibliografiselta kooltaan kvarttoja eli niiden painoarkit on taitettu kaksi kertaa. Kvartto oli tyypillinen postillan

bibliografinen koko. Laajuudeltaan ensimmäinen osa on jälkimmäistä laajempi.

Ensimmäinen osa on selvästi postillan pääteos. Siihen sisältyvät tekijän esipuhe ja teologisen tiedekunnan kaksi vuotta ennen kirjan ilmestymistä myönnetty painolupa eli imprimatur. Tekijän nimi on painettu ainoastaan esipuheen loppuun, ei nimiölehdelle, kuten kirjoissa tavallisesti. Jälkimmäinen osa on tehty hyvin yksinkertaisesti. Siitä puuttuu ensimmäiseen osaan painettu invokaatio (I.N.J. = In Nomine Jesu) eli eräänlainen lyhyt huudahdus tai tervehdysteksti, joka painettiin nimiölehden yläreunaan. Jälkimmäiseen osaan ei ole merkitty edes tekijän nimeä. Jälkimmäisen osan käsikirjoitus on ollut valmiina, kun kirjaa on ryhdytty latomaan, minkä huomaa siitä, että alkuun ei sisälly myöhemmin painettuja lehtiä tai arkkeja, vaan nimiölehti on merkitty tunnuksella A1. Tällainen on tyypillistä yleensä kirjan myöhemmille painoksille, mutta tässä tapauksessa asian selittää se, että kyse on kirjan toisesta osasta.

Hiukan erikoinen ja selvittämisen arvoinen asia on, miksi postillan ensimmäiseen osaan kirjoitettu esipuhe on laadittu jo vuonna 1742, kun painolupa on myönnetty vasta kolme ja puoli vuotta myöhemmin ja sen jälkeen on kulunut vielä pari vuotta, ennen kuin kirja on painettu. Tällaiset seikat eivät selviä itse kirjaa tarkastelemalla. Lisätietoja kirjasta olisi mahdollista yrittää etsiä kuvailun lopussa mainituista *Pippingin* ja *Rämän* bibliografioista (**Fredrik Wilhelm Pipping** *Luettelo suomeksi präntätyistä kirjoista...* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 20. Helsinki, 1856–1857; **Irja Rämä (toim.)** *Lisäyksiä F. W. Pippingin bibliografiaan Luettelo suomeksi präntätyistä kirjoista*. Helsinki, 1984).

Postillan fyysisiin kappaleisiin saattaa sisältyä myös käsikirjoitettuja tekstejä ja omistajamerkintöjä. Esimerkiksi Kansalliskirjastoon kuuluvassa Heikki A. Reenpään kokoelmassa olevan Wegeliuksen postillan ensimmäisen osan etukannessa ovat seuraavat kaksi omistajamerkintää (hakasulkeissa olevat huomautukset minun):

1.

Destamitatattu [= testamentattu]

Talvipuoli⁴⁸ Figeliuksen [= Wegeliuksen] Postillaa! Oikean

Isän täyten puhtan

järjen kautta 23 päivä

KesäKuuta 1890. omistaa

Amanda Gustava Han-

nulan tytär Hinnerjoin

pitäjässä Kirkko Kylässä

Gusta torppari

Hannula

KesäKuu 23/6 90

2.

Tämän Kirjan oikia

omistaja on Gustaf

Johan poiKa Paha

joen huoKalasta

Kirjoitettu vuonna

1856

Merkinnät osoittavat, kuinka ortografisesti horjuvaa varsinkin

kansanihmisten kirjoitus oli vielä 1800-luvun jälkipuoliskolla.

Kaikki heistä eivät vielä osanneet lainkaan kirjoittaa.

⁴⁸ Kirkkovuoden juhlapuolisko, joka alkoi ensimmäisestä adventista ja päättyi helluntaihin tai kolminaisuuden päivään. Sitä seurasi ns. suvipuoli, joka vastasi kirkkovuoden juhlatonta puoliskoa. Tämä kyseinen osa sisälsi siis saarnat juhlapuoliskon evankeliumiteksteihin.

POHDI

1. Minkä kokoisiin kirjoihin tai muihin painotuotteisiin olet törmännyt? Mitä erikoisen kokoisia tai näköisiä kirjoja tiedät? Mitä kirjan koko tai ulkonäkö kertoo mielestäsi kirjan käyttötarkoituksesta?
2. Millaisia omistuskirjoituksia ja/tai exlibriksiä olet nähnyt kirjoissa? Kirjoitatko itse nimesi omistamiisi kirjoihin tai onko sinulla käytössäsi oma exlibris?
3. Etsi käsiisi jokin käsinpainetun kirjan aikakaudella painettu julkaisu ja analysoi sitä, siihen sisältyviä painettuja merkkejä, omistuskirjoituksia jne. Jos et saa käsiisi aitoa vanhaa kirjaa, turvaudu digitoituihin julkaisuihin tai näköispainoksiin.

Sanaselitykset

dedikaatio = omiste; runo- tai proosamuotoinen teksti, jolla kirja omistetaan esimerkiksi hyvän tekijälle (mesenaatille), joka on tavalla tai toisella myötävaikuttanut kirjan julkaisemiseen

esiö = kirjan varsinaista tekstiä edeltävä aines, kuten nimiölehti, esipuhe ja sisällysluettelo

isbn-tunnus = International Standard Book Number, kansainvälinen standardi, jota käytetään kirjan tai muun julkaisun ja sen kustantajan yksiselitteiseen tunnistamiseen

käsinpainettu kirja = Gutenbergin käyttämällä painotekniikalla painettu kirja. Käsinpainetun kirjan aikakausi kesti noin 1800-luvun puoliväliin asti.

monografia = yhden tai useamman kirjoittajan tietystä aiheesta kirjoittama teos, joka tavallisesti julkaistaan yhtenä niteenä

jatkuu

parateksti = tekstin ymmärtämistä säätelevä aputeksti, kuten otsikko, väliotsikko, epigrafi, johdanto, esipuhe, dedikaatio tai takakansiteksti

pergamentti = nahasta valmistettu kirjoitusala, jota käytettiin erityisesti keskiajalla, mutta se tunnettiin jo antiikin aikana

bibliografinen koko = julkaisun arkin tai arkkien taittotapa

likanimiö = ennen nimiölehteä sidottu tyhjä lehti, jonka tarkoitus oli suojata nimiölehteä tahriintumiselta. Jo varhaisessa vaiheessa likanimiölle alettiin kirjoittaa kirjan nimi, jotta kirjat olisi voitu erottaa toisistaan.

manuale = virsikirjan edeltäjä, uskonnollisen peruskirjallisuuden kokoelma, joka sisälsi usein virsikirjan lisäksi katekismuksen, rukouskirjan, evankeliumikirjan ja mahdollisesti myös muita uskonnollisia pikkukirjasia

monografia = yhden kirjoittajan samasta aiheesta kirjoittama tutkimus

Pohjanmaan mystikot = Pohjanmaalla, erityisesti Vähässäkyrössä ja Lohtajalla toiminut uskonnollinen liike, jonka parissa käännettiin, kopioitiin ja levitettiin varsinkin kiellettyä, mystistä kirjallisuutta, kuten Jakob Böhmen ja Thomas Bromleyn teoksia

postilla = saarnakirja. Erilaiset postillan lajit, esimerkiksi epistolapostilla, evankeliumipostilla tai matkapostilla kertovat jo nimessään niihin sisältyvien saarnojen luonteen tai postillan käyttötarkoituksen.

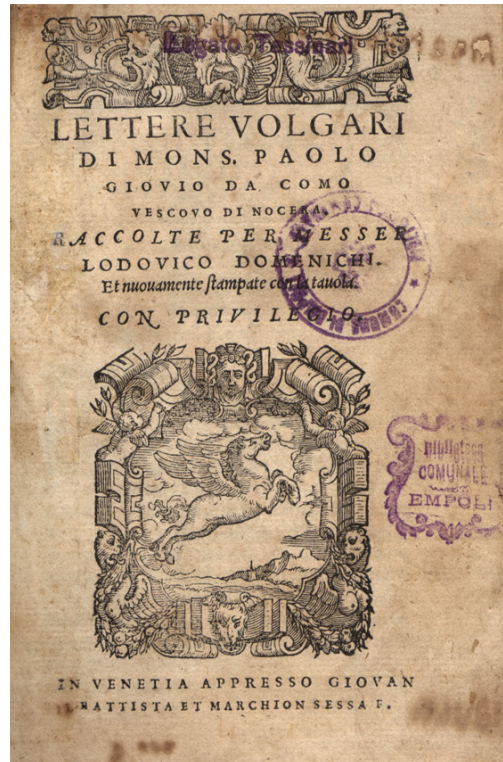
saarnanuotti = puheen rytmi. Ilmausta käytetään erityisesti puhuttavien saarnojen yhteydessä, mutta toisinaan myös muista puheista puhuttaessa. Yleensä käytetään negatiivisessa merkityksessä.

typografia = tekstin ja kirjainten asettelua, jonka tarkoituksena on helpottaa viestin perillemenoä antamalla tekstille oikeanlainen visuaalinen muoto

Tekijyys ja sensuuri

Privilegiojärjestelmä

Sen jälkeen, kun kirjoja alkoi markkinoilla liikkua aiempaa enemmän ja suosituimpien kirjojen kysyntä kasvoi, kirjojen painamista ryhdyttiin useissa maissa rajoittamaan. Jotta kirjanpainajat pystyivät painamaan kirjoja, heidän täytyi tulla taloudellisesti toimeen kirjanpainamisella. Voidakseen turvata toimeentulonsa, he ryhtyivät toimiin oikeuksiensa puolustamiseksi saadakseen tarpeeksi painettavia käsikirjoituksia ja estääkseen piraattipainosten julkaisemisen. Se, että jotkut kirjanpainajat painoivat varsinkin hyvin kaupaksi käyviä tuotteita tiiviiseen tahtiin, vaikeutti niiden kirjanpainajien asemaa, jotka olivat painaneet kirjan ensimmäisen painoksen ja olisivat mieluusti painaneet samasta kirjasta useampia painoksia

Italialaisen Paolo Giovion kirjaan *Lettere volgari* (Venetsia, 1500-luku) painettu privilegio. Kuva: Wikimedia commons.

kysynnän mukaan.⁴⁹ Ensimmäisen painoksen painaminen oli näet aina työläämpää ja hitaampaa kuin uusintapainosten, jotka painettiin käyttäen mallina jotain varhaisempaa painosta.

Kirjanpainajien työtä alettiin tästä syystä suojata privilegeiden avulla. Varhaisin tunnettu tapaus lienee Italiasta, jossa Andrea de Bosiikselle myönnettiin vuonna 1481 privilegio Jean Simonetan teoksen *Sforziade* painamista varten. Englannissa varakkaiden kauppiaiden (stationers) ryhmä sai vuonna 1557 kuninkaallisen toimiluvan ja perusti paperikauppiaiden seuran (Stationer's Company). Seura säätelöi kirjantuotantoa ja myönsi paino-oikeuksia vain jäsenilleen. Ruotsissa painaja saattoi uuden ajan alussa saada privilegion johonkin julkaisuun tietyksi ajaksi. Jos joku toinen painaja painoi kirjan privilegion vastaisesti tällä välin, häntä rangaistiin tavallisesti sakoilla. **Piratismi** ja privilegion rikkomiset olivat kuitenkin tavallisia ja niitä käsiteltiin tuon tuostakin oikeusistuimissa. Suomen oloissa 1700-luvulla kestopuosikkeja, joiden privilegioita monet kirjanpainajat tavoittelivat ja joista julkaistiin paljon piraattipainoksia, olivat virsikirjat.⁵⁰

Kirjoittaja vailla oikeuksia

Kirjojen julkaisemiseen liittyi vielä uuden ajan alussa monenlaisia rajoituksia, jotka saattavat tämän päivän näkökulmasta tuntua jokseenkin oudoilta. Käsitys siitä, kenelle tekstien julkaisemisen oikeudet kuuluivat, poikkesi oleellisesti nykyisestä tekijänoikeuslainsäädännöstä. Oikeudet tekstiin olivat kirjan painajalla, ei sen kirjoittajalla, koska kaikki tekstit, niin käsikirjoitukset kuin painetut, olivat yhteistä omaisuutta. Tekijä saattoi saada jonkin edun tai palkinnon kirjoittamisestaan hyväntekijältään, patronukselta, moraalista tyydytystä elinaikanaan tai toivoa hyvää kuolemanjälkeistä elämää ponnistelujensa palkkioksi, mutta varsinaisia taloudellisia oikeuksia hänellä ei ollut omaan tekstinsä.⁵¹

Uuden tiedon tuottamista pidettiin vielä 1600-luvulla vahingollisena – hyvä teksti oli sellainen, joka nojautui jo olemassa olevaan, aiemmin julkaistuun tietoon. Kirjoittajan velvollisuus oli siis käyttää omassa kirjoituksessaan hyväkseen

49 Feather 2009, 522.

50 Klemming & Nordin 1983 (1883), 290–292; Gardberg 1957; Febvre & Martin 1990, 241; Tuija Laine 1996b, 199; Tuija Laine 2006, 37–38; Murphy 2013, 288–289.

51 Feather 2009, 521.

aiemmin oppimaansa ja itseään edistyneempien tekstejä.⁵² Se, mikä nykyään nähdään epäeettisenä kirjallisena varkautena, oli tavoiteltava hyve.

Julkaistut tekstit pohjautuivat usein aivan sanatarkasti aiempien tekijöiden kirjoituksiin ja siitä syystä voidaan tekstejä vertailemalla nähdä, keitä tutkimamme kirjoittaja on pitänyt omana opettajanaan tai auktoriteettinaan. Eikä vain tätä, vaan voimme selvittää paikoitellen yksityiskohtaisesti, minkä tekstin hän on poiminut kenenkin auktoriteettinsa kirjoituksesta. Tämä tietysti edellyttää tietoa siitä, kenen tekstejä tutkimuskohteemme on lukenut tai saanut käsiinsä, jotta tutkija osaa hakea käsiinsä kirjoittajan todennäköisimmin käyttämät kirjat. Joidenkin hyvin yleisten kirjojen, kuten katekismusten, kohdalla käytettyjen lähteiden selvittäminen on kuitenkin hyvin haasteellista, usein jopa mahdotonta.⁵³

Kirjoittajan oikeus tekstiinsä tunnustettiin ensimmäistä kertaa Englannissa vuonna 1710 parlamentin antamassa ns. Annen statuutissa (*Act for the Encouragement of Learning*). Tekijällä oli oikeus äskettäin ilmestyneen omaan tekstinsä myymiseen tai itsellään pitämiseen 14 vuoden ajan. Mikäli tekijä oli 14 vuoden kuluttua elossa, hän sai oikeuden tekstiinsä vielä seuraaviksi 14 vuodeksi. Jos tekstiä oltiin vasta painamassa, tekijä sai oikeuden siihen 21 vuoden ajaksi, mitä aikaa ei ollut enää mahdollista pidentää. Ensimmäiset tapaukset, joissa tekijöiden teksteille myönnettiin suoja kuoleman jälkeen, tunnetaan niin ikään Englannista vuodelta 1842. Tuolloin Southeyn, Wordsworthin, Dickensin ja Scottin teksteille myönnettiin tekijänoikeudellinen suoja. 1700-lukua pidetään vuosisatana, jolloin tekijöiden asema alkoi korostua. Ensimmäistä kertaa nousi esiin ajatus siitä, että elantonsa voi ansaita kirjoittamalla ja että kirjoittaminen voi olla yhtä arvostettu elinkeino kuin mikä muu tahansa.⁵⁴

Sensuuri

Sensuurin periaatteita

Niin kauan kuin tekstejä on kirjoitettu yleiseen levitykseen, on aina ollut tahoja, jotka ovat halunneet syystä tai toisesta estää niiden levityksen. Ennen kirjapainotaitoa käsin kopioituja tekstejä säilytettiin luostareiden kirjastoissa eikä niihin

⁵² Tuija Laine 2013, 66.

⁵³ Tuija Laine 2013, 66–67.

⁵⁴ Feather 2006, 55; Murphy 2013, 295.

Jo Hartmut Schedelin kronikassa (1493) esiintyy kuva kirjojen polttamisesta.

Kuva: Wikimedia commons.

päässyt käsiksi kuka tahansa. Kirkko kontrolloi kirjureiden toimintaa. Myös käsikirjoitusten kauppaajat pystyivät halutessaan päättämään, kenelle he käsikirjoituksia myivät. Sen jälkeen, kun kirjoja ryhdyttiin painamaan, niiden määrät lisääntyivät huomattavasti. Samalla mahdollisuus kopioida niin luvallisia kuin luvattomiakin tekstejä kasvoi. Tekstien kopiointia ei ollut mahdollista valvoa yhtä tarkasti kuin ennen kirjapainotaitoa.⁵⁵

Kirjapainotaito monimutkaisti jonkin verran kirjojen levityksen valvontaa. Oli pidettävä huolta siitä, ettei ei-toivottuja kirjoituksia päästetty kirjapainoon asti, niiden matka oli katkaistava jo aiemmin.

Tällöin kyse oli ennakkosensuurista.

Tavallisimmin sensuuri kohdistui uskonnollisesti, poliittisesti ja moraalisesti arveluttavana tai sopimattomana pidettyyn aineistoon. Esimerkiksi Elisabet I:n ajan Englannissa kiellettiin painamasta kruunua herjaavia tai sitä kohtaan kapinallismielisiä tekstejä kuolemantuomion uhalla, Ranskassa sensuuri kohdistui ensin kapinallisiin ja harhaoppisiin teksteihin, mutta 1600-luvun alusta lähtien myös säädyttömiin ja moraalittomiin. Kirkolliset ja maalliset viranomaiset loivat kaikkialla omia ennakkosensurointijärjestelmiään, joiden tehtävänä oli kontrolloida painettavaksi tarkoitettuja julkaisuja.⁵⁶

Erilaisten säädösten ja määräysten avulla määriteltiin, minkä kirjallisuuden julkaiseminen oli sallittua ja minkä kiellettyä, kenen alaisuuteen minkin kirjallisuuden ennakkosensuuri kuului, millä tavalla ennakkotarkastus tapahtui ja mitä määräysten rikkomisesta seurasi yhtäältä tekijälle, toisaalta kirjanpainajalle, joka

⁵⁵ Ladenson 2013, 172; Robinson 2014, 177–178.

⁵⁶ Shaw 2009, 227; Ladenson 2013, 173; Robinson 2014, 178–179, 181, 183–184.

kielletyn kirjan oli painanut. Ruotsin valtakunnassa vuonna 1766 voimaantulleessa painovapausasetuksessa määriteltiin, millaista kirjallisuutta ei ollut lupa painaa, ei suinkaan sitä, minkä kirjallisuuden painaminen oli sallittua. Osa painajista otti tietoisien riskien painaessaan kielletyksi tiedettyä kirjallisuutta. He tekivät näin aatteellisista tai taloudellisista syistä, koska kielletyt kirjat olivat usein suosittuja. Rangaistuksena kielletyn kirjallisuuden painamisesta oli sakkoja, mutta pahimmassa tapauksessa siitä voitiin määrätä, Ruotsissakin kustavilaisena aikana, kuolemanrangaistus. Sensuuriviranomaisia pyrittiin hämäämään myös korvaamalla kirjan todellinen painopaikka jollain toisella tai peräti keksityllä painopaikalla (esimerkiksi Utopia). Monet kielletyt eurooppalaiset kirjat painettiin Hollannissa, joka oli tunnettu vapaamielisenä valtiona, vaikka sielläkin oli voimassa sensuuri eri muodoissaan.⁵⁷

Jos vaarallisena, haitallisena tai harhaoppisena pidetty teos ehdittiin painaa, viranomaiset pyrkivät estämään kappaleiden levityksen. Joskus vain osa kirjan tekstistä oli harhaoppista tai poliittisesti arveluttavaa. Siitä päästiin eroon poistamalla kirjoista kyseiset kohdat. Oli kehitetty myös järjestelmiä, joiden avulla kielletyt kirjat yritettiin löytää ja takavarikoida. Kirjapainoihin, kirjansitomoihin ja kirjakauppiaiden myyntipisteisiin sekä huutokauppakamareille, joissa liikkui jonkin verran myös kiellettyä kirjallisuutta, tehtiin yllätyshyökkäyksiä. Kirjat takavarikoitiin ja hävitettiin, ja niiden levittäjiä rangaistiin. Esimerkiksi Ranskassa vuosien 1659 ja 1789 välisenä aikana peräti 942 kirjojen myynnin kanssa tekemisissä olevaa henkilöä päätyi Bastiljin vankilaan.⁵⁸

Sensuuri ei kuitenkaan ollut aina kovin tehokasta. Kirjojen salakuljettaminen ja piilotteleminen kävi päinsä lähes kaikkialla ja kaikkina aikoina. Toisaalta taas aika ajoin jo pelkkä kirjan sisältöön kohdistunut epäily saattoi nostaa sen kiellettyjen kirjojen joukkoon, vaikka tosiasiallista perustetta ei olisi ollutkaan ja kirjan kirjoittajan/painajan/levittäjän ja lukijan kohtalo oli sen mukainen. Sensuuriviranomaiset toimivat usein paitsi saamansa informaation myös intuition ja mielikuvien pohjalta.⁵⁹

57 Klemming & Nordin 1983 (1883), 309–314; van Vliet 2009, 255–256; Robinson 2014, 178, 182–184.

58 Tuija Laine 1996b, 199, 206; van Vliet 2009, 255; Robinson 2014, 183.

59 Febvre & Martin 1990, 246; Tuija Laine 2000, 200; Shaw 2009, 229.

Sensuurin lähteet

Sensuuri eri muodoissaan ja kiellettyjen kirjojen metsästäminen on tuottanut suuren määrän erilaista tutkimukselle hyödyllistä lähdeaineistoa. Varhaisimpia, yleisesti tunnettuja ovat roomalaiskatolisen kirkon 1500-luvulta lähtien julkaisemat kiellettyjen kirjojen luettelot, indeksit (**Index librorum prohibitorum**). Ne

Index librorum prohibitorum.

Painettu Venetsiassa 1564.

Kuva: Wikimedia commons.

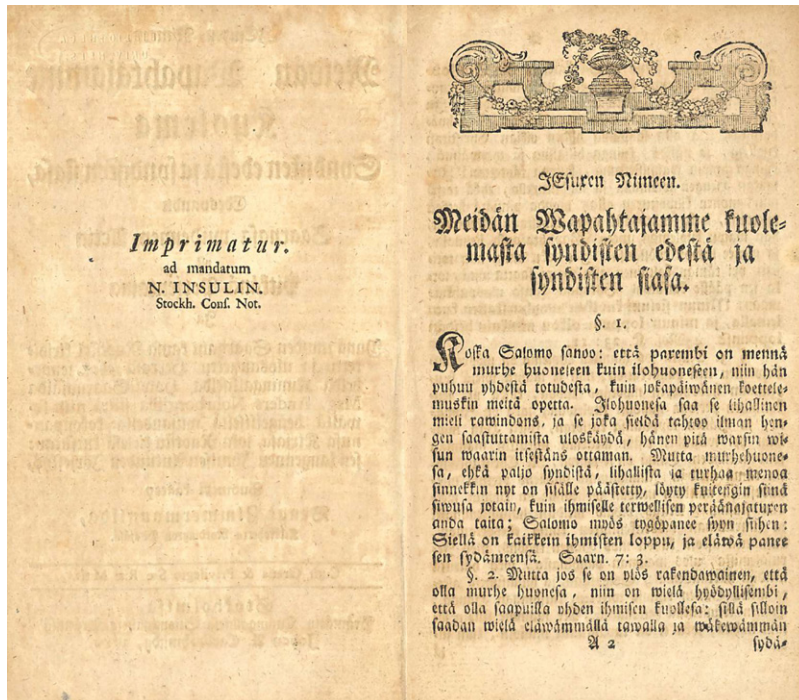
toimivat niiden apuna, jotka joutuivat etsimään kiellettyjä teoksia. Kiellettyjen kirjojen luetteloita julkaistiin myöhemmin myös muualla. Ruotsin valtakunnassakin tehtiin 1600-luvulla listoja valtakunnan yhtenäisyyttä uhkaavasta kirjallisuudesta, josta valtaosa oli pietististä. Niin ikään Kolmannessa valtakunnassa oli luetteloita, jotka sisälsivät ei-toivottuja, Saksan ja saksalaisuuden vastaisia teoksia. Myös muissa, erityisesti totalitaristisissa ja niiden vaikutuspiirissä olevissa valtioissa, tiedettiin tarkoin kielletyn ja sallitun kirjallisuuden rajat. Erilaiset valvontamekanismit vartioivat ideologian vastaisen kirjallisuuden julkaisemista ja levittämistä.⁶⁰ Tutkimuksen käyttöön on sittemmin julkaistu lukuisia koosteita, usein kommentoituina laitoksina, erilaisista kiellettyjen kirjojen luetteloista.

Asiakirjoja ja päätöksiä syntyi myös silloin, kun viranomaiset käsitelivät sensuurianomuksia ja ratkaisivat, myönnetäänkö jollekin käsikirjoitukselle painolupa eli **imprimatur** vai ei. Yleensä nämä päätökset on kirjattu käsittelevän viranomaisen (esimerkiksi tuomiokapitulin tai painoasiain ylihallituksen) pöytäkirjoihin. Imprimatur puolestaan painettiin yleensä näkyviin kirjan nimiölehdelle tai sen kääntöpuolelle. Jos sensuurikysymykset johtivat riitoihin tai jotakuta henkilöä syytettiin kielletyn kirjallisuuden painamisesta tai levittämisestä, asia käsiteltiin oikeusistuimessa, jonka asiakirjoihin keskustelu ja päätökset sisältyvät.⁶¹ Tapausten käsittelystä syntyneet asiakirjat ovat mielen-

60 Nordstrandh 1951; Åhlen 1986; Robinson 2014, 184, 188–190.

61 Tuija Laine 1996b, 198; Tuija Laine 1996c, 216–217.

kiintoisia siksi, että niissä usein kerrotaan koko kirjan julkaisuprosessi ja ne perustelut, joilla kirjalle on myönnetty tai siltä on evätty painolupa. Tämä antaa tietoa siitä, mitkä seikat ovat kulloinkin vaikuttaneet sensuurikäsitteilyn lopputulokseen. Keskustelut ja päätökset avaavat näkemään näihin käsitteilyihin sisältyviä ristiriitaisuuksia ja mentaalisia rakenteita.

Imprimatur eli painolupa painettiin usein nimiölehdelle tai sen kääntöpuolelle. Tämän Anders Nohrborgin saarnan Meidän Wapahtajamme kuolema syndisten edestä (Stockholm, 1780) on tarkastanut ja sille painoluvan antanut Tukholman kaupunkikonsistori. Imprimaturin on "allekirjoittanut" viran puolesta konsistorin notaari N. Insulin.

Kuva: Kansalliskirjasto.

Ruotsin valtakunnassa tuli aika ajoin tarpeelliseksi antaa yleisiä, kiellettyjen kirjojen julkaisemisesta varottavia asetuksia ja määräyksiä, jotka olivat tavallisesti hallitsijan allekirjoittamia. Näitä levitettiin usein erillisinä, painettuina **pienpainatteina**, ja ne liitettiin tavallisesti myös osaksi laajempia asetuskokoelmia.

Sensuuria ja sananvapautta uudemmalla ajalla

Sensuuri ei ole pelkästään uuden ajan alun ilmiö. Mitä suljetummasta poliittisesta järjestelmästä on kysymys, sitä varmemmin siellä rajoitetaan myös painovapautta. Sensuuri on tavallista kaikkialla esimerkiksi sodan aikana, jolloin arkaluonteista ja sotastrategioihin liittyvää tietoa varjellaan joutumasta vihollisen käsiin. Tästä syystä Suomessakin sensuroitiin talvi- ja jatkosodan aikana muun muassa rintamakirjeenvaihtajien kotirintamalle lähettämiä kirjeitä. Näin tehtiin myös muissa toiseen maailmansotaan osallistuneissa maissa.⁶²

Sensuuri on kohdistunut painettuihin teksteihin historian aikana monin tavoin. Kansallissosialistisessa Saksassa järjestettiin kirjarovioita, joissa poltettiin natsiaatteen kannalta vahingollisina pidettyjä tai siihen vihamielisesti suhtautuneita tekstejä. Kirjojen polttaminen niiden tai niiden kirjoittajien häpäisemiseksi on vanha tapa. Ensimmäinen tapaus tunnetaan Kiinasta jo vuodelta 213 e.Kr.

SA-mies heittää takavarikoituja kirjoja kirjarovioon ei-saksalaisten kirjojen polttilaisuudessa Berliinin ooppera-aukiolla 10.4.1933. Kuva: Wikimedia commons.

62 Pilke 2011.

Suomessa sotien jälkeen kirjastoissa yleisiä olivat ns. myrkkykaapit, joihin suljettiin sopimattomana pidettyä kirjallisuutta. Taustalla olivat valvontakomission määräykset, joiden mukaan kansankiihotukseen tähtäävä kirjallisuus oli kiellettyä eikä sitä sen vuoksi saanut myöskään lainata. Vielä seuraavilla vuosikymmenilläkin myrkkykaappeihin sensuroitiin siveellisyyttä loukkaavaa ja pornografista kirjallisuutta. Kun Hannu Salaman romaani *Juhannustanssit* ilmestyi vuonna 1964, kirjoittaja sai syytteen jumalanpilkasta, mutta huolta herätti myös kirjassa esiintyvä siveettömyys.⁶³

Erityisen yleistä sensuuri oli neuvostoaikana rautaesiripun takaisissa maissa. Kaikenlaista kirjallisuutta, myös populaarikirjallisuutta, sarjakuvia ja aikakauslehtiä sensuroitiin ja kiellettiin. Alueilla levitettiin salaa painettuja ja käsinkirjoitettuja, erilaisia julkaisuja, joita ei ollut lupa saattaa julkiseen levitykseen. Tällaista kirjallisuutta kutsuttiin samizdat-kirjallisuudeksi (samizdat = itse julkaiseminen/self-publishing/Selbstverlag). Läntisiä ohjelmia ja tietoja lännen tapahtumista voitiin kuunnella muun muassa maanalaisen Radio Vapaa Eurooppa (Radio Free Europe) -kanavan kautta. Virallinen sensuuri lakkautettiin Neuvostoliitossa kolme vuotta ennen maan hajoamista, vuonna 1988. Esimerkiksi kirjastoille tämä oli suuri tapahtuma. Kaikki kiellettyjen kirjojen kaapeissa siihen asti pidetyt kirjat voitiin nyt asettaa yleisön saataville.

Sensuuritietoutta verkossa

Kansalliskirjasto julkaisi vuonna 2017 laajahkon verkkomateriaalin *Tiellä sananvapauteen*, joka sisältää Suomen itsenäisyyden aikaiseen sananvapauteen ja sensuuriin liittyvää aineistoa tietoisuista haastatteluihin. Aineisto on osoitteessa: [Tiellä sananvapauteen](#).

Espoolainen Entressen kirjasto ja FAIFE (*Committee on Freedom of Access to Information and Freedom of Expression*) julkaisivat syksyllä 2011 maailman ensimmäisen kiellettyjen kirjojen adventtikalenterin, jossa jokaisen 24 luukun takana on lyhyt kertomus yhden kielletyn kirjan historiasta. Hanketta tukivat monet tahot, muun muassa Alankomaiden, Skotlannin ja Suomen kansalliskirjastot, Europeana ja American Library Association. Kalenterissa esiteltiin kiellettyihin kirjoihin pääsee tutustumaan osoitteessa [Banned books](#).

63 Ekholm 2000a; Ekholm 2000b.

Kirjojen levitys ja kirjamarkkinat

Varhaisen kirjakaupan kehityslinjoja

Kansainvälisen messukaupan haasteet

Kun kirjalle oli saatu painolupa ja se oli painettu, oli aika saada se myyntiin. Kirjallisuuden painaminen synnytti kirjamessut, joilla kirjakauppiaat vaihtoivat keskenään omia painotuotteitaan saadakseen itselleen myyntiin uusia kirjoja. Tärkeitä kirjamessukaupunkeja olivat 1400-luvulla Lyon ja Frankfurt. Viimeksi mainitussa messut käynnistyivät 1400-luvun lopulla ja olivat 1500-luvulla tärkein eurooppalainen kirja-alan tapahtuma. Saksalaisilla messuilla kävi kirjakauppiaita eri puolilta Eurooppaa. Messuilla myynnissä olevasta kirjallisuudesta julkaistiin luetteloita, joita on säilynyt nykyaikaan asti. Frankfurtin messut säilyttivät asemansa 30-vuotiseen sotaan saakka. Sodan jälkeen Frankfurt menetti messukaupunkiasemansa, ja Leipzigin kirjamessut nousivat sitä selvästi merkittävämmäksi. Vuonna 1750 ilmestyi Frankfurtin messujen viimeinen luettelo. Se sisälsi vain 72 nimekettä, kun Saksan keisarikunnassa julkaistujen nimekkeiden määrä oli tuolloin jo 1350. Sen sijaan Leipzigin asema vahvistui entisestään. Vuosisadan loppupuolella messujen merkitys kuitenkin väheni, koska kirjoja julkaistiin niin paljon, että niitä oli saatavilla muualtakin kuin kirjamessuilta.⁶⁴ Messuluettelot olivat ensimmäisiä

64 Febvre & Martin 1990, 226–227, 229–230, 232–233; Shaw 2009, 228; van Vliet 2009, 250.

uutuuskirjojen luetteloja ja esikuvana vielä nykyäänkin julkaistuille kirjauutuuksien luetteloille.

Sekä Frankfurtin että Leipzigin kirjamessut ovat edelleen merkittävä vuotuinen tapahtuma. Kirjamessuja järjestetään myös monissa muissa maissa. Suurten kansainvälisten kirjamessujen painopiste on muuttunut kirja-alan sopimusten solmimisen tärkeäksi foorumiksi ja kirjojen esittelypisteeksi, kun taas messujen alkuaikoina ne olivat nimenomaan kirjanmyynnin keskus. Yhteistä vanhan ja uuden tradition välillä on se, että useat messut on suunnattu alan ammattilaisille eli kirjakauppiaille, jotka hankkivat niiltä kirjoja levittääkseen niitä edelleen kotimaissaan. Nykyään suurilla messuilla ammattilaisille ja suurelle yleisölle on varattu eri päivät messuihin tutustumista varten.

Kirjojen myyntiin liittyi uuden ajan alussa joitakin melko suuria ongelmia. Ostaminen ja myyminen tapahtuivat pääosin vaihtokaupan avulla varsinkin sellaisten alueiden välillä, joiden rahakannat poikkesivat toisistaan. Tämä teki maksamisesta melko monimutkaista. Toinen vaikeus oli kirjojen kuljettaminen paikasta toiseen, varsinkin meren yli. Sidottuina kirjat olisivat vieneet kohtuuttoman paljon tilaa ja siksi ne kuljetettiin tavallisesti sitomattomina arkkeina tynnyreissä. Sitomattomat arkit sekoittuivat usein keskenään jossain vaiheessa ja vastaanottaja saattoi saada paljon paperia, joista oli vaikea rakentaa täydellisiä kirjan kappaleita. Tynnyrit olivat alttiita myös kosteudelle ja tuon tuostakin arkit niiden sisällä kastuivat laivakuljetusten aikana.⁶⁵

Vaikka messut olivat suuri ja tärkeä kirjojen levittämisen ja vaihdon keskus, valtaosa kirjakaupasta tapahtui toki muualla. Kirjanpainajat ylläpitivät kolportöö-

Kolportöörit kulkivat paikasta toiseen ja kauppasivat kirjanpainajien tuotteita. Niin tämäkin augsburgilainen kolportööri vuodelta 1630. Kuva teoksesta: Anthony Smith, The Newspaper. An International History. London, 1979.

65 Febvre & Martin 1990, 222–224.

rejä, jotka kaupittelivat heidän painamiaan kirjoja maksua vastaan. Senkin jälkeen, kun suurempiin kaupunkeihin oli jo perustettu kirjakauppoja, **kolportöörit** saattoivat jatkaa myyntitoimintaansa pienemmillä paikkakunnilla. Usein heidän myyntivalikoimansa koostui uskonnollisesta peruskirjallisuudesta ja muusta rahvaalle suunnatusta pikkukirjallisuudesta, kuten almanakoista. Suomalaisista kirjainpainajista ainakin Johannes Gezelius vanhemmalla tiedetään olleen kolportööriä, jotka kauppasivat Gezeliuksen tuotantoa Pohjanmaalla 1600-luvun lopulla.⁶⁶

Kolportöörit, sitoijat ja kirja-asiamiehet kirjakauppiaina

Kolportöörien ohella myös kirjansitoijat myivät kirjallisuutta. Itse asiassa monin paikoin Euroopassa kirjakauppiat olivat kirjanmyyjinä sitoijen ja kirjakauppiaiden varjossa. Esimerkiksi Englannissa Stationer's Company hallitsivat nimenomaan kirjakauppiat, eivät painajat. Jotkut painajat tosin onnistuivat luomaan sukudynastioita, joiden merkitys myös kirjakaupassa oli keskeinen. Eräs tunnetuimmista lienee ranskalainen Christophe Plantin, joka perusti painonsa Antverpeniin. Myös Ruotsin valtakunnassa sitoijilla oli 1600-luvun alkupuolelta pitkälti 1700-luvulle asti sidottujen kirjojen myyntimonopoli – painajat saivat myydä omaa tuotantoaan ainoastaan sidottuina tai pahvikansiin käärittyinä. Kirjapainoseuran perustamisen (1752) myötä kirjanpainajien asema vahvistui ja sitoijat menettivät sidottujen kirjojen myyntiprivilegiossa lopullisesti 1700-luvun loppupuolella. He jatkoivat edelleen kirjojen kauppaamista varsinkin markkinoilla, mutta valikoima oli nyt supistunut aapisiin, katekismuksiin, virsikirjoihin ja pieniin hartauskirjoihin.⁶⁷

Kirjanpainajilla oli myyntimiehinään myös kirja-asiamiehiä, yleensä useissa eri kaupungeissa. Nämä hoitivat tietyn kirjanpainajan kirjojen kaupittelua oman työnsä ohessa. Ensin tehtävään värväytyi hyvin kirjava joukko kirjallisuudesta kiinnostuneita: pappeja, opettajia, postimiehiä, sitoijia, mutta 1700-luvun loppupuolta lähestyttäessä kirja-alan ammattilaiset valtasivat kirja-asiamiesten tehtävät – ilmeisesti aivan käytännön syistä. Liittyihän tehtävä hyvin läheisesti heidän muuhun työhönsä, esimerkiksi kirjan sidontaan tai painamiseen. Suomessa ensimmäinen avoin kirjakauppa avautui vasta vuonna 1779. Sitä ennen kirjoja oli myyty mitä erilaisimmissa toimipisteissä, esimerkiksi sekatavarakaupoissa ja

66 Febvre & Martin 1990, 237–239; Tuija Laine 2006, 103–104.

67 Tuija Laine 2006, 57–60, 184–185; Shaw 2009, 223.

krouveissa. Kirjakauppakaan ei uuden ajan alussa ollut vain kirjoja varten. Esimerkiksi berliiniläisen Friedrich Nicolain kirjakaupassa 1700-luvulla myytiin kirjojen lisäksi toimistotarvikkeita, arpalippuja ja jopa lääkkeitä.⁶⁸

Professionalisoituneen kirjakaupan aika

Eurooppalaisessa kirjakauppatoiminnassa tapahtui 1700-luvun kuluessa suuria muutoksia. Hollanti, joka oli vielä 1600-luvulla hallinnut kirjamarkkinoita, menetti asemiaan, ja sen tilalle astuivat Ranska ja Saksan keisarikunta. Syy Hollannin syrjäytymiseen piili erityisesti 1700-luvun jälkipuolen kehityksessä, jossa kirjanpainajien ammattikunta professionalisoitui huolehtimaan ainoastaan painamisesta, jolloin kustantaminen ja kirjanmyynti jäi uusille ammattilaisille. Uusi kirjojen levitystapa teki mahdollista tarjota suurempia alennuksia ja johti siihen, että kirjojen painaminen oli kannattavaa erityisesti maissa, joissa oli matala palkkataso ja tarjolla edullista paperia ja mustetta. Lukutaito parani kaikkialla, mikä johti entistä vilkkaampaan kirjojen julkaisemiseen ja erilaisten lukijayhteisöjen syntyyn.⁶⁹ Teollistuminen ja painotekniikan muutokset toivat kaikkialla suuria muutoksia kirjakauppatoimintaan myös 1800-luvulla. Kirjojen määrä kasvoi uuden painotekniikan ja kasvavan kysynnän myötä; myös niiden kuljettaminen paikasta toiseen helpottui liikenneyhteyksien parantuessa.⁷⁰

Kirjakauppatutkimuksen lähteitä Suomessa

Kun kirjabainojen tuotanto vilkastui, ne alkoivat messujärjestäjien tavoin laatia ja painaa luetteloita julkaisemastaan kirjallisuudesta, myös niistä, joita olivat hankkineet ulkomailta myyntiin. Suomessa luetteloita kierrätettiin erityisesti oppisäädyn keskuudessa, muun muassa tuomiokapitulien kiertokirjeiden mukana. Samalla tavalla kierrätettiin huutokauppaluetteloita, erityisesti Tukholmassa järjestettävien huutokauppojen luetteloita. Kirjojen ilmestymisestä ja myynnissä olevista kirjoista ilmoitettiin säännöllisesti myös sanomalehdissä. Toisinaan kirjanmyynti-ilmoituksia painettiin myös kirjojen viimeisille, muuten tyhjiksi jääville sivuille. Kansalliskirjaston laatima, vapaasti verkossa luettavissa oleva *Histo-*

68 Tuija Laine 2006, 185, 253–262; van Vliet 2009, 247.

69 van Vliet 2009, 250; Tuija Laine 2006.

70 Banham 2009; Finkelstein 2009; Mollier & Cachin 2009.

*riallinen sanomalehtikirjasto 1771–1929*⁷¹ antaa mahdollisuuden lukea vanhimpia suomalaisia lehtiä digitoidussa muodossa ja tehdä niistä vapaasanatekstihakuja. Koska fraktuuran lukeminen koneellisesti on varsin haasteellista, hakutulokset eivät ole kovin luotettavia. Tätä kuitenkin paikkaa mahdollisuus päästä käsiksi itse digitoituun lehteen.⁷²

Kirjojen ennakkotilausjärjestelmä, joka on Euroopassa dokumentoitu ensimmäistä kertaa vuonna 1550, levisi Suomeen 1700-luvulla. Sen turvin painajan oli mahdollista saada tietoonsa ennen kirjan painamista tietty määrä ostajia, jotka sitoutuessaan tilaamaan kirjan ennakolta ja maksamaan ennakkotilausmaksun saivat kirjan normaalihintaa edullisemmin. Järjestelmästä, joka oli aiemmin ollut ainoastaan **kruunun** käytössä, hyötyivät nyt sekä painaja että ostaja. Ennakkotilausjärjestelmä oli tarkoitettu erityisesti suurhankkeiden julkaisemiseen, vaikka sen avulla markkinoitiin myös paljon esimerkiksi oppikirjoja. Järjestelmä toimii edelleen. Vielä nykyäänkin suurteoksille ja juhlakirjoille pyritään löytämään tietty ostajajoukko etukäteen, jotta kustantamisen tappiot jäisivät mahdollisimman pieniksi epävarman kysynnän vuoksi.

Ennakkotilaaja sai todisteeksi suorittamastaan maksusta ennakkotilaussetelin, jolla hän saattoi lunastaa kirjan sen ilmestyttyä. Ennakkotilausseteleitä on säilynyt näihin päiviin asti todella vähän, sen sijaan tietoja ennakkotilauksista ja niiden järjestämisestä on ennakkotilausta hoitaneiden viranomaisten (muun muassa tuomiokapitulien) pöytäkirjoissa ja muissa asiakirjoissa runsaasti. Toisinaan ennakkotilaajien nimien lista julkaistiin siinä kirjassa, jonka he olivat tilanneet ennakolta. Tämä oli yleinen käytäntö kaikkialla, jossa ennakkotilausta harjoitettiin. Useissa kirjoissa on säilynyt tällaisia listoja. Niistä käy usein ilmi paitsi tilaajan nimi, myös hänen kotipaikkansa ja ammattinsa, joten ne tarjoavat kiinnostavaa sosiaalihistoriallista lähdeaineistoa kirjahistorian käyttöön.⁷³

Ennen kuin kirjakauppa professionalisoitui, kirjojen kustantamisesta, levityksestä ja myynnistä huolehtivat useat eri tahot. Esimerkiksi tuomiokapitulit hoitivat Ruotsin valtakunnassa monien uskonnollisten teosten kustantamista ja levitystä sekä huolehtivat useiden teosten ennakkotilauksista. Tuomiokapitulit valvoivat

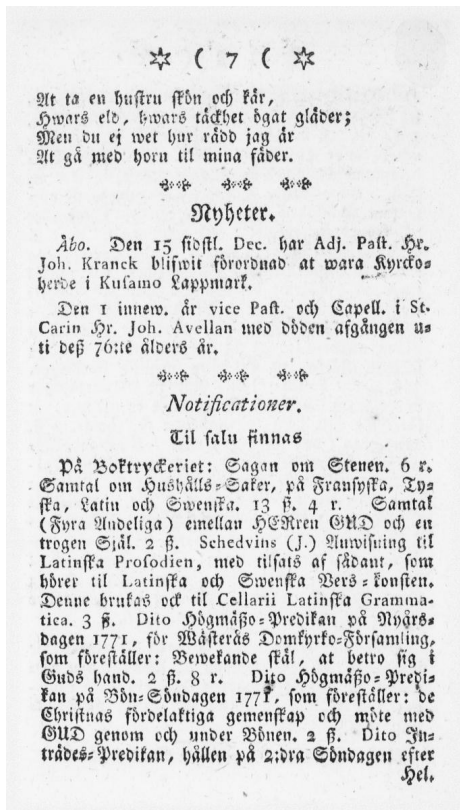
71 Myös uudemmat lehdet on digitoitu, mutta tekijänoikeusrajoitusten vuoksi ne ovat luettavissa ainoastaan vapaakappalekirjastoissa (Kansalliskirjasto, Turun yliopiston kirjasto, Jyväskylän yliopiston kirjasto, Åbo Akademin kirjasto, Oulun yliopiston kirjasto ja Itä-Suomen yliopiston kirjasto).

72 Tuija Laine 2006; Historiallinen sanomalehtikirjasto: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/search>

73 Tuija Laine 2006, 156–165.

oppikirjojen tuotantoa ja kaupittelivat monia koulujen oppikirjoja kouluille, opettajille ja oppilaille. Monet oppikirjoista kustannettiin ennakkotilausjärjestelmän avulla. Oli tavallista, että tuomiokapitulien notaarit hoitivat ennakkotilauksia ja he saattoivat toimia myös kirja-asiamiehinä. Tuomiokapitulien pöytäkirjoissa ja kirjekirjasarjoissa on paljon tietoja niiden hoitamasta kirjakauppatoiminnasta. Kapitulien **kiertokirjeissä** suositellaan usein uutta uskonnollista hartauskirjallisuutta ja muitakin teoksia.⁷⁴

Kirjakaupasta ja kirjojen levityksestä tarjoavat tietoa myös kustantajien ja kirja-kauppiaiden arkistot, joita meillä Suomessa ei valitettavasti ole uuden ajan alusta lainkaan säilynyt. Monissa muissa maissa, joissa kirjakauppa on pidempään ollut ammattimaista, tämän tyyppistä arkistomateriaalia saattaa olla runsaastikin.

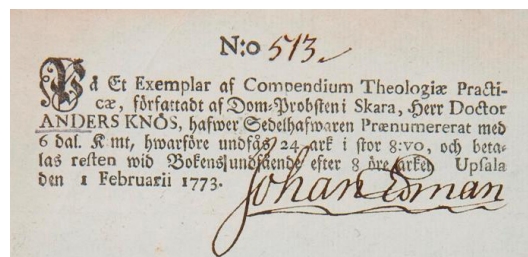

Kirjanmyynti-ilmoitus ensimmäisessä suomalaisessa lehdessä Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo 7.1.1785.

Kuva: Kansalliskirjasto.

Tällä ennakkotilaussetelillä sen haltija on saanut lunastettua Anders Knösin teoksen Compendium Theologiae Practicae maksaes-saan loput kirjan hinnasta, mikä tässä tapauksessa on ollut 8 äyriä arkilta.

Kuva: Kansalliskirjasto.

74 Tuija Laine 2006.

Kuitenkin 1800-luvulta Suomessakin on jo säilynyt joitakin arkistoja. Niistä mainittavimmat ovat helsinkiläisen kauppiaan Gustaf Otto Waseniuksen kokoelma (kirjakauppa perustettu 1823), Turussa ja Helsingissä toimineen Friedrich Anton Meyerin aineisto hänen kirjakauppatoimintansa varhaisvaiheesta 1814–1815 sekä turkulaisen Johan Wilhelm Lilljan kokoelma hänen kirjakauppiasuransa loppuvaiheesta 1860-luvulta. Tietoja kirjanlevityksestä on mahdollista löytää myös kirjakauppiaiden, kolportöörien ja kirja-asiamiesten yksityisestä kirjeenvaihdosta ja heidän omista kokoelmistaan, joita Suomen tapauksessa on säilynyt muutamia, esimerkiksi 1600-luvun lopun ja 1700-luvun alun tilannetta kuvastava *Gezelius-suvun arkisto*, joka sisältää suvun historian lisäksi tietoja myös Gezelius-ten kustannus- ja kirjanmyyntitoiminnasta. Viimeksi mainittu on nykyään digitoituna arkistolaitoksen Digitaaliarkistossa.⁷⁵

ESIMERKKI

Wegeliuksen postillan julkaisemisen ja levityksen vaiheet historiallisen bibliografian avulla tarkasteltuna⁷⁶:

Suuren Pohjan sodan (1700–1721) jälkeen kirjallisuutta oli Suomessa heikosti saatavilla. Sodan aikana tapahtuneet ryöstöt ja hävitykset aiheuttivat sen, että läntisessäkin Suomessa kirjoista oli puutetta, itäisestä alueesta puhumattakaan. Tästä syystä kansankielisen uskonnollisen kirjallisuuden julkaisemiseen ryhdyttiin kiinnittämään entistä suurempaa huomiota. Tornion kirkkoherra Johan Wegeliuksella työn alla ollut laaja postilla vastasi tähän tarpeeseen paremmin kuin hyvin. Kun Turun tuomiokapituli sai tiedon tekeillä olevasta hankkeesta **kansliakollegiolta** loppuvuodesta 1736, se ryhtyi heti selvittämään, millä tavoin teos voitaisiin julkaista mahdollisimman edullisesti. Tuomiokapitulin osoitettua asiaa kohtaan suurta mielenkiintoa, kirjasta luvattiin lähettää kapitulin katsottavaksi joitakin tekstinäytteitä, jotka

⁷⁵ Hakapää 2008. 29–30; Kansallisarkiston Digitaaliarkisto: Gezelius-suvun arkisto, <http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?new=1&haku=gezelius>

⁷⁶ Lähdeaineistona on käytetty Turun ja Porvoon hiippakuntien tuomiokapitulien kirjeaineistoa.

saapuivatkin syyskuussa 1738. Postillaa pidettiin hyödyllisenä paitsi evankeliumin opettajille myös maallikoille, sillä lukutaitoisten määrä oli varsinkin Turun hiippakunnassa karttunut ja saarnakirjallisuudella oli entistä suurempaa käyttöä kotihartauksien pitämisessä – kehoitettiinhan niitä, jotka eivät päässeet osallistumaan jumalanpalvelukseen, lukemaan saarna kotona postillasta.

Hiippakunta sai kuitenkin odottaa teosta pitkän tovin, sillä postillan valmistuminen viivästyi. Ensimmäisen osan esipuhe oli päivätty huhtikuussa 1742, mutta kirja ilmestyi vasta 1747, ilmeisesti loppuvuodesta. Heti seuraavan vuoden alussa ilmoitettiin, että teoksen ensimmäistä osaa oli saatavilla tuomiokapitulin notaari Abraham Frosterukselta 11 kuparitaalerin 48 äyrin hintaan. Se, joka sitoutui ostamaan myös toisen, vasta tulossa olevan, osan sai molemmat 17 kuparitaalerilla. Kirkkoherroja kehoitettiin mainostamaan postillaa myös virkaveljilleen ja seurakuntalaisilleen. Pappien saarnanvalmistuksen apuvälineenä se mainittiin paremmaksi ja selkeämmäksi kuin monet latinalaiset ja saksalaiset postillat. Vuoden 1748 alussa esitetty kehoitus toistettiin saman vuoden joulukuussa. Porvoossa tilatut kappaleet olivat perillä syksyllä 1747, mutta sen jälkeen ne piti vielä sidottaa, joten tilaajat saivat odotella kirjojaan pitkään.

Koska ensimmäistä osaa oli jouduttu odottamaan kohtuuttoman kauan, ilmeisesti sitä oli erä Turussa sitoja vielä vuonna 1755, tilaajat olivat toisen osan kohdalla entistä varovaisempia. Frosteruksen kirjeestä Wegeliukselle ilmenee, että toista osaa oltiin haluttomia tilaamaan, koska sen saapumisesta ei ollut annettu mitään vakuuksia. Frosterus kiirehtikin vuonna 1755 Wegeliusta saattamaan toisen osan valmiiksi ja sanoi uskovansa sen jälkeen teoksen kokonaisuudessaan käyvän hyvin kaupaksi. Nähtävästi postillaa odottaneiden kärsivällisyys alkoi olla lopussa, sillä Frosterus sanoo itsellään olleen täyden työn näiden rauhoittelemisessa. Toisen osan viipyminen tuntuu oudolta, sillä julkaisutietojen mukaan sen on pitänyt ilmestyä jo 1749. Postillan tarkastelu analyttisen bibliografian keinoin osoittaa, että sen toinen osa on painettu kokonaisuudessaan vuonna 1749 eikä ole mitään syytä epäillä, että kirjaan painetuissa julkaisutiedoissa olisi jokin virhe tai tahallinen väärennös. Kirjan painaminen Tukholmassa on sen saapumista

tuskin viivästyttänyt, sillä postillan painaneella Lars Salviuksella oli jo tuohon aikaan asiamiehensä myös Turussa. Todennäköisimmin kirjapino on juuttunut luvattoman pitkäksi aikaa sitojan pöydälle. Kirjan toimittamisen hitaus heikensi joka tapauksessa sen levitystä ja myyntiä.

POHDI

Miten voisit yhdistää erilaisia kirjahistorian tutkimusmenetelmiä, jos aiheenasi olisi *Virsikirjojen kauppa 1600–1700-luvuilla*?

Sanaselitykset

pienpainate = yhden tai muutaman lehden laajuinen painate, esimerkiksi arkhiveisu, onnitteluruno, asetus tai traktaatti

kolportööri = kirjojen kaupustelija, jonka yleensä joku kirjanpainaja tai -kauppias oli palkannut myymään kirjoja tietyllä alueella. Kolportöörillä ei ollut tiettyä kirjanmyyntipistettä, vaan hän siirtyi paikasta toiseen

kruunu = valtiovallan nimitys

(tuomiokapitulin) kiertokirje = käsinkirjoitettu kirje, jossa tiedotetaan lähettävän viraston ajankohtaisista asioista ja/tai vaaditaan toimenpiteitä. Tuomiokapitulin kiertokirjeet lähetettiin yhdestä seurakunnasta toiseen, seurakunta kopioi kirjeen itselleen käsin ja lähetti sen eteenpäin, seuraavaan seurakuntaan. Myöhemmin, Turussa 1700-luvun lopulta lähtien, kiertokirjeet painettiin ja lähetettiin kaikkiin seurakuntiin.

kansliakollegio = Ruotsin valtakunnan virasto, jonka alaisuuteen kuuluivat muun muassa kirjallisuuden julkaisemiseen liittyvät kysymykset

Kirjastojen asema kirjahistoriallisessa tutkimuksessa

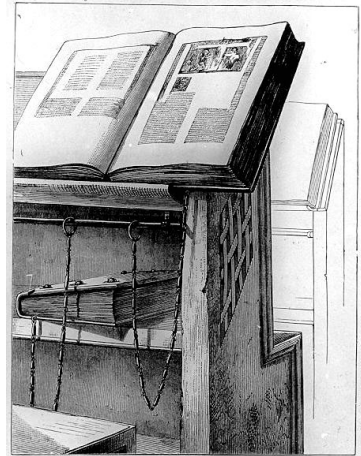
Kirjastoa voi lähestyä kirjahistoriallisen tutkimuksen kannalta kahdesta eri näkökulmasta. Yhtäältä kirjasto säilyttää monia tutkimukselle välttämättömiä aineistoja ja ylläpitää tietokantoja sekä useissa tapauksessa asettaa erilaisia aineistoja käyttäjien saataville myös digitoituina. Toisaalta kirjastot ovat myös itsessään tärkeitä tutkimuskohteita juuri siksi, että näitä aineistoja on niissä säilytetty vuosisatojen ajan. Kirjahistoriassa on kiinnitetty jonkin verran huomiota myös kirjastojen historian ja käytön tutkimukseen sekä siihen, mikä on kirjaston ja sitä ympäröivän yhteiskunnan välinen suhde.

Seuraavassa tarkastelen ensin lyhyesti kirjastolaitoksen syntyä Euroopassa ja sen jälkeen käsittelen hieman tarkemmin Turun akatemian kirjaston varhaisinta historiaa, joka on tärkeä varhaisimpien suomalaisten kirjakokoelmien ymmärtämisen kannalta sekä kirkonkirjastojen historiaa Suomessa, koska ne liittyvät laajemminkin varhaisen kirjallisen kulttuurin säilyttämiseen ja levittämiseen kansan keskuuteen. Olivathan kirkonkirjastot ensimmäisiä kansankirjastoja. Lopuksi luon katsauksen kirjastoihin, joissa on säilynyt merkittäviä kouluhistoriallisia kokoelmia sekä esittelen joitakin kirjastohistoriallisia digitaalisia lähteitä ja niiden käyttöä kirjahistorian tutkimuksessa.

Kirjastolaitoksen lyhyt historia keskiajalta 1800-luvulle

Varhaisimmat kirjastot niin meillä kuin muualla olivat luonteeltaan tieteellisiä. Ne oli perustettu luostareiden ja/tai yliopistojen yhteyteen. Kirjastojen käyttäjät kuuluivat oppisäätyyn eikä kirjastoista lainattu ulos kirjoja. Keskiaikaisissa luostareissa kirjat oli peräti kytketty ketjuilla pöytään, jotta niitä ei olisi kukaan voinut siirtää tai viedä mennessään. Kun myöhemmin ryhdyttiin perustamaan julkisia kirjastoja, Italiassa kirjastolaitoksen ytimen muodostivat juuri luostarien ja kirkon käsikirjoituskokoelmat. Eräs läntisen kristikunnan suurimmista kirjastoista oli Vatikaanin kirjasto, joka avattiin oppineiden käyttöön 1400-luvun puolivälissä. Myös monilla yksityishenkilöillä, erityisesti aatelisilla, oli merkittäviä yksityiskirjastoja. Jotkut heistä, esimerkkejä tunnetaan Italiasta, saattoivat antaa kirjastonsa myös laajempaan käyttöön, eli yksityiskirjastot toimivat myös ensimmäisinä julkisina kirjastoina. Englannissa oli joitakin julkisia kirjastoja jo 1400-luvulla. Kirjapainotaidon ansiosta kirjojen saatavuus parani ja hinnat halpenivat, mikä synnytti ajan mittaan lisää suuria yksityiskirjastoja.⁷⁷

Ranskassa toimi 1600-luvun lopulta lähtien kymmeniä hallituksen ylläpitämiä julkisia kirjastoja, mutta vallankumous 1700-luvun loppupuolella lisäsi kirjastojen määrää vielä entisestään huomattavasti. Englannissa parlamentti päätti vuonna 1753 ostaa käsikirjoituskokoelman, joka yhdistettiin aikalaiskirjakokoelmaan. Tällä tavoin syntyi British Library, joka tosin avattiin yleisölle vasta satakunta vuotta myöhemmin, vuonna 1867. 1700-luvulla useisiin valtioihin (myös Ruotsiin) syntyi kansalliskirjastoja, joiden tehtävänä oli säilyttää kansakunnan kirjallista perintöä jälkipolville. Niiden ja yksityiskirjastojen ja

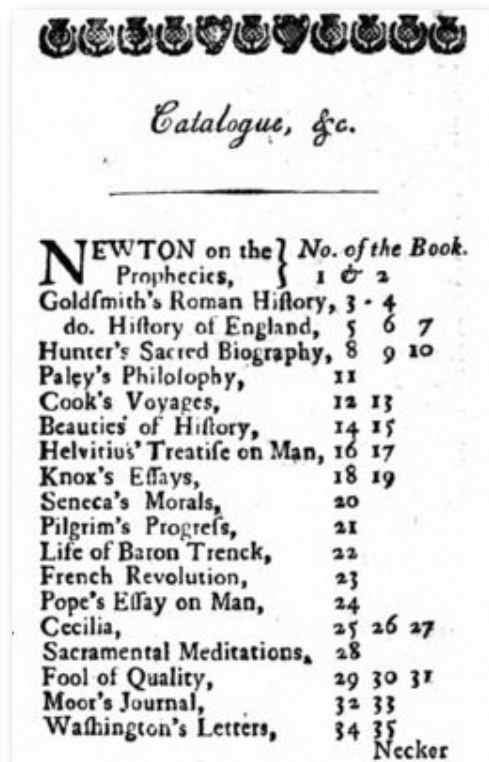
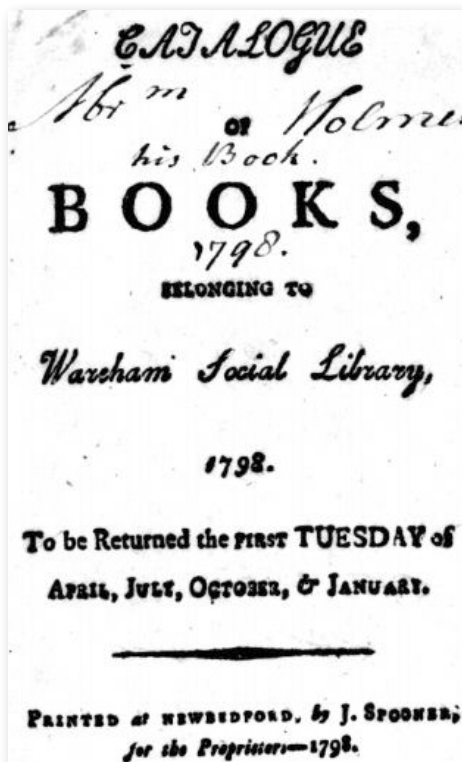

Kuva italialaisesta Cesenan kirjastosta vuodelta 1901.

*Kuva kertoo siitä, millä tavoin kirjat oli kiinnitetty ketjuilla pöytään. Kuva: Fritz Milkau. Originally from *The Care of Books* by John Willis Clark (Fig 94, p132). Wikimedia commons.*

77 Hietala 1999, 11–12; Valentine 2012, 76–79, 82; Attar 2015, 18.

yliopistojen kirjastojen rinnalle syntyi myöhemmin 1700-luvun kuluessa sosiaalisia kirjastoja. Ensimmäiset niistä perustettiin Englantiin ja Skotlantiin. Sosiaalisia kirjastoja ylläpitivät erilaiset sosioekonomiset ryhmät, joiden jäsenillä oli kyseisten kirjastojen käyttöoikeus yleensä maksua vastaan. Kirjastojen kokoelmat koostuivat lukijoille ”hyödyllisistä kirjoista”. Kyse ei ollut siis mistään vapaa-ajan lukemistoista tai romaaneista. Sosiaalisiin kirjastoihin voidaan laskea myös erilaisten lukuseurojen kirjastot, jotka olivat ilmiönä saksalaisia, mutta jollaisia 1700-luvulta lähtien syntyi myös Ruotsin valtakuntaan. Kaunokirjallisuutta ja muuta ei-tietokirjallisuutta varten perustettiin puolestaan kiertäviä kirjastoja (*circulating libraries*). Ne olivat eräänlaisia vuokrattavia kirjakauppoja. Niitä käyttivät hyväkseen

Massachusettsissa sijainneen Warehamin sosiaalisen kirjaston luettelo vuodelta 1798. Kirjoille oli määriteltä neljä vuotuista palautuspäivää: tammi-, huhti-, heinä- ja lokakuun ensimmäinen tiistai. Kuva: Wareham Social Library; Early American Imprints, Series 1, no. 34955. (Wikimedia commons.)

erityisesti naislukijat. Usein kiertävät kirjastot sijaitsivat kahviloissa tai niiden lähetyvillä, yleensä paikoissa, joissa kokoonnuttii yhteen.⁷⁸ Suomesta ei tunneta tällaisia kirjastoja.

Britanniassa annettiin laki julkisista kirjastoista vuonna 1850 ja sen seurauksena ryhdyttiin perustamaan kunnallisia, yleisiä kirjastoja verovaroin. Malli levisi nopeasti myös muihin maihin, erityisesti Saksan keisarikuntaan. Yhdysvalloissa ensimmäinen alueellinen koulukirjasto perustettiin vuonna 1835 ja ensimmäinen julkinen kirjasto Bostoniin 1847. Esimerkiksi Australiaan, Englantiin ja Venäjälle tiedetään perustetun 1800-luvun jälkipuoliskolla myös tehtaankirjastoja. Kirjastojen perustamisen taustalla oli pyrkimys sivistää kansaa ja saada varsinkin alemmat luokat kadulta kuljeksimasta sisätiloihin jonkin hyödyllisen ääreen. Tätä tarkoitusta varten kirjastoihin rakennettiin myös lukusaleja. Samaa pyrkimystä edistivät samoihin aikoihin syntyensä saaneet lukuisat taidegalleriat ja museot.⁷⁹

Käkisalmen kaupungin lukuhuone ja kaupungin kansankirjasto.

Kuvaaja: Talvenheimio. Ajoittamaton. Kuvaustiedot 1917–1936. Kuva: Wiihuri-museon kokoelma, Lappeenrannan museot.

78 Hietala 1999, 11; Wiegand 2009, 534–536; Valentine 2012, 87–88, 96. Hietala (1999, 12) liittää Ranskan julkisten kirjastojen perustamisen vallankumoukseen, mutta Valentinen (2012, 87) mukaan maassa perustettiin lukuisia julkisia kirjastoja jo tätä ennen 1600-luvulla.

79 Hietala 1999, 11–12, 21; Wiegand 2009, 536; Valentine 2012, 95, 98.

Suomessa ensimmäiset kirjastot perustettiin maaseudulle 1800-luvun alussa, mutta kansankirjastot yleistyivät varsinaisesti 1860-luvulta lähtien. 1860-luvun alussa perustettiin noin sata uutta kirjastoa, ja vuonna 1900 Suomessa oli jo lähes 2000 kansankirjastoa. Kirjastolaitoksen kehitys sai vauhtia lukutaidon paranemisen ja kansakoululaitoksen, yleisen kansansivistyspyrkimyksen myötä. Tieteellisten, maakunnallisten ja kunnan/kaupunginkirjastojen ohella monilla yhdistyksillä ja seuroilla on omia kirjastojaan. Vuonna 1905 nuorisoseuroilla oli jo 390 kirjastoa. Suomen yleisten kirjastojen historiasta ilmestyi vuonna 2009 mittava ja monipuolinen teos BTJ Kirjastopalvelujen kustantamana. Kirjan oli toimittanut dosentti *Ilkka Mäkinen*.⁸⁰

Turun akatemian kirjasto

Turun akatemian kirjasto sai alkunsa vuonna 1640 samalla, kun Turun kymnaasi muutettiin Turun akatemiaksi ja sen 21 niteen kirjasto siirrettiin uudelle akatemialle. Kirjasto koostui lähinnä teologisesta ja antiikin kirjallisuudesta sekä sanakirjoista, joista suuri osa oli saatu lahjoituksina. Sisällöltään ja laajuudeltaan se vastasi valtakunnan muiden kymnaasien kirjakokoelmia.⁸¹

Kun akademia sai kirjapainon vuonna 1642, sen painatteet luonnollisesti kartuttivat kirjaston kokoelmia. Ensimmäisen merkittävän lahjoituksensa akademia sai vuonna 1646, jolloin Torsten Stålhandsken leski, Christina Horn lahjoitti miehensä sotasaaliina lähinnä Tanskasta tuomaa kirjallisuutta. Lahjoituksesta on säilynyt myös *luettelo*, jota on täydennetty kirjastoon sen alkuvuosina sisältyneellä kirjallisuudella. Luettelo painettiin vuonna 1655. Kirjojen tuominen sotasaaliina oli keskiajalla ja uuden ajan alun Euroopassa melko tavallista. Viholliselle kuuluvan omaisuuden ryöstäminen pönkitti hallitsijan valtaa, mikä oli saaliin ensisijainen tarkoitus. Toissijainen ja pitkäkestoisempi vaikutus oli se, ryöstöt kohensivat ryöstäjän kotimaan kirjastolaitosta ja sivistivät kansakuntaa. Esimerkiksi juuri 30-vuotinen sota toi merkittäviä hiippakuntien, piispojen ja jesuiittakollegioiden kokoelmia katolisesta Euroopasta sotasaaliiden muodossa protestanttisten maiden tieteellisiin kirjastoihin. Samoin Ranskan vallankumouksen aikana taka-

80 Hietala 1999, 18–19; Suomen yleisten kirjastojen historia 2009.

81 Vallinkoski 1948, 90–93, 95.

varikoidut lukuisat teokset ”täydensivät mukavasti” Ranskan kansalliskirjaston ja uusien ranskalaisten kunnallisten kirjastojen kokoelmia.⁸²

Stålhandsken lahjoituskirjaston laajuudesta on esitetty erilaisia lukuja. Kun kirjasto luetteloiitiin 1655, siinä oli luettelon mukaan 898 volyymiä, yhteensä 1092 teosta. Suurin määrä kirjoista oli teologista, hieman alle 400 nidettä, juridiikkaa oli kolmisenkymmentä, lääketiedettä noin neljäkymmentä, samoin matematiikkaa, historiaa ja kirkkohistoriaa puolestaan parisataa. Kirjaston pääosa oli tanskalaisen Århusin piispan Martinus Matthiaen (1596–1643) kirjastosta. Piispa itse oli kuollut juuri sodan kynnyksellä 1643. Kun ruotsalaiset joukot valloittivat Århusin, piispan puoliso oli pidätetty ja omaisuus joutui ruotsalaisten joukkojen käsiin.⁸³

Stålhandsken lahjoituskirjasto oli erityisen antoisa teologian ja humanististen tieteiden osalta, kun taas kehnohko luonnontieteiden, lääketieteen ja juridiikan kannalta. Kokonaisuudessaan se muodosti tärkeän perustan uuden akatemian kirjaston pohjaksi. Useat merkittävät ulkomaiset kirjastot ovatkin syntyneet jon-

Hakkapeliittojen päällikkö Torsten Stålhandske (1593–1644) toi kolmekymmenvuotisesta sodasta sotasaaliina muun muassa Århusin piispan kirjastoa. Stålhandskesta julkaistiin Punaisen Ristin postimerkki vuonna 1934, jolloin oli kulunut 300 vuotta hänen haavoittumisestaan Hamelin taistelussa. Kuva: Wikimedia commons.

82 Vallinkoski 1948, 101, 105–106; Watson 2009, 486–487; Attar 2015, 33–34.

83 Vallinkoski 1948, 106–109; Ekholm 2004, 141.

kun merkittävän henkilön kirjakokoelman luomalle perustalle. Näin esimerkiksi pariisilainen Bibliothèque Mazarine, jonka pohjana on kardinaali Mazarinin yksityiskirjasto.⁸⁴ Vaikka vuosisadat ovat kuluneet ja ajat muuttuneet, samat humanistiset aihepiirit muodostavat edelleenkin Turun akatemian kirjaston perillisen, nykyisen Kansalliskirjaston vahvimman perustan.

Myöhemminkin kirjasto karttui lahjoitusten turvin, koska rahaa kirjaston hankintoihin ei juuri ollut. Suuri osa eurooppalaisista kirjastoista on saanut merkittävän määrän kokoelmistaan nimenomaan lahjoituksista, koska rahaa kirjojen hankintaan on ollut aina liian vähän. Poikkeuksen ehkä muodostaa Göttingen yliopiston kirjasto, jolla oli 1700-luvulla poikkeuksellisen suuret hankintamäärärahat. Turun akatemia sai lahjoituksia sekä yksityishenkilöiltä että julkisista kokoelmista, erityisesti Tukholman Kuninkaallisen kirjaston kaksoiskappalekokoelmasta. Silloin, kun kirjoja oli mahdollista hankkia ostamalla, turvauduttiin akatemiassa melko satunnaisesti toimineen oman kirjakauppiaan tai kaupungissa vierailleiden ulkomaisten kirjakauppiaiden tarjontaan. Akatemia osti kirjoja myös huutokaupoista.⁸⁵

Kirjastot ovat luetteloineet kokoelmiaan antiikista lähtien. Keskiaikaisissa kirjastoluetteloissa kirjat oli luetteloitu lyhyin nimekkein (short-title) aiheen, tekijän tai lahjoittajan mukaan. Canterburyn Christ Church -collegen kirjaston luettelo 1100-luvun lopulta on ensimmäinen, johon on merkitty signumit eli kirjojen sijaintipaikat. Kirjojen tunnistamiseksi luetteloissa käytettiin sydänkeskijalla myös kirjojen alkusanoja ja joskus kuvauksia kirjan koristeaineistosta. Painettujen kirjojen luettelot sisälsivät yleensä kirjan tekijän nimen, lyhyen nimekkeen, painoksen, painopaikan, julkaisuvuoden ja tiedon kirjan bibliografisesta koosta. 1800-luvun loppuun asti kirjat merkittiin luetteloihin yleensä tekijän- tai aiheenmukaisessa järjestyksessä. Ensimmäiset kansalliset luettelointisäännöt laadittiin Ranskassa 1791. Ensimmäistä kertaa luettelointia yhtenäistettiin kansainvälisesti angloamerikkalaisten luettelointisääntöjen avulla vuonna 1908.⁸⁶

Vielä vuonna 1682 Turun akatemian kirjastosta laadittiin painettu *luettelo*, mutta seuraavalla vuosisadalla laaditut kirjastoluettelot jäivät käsikirjoituksiksi. Käsikirjoituksia olikin helpompi täydentää uusien hankintojen ja lahjoitusten myötä,

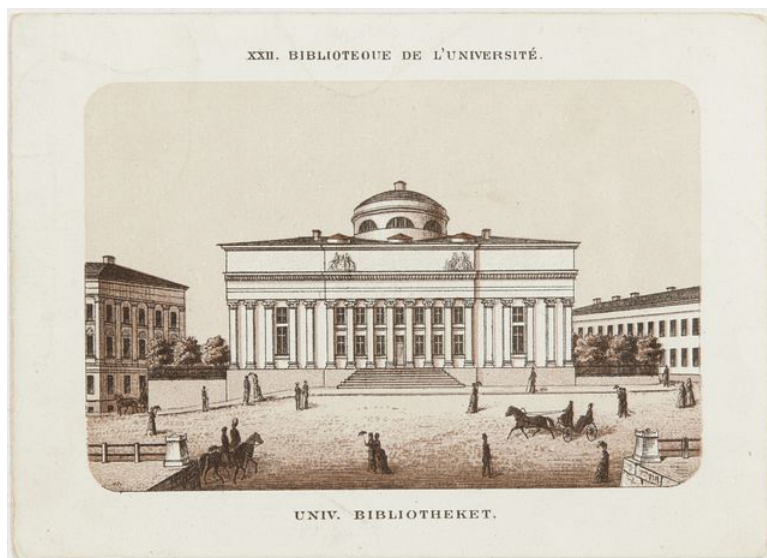
84 Vallinkoski 1948, 114–117.

85 Vallinkoski 1948, 188–212; Attar 2015, 19.

86 Attar 2015, 22.

joista merkittävin lienee arkkipiispa Carl Fredrik Mennanderin lahjoitus vuosina 1766–1772. Laajin ja käyttökelpoisin akatemian kirjastoluetteloista on kirjastonhoitaja Jacob Haartmanin laatima, kansleri Carl Gustaf Tessinin nimissä kulkeva, kuutisentuhatta nimekettä sisältävä käsikirjoitus. Kirjastonhoitaja *Jorma Vallinkoski* teki 1940-luvulla luettelosta koneella puhtaaksi kirjoitetun, välilehditetyn version, johon on erilaista lähdeaineistoa hyväksi käyttäen lisätty kirjoihin liittyvää muuta tietoa, kuten kirjojen provenienssit sekä tietoja niiden hankinnoista ja hinnoista. Kaikki Turun akatemian vanhat kirjastoluettelot on laadittu aiheenmukaisesti.⁸⁷

Turun akatemian kirjaston vanhat luettelot ovat tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia muun muassa siksi, että ne kertovat kirjaston kokoelmista ennen Turun paloa 1827. Palon jälkeen koko akademia kirjastoineen siirrettiin Helsinkiin ja pahoin tuhoutunutta kirjastoa ryhdyttiin uudelleen elvyttämään. Lahjoituksia saatiin usein yksityishenkilöiden kokoelmista. Ne eivät useinkaan edustaneet

Frans Oskar Liewendalin kuva Helsingin yliopiston kirjastosta (Kansalliskirjasto) mahdollisesti vuodelta 1877. Tällöin Turun palosta ja kirjaston siirrosta Turusta Helsinkiin oli kulunut 50 vuotta.

Kuva: Historian kuvakokoelma, Museovirasto.

87 Vallinkoski 1975, 104 ja eri kohdin; Tuija Laine 1996c, 230, 232.

tieteenalojen standarditeoksia, vaan moni keräilijä oli koonnut kokoelmaansa kuriositeetteja ja harvinaisuuksia. Tästä syystä nykyisen Kansalliskirjaston yleiskokoelma poikkeaa jonkin verran uuden ajan alun tieteen normeista ja sisältää paljon erikoisempaa ja radikaalimpaa kirjallisuutta kuin alkuperäinen kokoelma. Säilyneet kirjastoluettelot kertovat kuitenkin siitä, mitä kirjoja 1600- ja 1700-luvuilla kirjastossa oli ja mitä pidettiin tieteenalan kannalta keskeisinä, vaikka tuolloinkin kokoelmat karttuivat pitkälti lahjoitusten avulla.

Tieteellisten kirjastojen luetteloiden avulla voidaan tutkia muun muassa tieteenalojen kehitystä ja niiden keskinäisiä suhteita. Luetteloiden lisäksi lähdeaineistona voivat olla kyseisestä kirjastosta kertovat muut lähteet, Turun akatemian kohdalla erityisesti akatemian konsistorin pöytäkirjat ja akatemian arkisto kokonaisuudessaan.

Kirkonkirjastot

Kirkonkirjastojen juuret ovat keskiaikaisissa kirkkojen ja luostareiden kirjakokoelmissa, joita koottiin jumalanpalveluselämän ja hartaudentarjoituksen avuksi. Suomen merkittävin ja vanhin kirkonkirjasto oli pappien koulutusta varten 1200-luvulla kirkon yhteyteen perustettu Turun tuomiokirkon kirjasto. Kirkko sai muutamia merkittäviä lahjoituksia: piispa Hemmingin lahjoituksen vuonna 1354, katedraalikoulun entisen koulumestarin Henrik Tempilin tekemän testamenttilahjoituksen 1355 ja piispa Maunu Tavastin lahjoituksen. Osaa tuomiokirkon kirjoista lienee käytetty apuna myös Turun katedraalikoulutuksen opetuksessa. Keskiajan lopulla Turun tuomiokirkolla oli tiettäväsi huomattava kirjakokoelma, joka kuitenkin joutui ryöstön kohteeksi tanskalaisten hyökättyä Turkuun vuonna 1509. Seuraavalla vuosisadalla kirjaston laajuuden arvellaan vastanneen Ruotsin vastaavia kirjakokoelmia. Vuonna 1681 tuomiokirkon kirjaston kokoelmat yhdistettiin vuonna 1640 perustettuun Turun akatemian kirjastoon ja kirjasto fyysisenä kokoelmana lakkasi olemasta.⁸⁸

Reformaatio synnytti Euroopassa suuren määrän uusia kirjastoja, myös kirkonkirjastoja, koska kaikki uskonnolliset ryhmittymät halusivat oman kirjastonsa ja

88 Grönroos 1946, 4–5; Heininen 2000, 167–168; Hanska & Lahtinen 2010, 55–56; Kirchliche Buchbestände 2010. Saksalaisista kirkonkirjastoista laajemmin teoksessa *Kirchliche Buchbestände als Quelle der Kulturgeschichte*. Hrsg. Johannes Merz und Nikola Willner. Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Katholisch-Theologischer Bibliotheken 5. Würzburg: Diöesanbibliothek Würzburg, 2010.

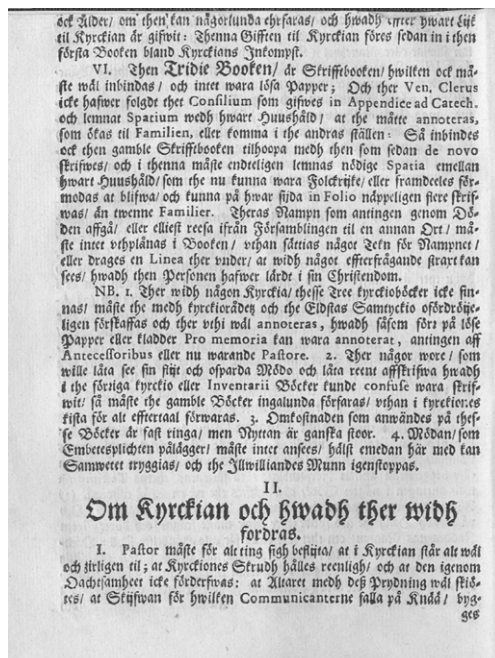
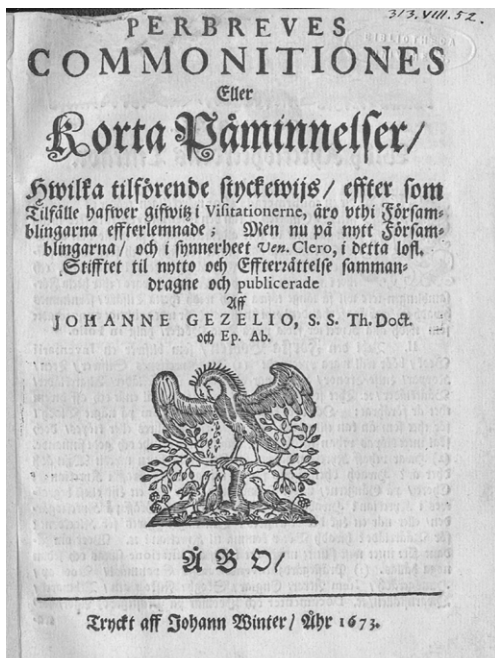
kirjoja oli kirjapainotaidon vuoksi saatavilla. Reformaatioissa kirkonkirjastojen sisältö osittain muuttui. Yhtäältä kirjastot mahdollistivat katolisen kirjallisuuden säilymisen paremmin kuin mitä se olisi säilynyt muissa oloissa, kun esimerkiksi luostareita suljettiin. Näin ei kuitenkaan aina tapahtunut, vaan vanhoja katolisia opuksia myös korvattiin uuden opin mukaisilla teoksilla. Ruotsin puolella kirkonkirjastot saattoivat olla varsin mittavia, Suomessa jonkin verran vaatimattomampia. Säädösten tasolla kirkkojen kirjastoihin kiinnitettiin luterilaisen ortodoksian aikana huomiota ensimmäisen kerran vuonna 1673, jolloin piispa Johannes Gezelius vanhempi määräsi kirkkojärjestyksessään *Perbreves commonitiones* seurakunnat hankkimaan kirkkoihinsa siellä tarvittavaa kirjallisuutta sekä kirjakaapin kirjojen säilyttämistä varten. Tarpeellisilla kirjoilla hän tarkoitti lähinnä jumalanpalveluksessa tarvittavia Raamattuja, katekismuksia, käsikirjoja ja virsikirjoja. Näitä kirjoja papitkaan eivät saaneet lainata kotiin kirkosta.⁸⁹

Ruotsin valtakunnassa kohdistettiin 1600-luvun kuluessa papiston sivistämiseen aiempaa suurempaa huomiota ja sen vuoksi useiden hiippakuntien piispat antoivat suosituksia papistolle hyödyllisistä kirjoista. Koska papiston opinhalu ei ilmeisesti osoittautunut riittävän suureksi, äänensävyä tiukennettiin. Linköpingin piispa Haqvin Spegel nosti virkaanastumisensa yhteydessä 1693 esiin saman asian Kuninkaalliselta Majesteetilta saamiensa ohjeiden mukaisesti. Hän luetteli kirjat, jotka tuli hankkia kirkon varoilla jokaiseen hiippakunnan kirkkoon. Luettelo sisälsi muun muassa Martin Lutherin ja Martin Chemnitzin teoksia. Jo aiemmin Kuninkaallinen Majesteetti oli antanut määräyksiä kirkkojen kirjastoihin hankittavista teoksista. Kuninkaallinen Majesteetti saattoi toki kantaa huolta papiston teologisen osaamisen tasosta, mutta ainakin yhtä suurena syynä määräyksille olivat sen teosten julkaisemiselle myöntämät painatustuet, joita pyrittiin saamaan takaisin myyntiä lisäämällä.⁹⁰

Isovihassa (1713–1721) suuri määrä kirkkojen kirjastoja tuhoutui. Niinpä vuoden 1723 valtiopäivillä määrättiin, että kadonneet käsi- ja virsikirjat sekä kirkkolaki oli hankittava kirkkoihin takaisin kirkkojen omalla kustannuksella. Samassa yhteydessä ostatettiin muitakin, juuri ilmestyneitä teoksia, kuten piispa Johannes Gezelius vanhemman ja Johannes Gezelius nuoremman laatima moniosainen raamatunselitysteos ja Christian Scriverin seitsenosaisesta hartauskirjasta Sielun-

89 Gezelius 1673, A3; Grönroos 1946, 7–8; Valentine 2012, 80.

90 Grönroos 1946, 10–13, 15.

Piispa Johannes Gezelius vanhemman kirkkojärjestyksessään Perbrevs commonitiones (1673) esittämä velvoite seurakunnille hankkia kirkkoihin siellä tarvittavaa kirjallisuutta. Kuva: Kansalliskirjasto.

Suomessa kirkonkirjastot sijaitsivat usein pappilassa. Tässä Inkerinmaan Skuoritsasta otetussa kuvassa kirkon lähetytyillä on erillinen rakennus seurakunnan lainakirjastoa varten. Vuonna 1914 kirjastossa oli noin 2500 nidettä.

Kuvaaja: Antti Hämäläinen. Kuva: Historian kuvakokoelma, Museovirasto.

aarre ilmestynyt ruotsinnos. Papiston työskentelyn kannalta kirkkojen kirjastot olivat merkittäviä, koska kaikilla ei ollut varaa hankkia tarvitsemiaan teoksia kotihyllyynsä. Toisaalta taas varsinkin itäisen hiippakunnan seurakunnilla oli suuria taloudellisia vaikeuksia kirjojen saamisessa. Vähitellen, 1700-luvun kuluessa kirkonkirjastot karttuivat myös lääketiedettä tai uusia viljelytekniikkoja käsittelevillä teoksilla – papisto valisti seurakuntalaisiaan myös näillä elämänalueilla. Kuitenkin monissa pienissä seurakunnissa Turunkin hiippakunnassa kirkkojen kirjastot olivat melko pieniä vielä 1700-luvun jälkipuoliskolla. Niihin kuuluivat yleensä vain välttämättömin peruskirjallisuus: Raamattu, muutama virsikirja, kirkkokäsikirja ja seurakunnan historiakirjat ja rippikirjat.⁹¹

Ainakin Ruotsin puolella seurakunnat käynnistivät myös kirjojen lainaustoiminnan. Raamattuja, hartauskirjoja ja postilloja lainattiin kirkoista seurakuntalaisille pientä maksua vastaan. Ensimmäiset tiedot kirjojen lainaamisesta ovat jo 1600-luvun lopulta, mutta toiminta oli varsin yleistä 1700-luvulla. Suomesta tietoja kirjojen lainaamisesta kirkkojen kirjastoista ei ole juurikaan säilynyt, mutta on oletettavaa, että sitä harjoitettiin myös meillä. Ainakin Tammelassa on lainattu Raamattuja seurakuntalaisille 1760–1820-luvuilla. Kun kansankirjastoja ryhdyttiin perustamaan 1800-luvun kuluessa, kirjojen lainaaminen siirtyi niiden tehtäväksi. Näyttää siltä, että juuri kirkkojen lainakirjastot ovat toimineet pitäjänkirjastojen pohjana ja innostaneet lainaustoimintaan. Kun kansankirjastojen perustaminen otettiin ensimmäistä kertaa julkisesti puheeksi vuonna 1841, Liperin kirkkoherra Antti J. Europaeus ehdotti, että kirjastoja perustettaisiin seurakuntien yhteyteen. Ennen vuotta 1860 perustetuista kansankirjastoista peräti yli 40 prosenttia olikin pappien aikaansaamia ja vuosina 1855–1865 peräti 60 prosentissa perustettuja kirjastoja pappi oli mukana perustamassa kirjastoa. Pappi saattoi toimia myös kirjastonhoitajana. Tällöin kirjastoja pidettiin kirkon sakastissa tai pappilassa papin kotona.⁹²

91 Grönroos 1946, 17–20; Lempiäinen 1973; Kirjojen levinneisyys Suomessa vuoteen 1850 <https://avaa.tdata.fi/web/kirjahistoria>.

92 Grönroos 1946, 24–34; Grönroos 1983, 46; Kotilainen 2016, 10, 100–104.

Katsaus kirjahistoriallisesti tärkeään kirjastohistorialliseen lähdeaineistoon ja sen käyttöön

Kun ryhdytään selvittämään kirjaston merkitystä tai vaikutusta, kannattaa lähteä liikkeelle kirjaston luettelosta. Kirjaston käyttäjistä ja heidän motiiveistaan on varhaisemmalta ajalta säilynyt yleensä tietoa vain satunnaisesti; sitäkin enemmän voimme toki tehdä oletuksia siitä, ketkä todennäköisesti ovat käyttäneet kirjastoa. Kansankirjastojen ajalta on säilynyt jo lainausluettelojakin, joiden avulla pääsee kiinni oletettuihin lukijoihin. Useista kirjastoista on säilynyt joka tapauksessa kirjastoluettelo tai useampia, eri ajoilta, vaikka itse kokoelmat olisi hajotettu tai tuhoutuneet. Kirjastoluetteloja on jonkin verran myös digitoitu. Niitä löytyy Kansalliskirjaston Doria-palvelusta asiasanoilla *kirjastot* ja *kirjastoluettelot*. Seuraavassa on katsaus erityyppisiin nykypäiviin asti säilyneisiin kirjastoluetteluihin tyypeittäin ryhmiteltynä.

Kirkonkirjastot

Kirkonkirjastoja koskevaa lähdeaineistoa ovat erityisesti kirkkojen inventaarioluettelot sekä kirkon- ja pitäjänkokousten pöytäkirjat. *Suomen Sukuhistoriallinen Yhdistys* on digitoinut omille sivuilleen kirkkojen arkistoja ja niiden joukossa on jonkin verran myös seurakuntien inventaario- ja kalustoluetteloja. Niin ikään *Kansallisarkisto* on digitoinut kirkonarkistoja. Porvoon hiippakunnasta *Ad. Neovius* luetteli myös kirkkojen kirjakokoelmat teoksessaan, joka käsitteli Porvoon hiippakunnan kirkkojen omaisuutta (*Special-katalog öfver domkapitels-arkivet i Borgå*, 2 osaa, [1891]–1893). Jotkut seurakunta- ja paikallishistoriat valaisevat seurakuntien toimintaa myös kirkonkirjastojen ja seurakunnissa käytössä olleen kirjallisuuden osalta.

Yksittäisten pappien kirjakokoelmat ilmenevät perukirjoista tai huutokauppaluetteloista. Varsinkin 1700-luvulla pappiskirjastot saattoivat olla Suomenkin puolella jo melko laajoja. *Henrik Grönroosin* ja *Ann-Charlotte Nymanin* kokoomasta *Boken i Finland* -teoksesta löytyvät kaikki Suomen kaupungeissa vuoteen 1809 mennessä kuolleiden henkilöiden perukirjoissa mainitut kirjat, mikäli perukirjoja säilytetään maistraatin arkistossa. Samat tiedot on viety Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sivustolla avoimesti käytettävissä olevaan *HENRIK-tietokantaan*, johon sisältyvät myös kaupunkien kirjahuutokaupoissa myynnissä olleet

teokset myyjä- ja ostajatietoineen. Vertailuaineistoa voi saada ulkomailta. Esimerkiksi Gina Dahl on julkaissut perusteellisen selvityksen norjalaisten pappien kirjastoista teoksessaan *Book collections of clerics in Norway 1650–1750* (Studies in the history of Christian traditions 148. Leiden; Boston: Brill, 2010). Kansalliskirjaston vanhat huutokauppaluettelot on digitoitu *Doriaan*, josta ne siirretään syksyllä 2018 Digiin (kirjaston digitaalisten aineistojen kokoelma) sen valmistuttua. Digitoituissa luetteloissa on paljon nimenomaan oppisäädyn huutokauppaluetteloita 1700-luvulta lähtien.

Tiedot sekä yksityishenkilöiden että yhteisöjen, myös seurakuntien, tämänhetkisessä omistuksessa olevista kirjoista on tallennettu CSC:n (Tieteen tietotekniikkakeskus) ylläpitämään *Kirjojen levinneisyys Suomessa vuoteen 1850* -tietokantaan. Tietokanta pohjautuu pääosin 1980-luvulla tehtyihin kuntakartoituksiin, joita on täydennetty seurakuntien inventaarioluetteloista saaduilla tiedoilla. Tietokanta antaa siis melko seikkaperäisen kuvan erityisesti seurakuntien kirkonarkistoissa säilytetystä ja säilyneestä kirjallisuudesta. Koska seurakuntien kirjatiedot on poimittu inventaarioluetteloista, ne eivät sisällä tietoja kirjan kunnosta tai siihen tehdyistä reuna- tai omistajamerkinnoista kuten muu tietokannassa oleva kirjallisuus.⁹³

Koulukirjastot

Suomen varhaisin koulukirjasto on keskiaikainen Turun katedraalikoulun kirjasto. Varsinaisesta koulukirjastojen perustamisesta voidaan alkaa puhua kuitenkin vasta vuoden 1724 koulujärjestyksen myötä. Koulujärjestys määräsi piispat ja tuomiokapitulit huolehtimaan siitä, että kouluilla oli käytössään riittävästi kunnollisia, kohtuuhintaisia oppikirjoja. Voidakseen noudattaa määräystä tuomiokapitulit ryhtyivät aktiivisesti tarkkailemaan oppikirjatuotantoa. Ne tiedottivat julkaistavista, valtakunnassa käytössä olevista oppikirjoista, tarjosivat niitä ennakkotilattaviksi valtakunnan kouluille toisten tuomiokapitulien välityksellä ja myivät muulla tavoin. Tuomiokapitulien oppikirjojen välitystoiminta vilkastui 1700-luvun puolivälin jälkeen, jolloin annettiin määräys siitä, että valtakunnassa käytettävien oppikirjojen tuli olla kotimaista alkuperää.⁹⁴

⁹³ Grönroos 1946, 20; Grönroos & Nyman 1996.

⁹⁴ Nohrström 1927, 60–61; Tuija Laine 2006, 168, 171.

Porvoon lyseon kirjasto

Koulujen kirjastot olivat varsin vaatimattomia aina 1700-luvun loppupuolelle asti. Rahaa hankintaan oli vain vähän – joillakin kouluilla oli vain muutama kirja. Yksi parhaiten varustetuista oli Porvoon kymnaasin kirjasto. Sen kirjakokoelmien perustana oli tuomiokapitulin määräys, että pappien kuolinpesistä tuli lahjoittaa tälle kirjastolle jokin hyvä kirja tai vaihtoehtoisesti rahasumma kirjan hankintaan. Kyse olikin tuolloisen Suomen ainoasta lukiosta.⁹⁵ Porvoon kymnaasin (sittemmin lyseo) kirjastosta on tehty painettu luettelo. Sen laati Ernst Lönnberg vuonna 1906 (*Borgå lycei bibliotekskatalog*). Kirjastoa on esitellyt monissa kirjoissaan ja kirjoituksissaan koulun entinen rehtori, Folke Nyberg. Kirjastoon kuuluu kirjallisuutta etupäässä uuden ajan alusta, valtaosa on 1700-luvulta. Kirjasto toimii Porvoon lukion yhteydessä ja on avoinna tutkijoille sopimuksen mukaan.

Porvoon entisen kymnaasin kirjasto on säilytetty pitkälti vanhassa asussaan.

Kuva: Tuija Laine.

Helsingin yliopiston keskustakampuksen kirjaston kokoelmat

Ei ainoastaan tieteellisillä kirjastoilla, vaan myös monilla maakunta- ja kaupunginkirjastoilla sekä yhdistyksillä ja seuroilla on ja on ollut hallussaan vanhojen kirjojen kokoelmia. Yleensä kyseessä ovat vanhojen koulujen kokoelmat, jotka ovat siirtyneet koulujen lakkauttamisen jälkeen paikallisen kirjaston hoidettaviksi. Yksi laajuudeltaan merkittävimmistä on Suomen kouluhistoriallisen seuran vuonna 1937 Helsingin yliopiston kasvatustieteelliseen kirjastoon (nyk. käyttäytymistie-

⁹⁵ Tuija Laine 2006, 169–174.

teellisen tiedekunnan kirjasto) luovuttama kokoelma, jota säilytetään tällä hetkellä Helsingin yliopiston Kaisa-kirjastossa. Se sisältää kouluhistoriaan liittyvää kirjallisuutta, ennen muuta oppikirjoja vuosilta 1559–1901. Pääpaino on 1800-luvun kirjallisuudessa. Kouluhistoriallinen kokoelma on luetteloitu kokonaisuudessaan HELKA-tietokantaan ja löytyy sieltä hakusanalla ”hk kouluhistoria”. Luetteloinnin yhteydessä on kiinnitetty huomiota myös kirjojen käsikirjoitusmerkintöjen, esimerkiksi nimikirjoitusten, omisteiden ja hintamerkintöjen tallentamiseen.

HELKAan on luetteloitu niin ikään varhaisin osa Helsingin yliopiston opiskelijakirjaston (ent. ylioppilaskunnan kirjasto) kokoelmasta ja luettelointia jatketaan. Ylioppilaskunnan kirjastoon kuului kirjallisuutta, esimerkiksi tenttikirjoja eri tieteenaloilta. Tämänkin kokoelman ajallinen pääpaino on 1800-luvussa, mutta kokoelmaan sisältyy jonkin verran myös varhaisempaa, varsin arvokasta ja harvinaistakin aineistoa 1500-luvulta lähtien.

Hämeenlinnan kaupunginkirjasto ja Kuopion maakuntakirjasto

Hämeenlinnan triviaalikoulun kirjaston varhaisin osa on säilynyt Hämeenlinnan kaupunginkirjastossa ja se on ainakin varhaisimmilta osiltaan luetteloitu kirjaston tietokantaan. Sen sijaan miltei luetteloidmatta on Kuopion lyseon kirjaston kokoelma Kuopion maakuntakirjastossa. Kokoelma on kuitenkin alanmukaisesti hyvin järjestetty.

Tritonian kokoelmat Vaasassa

Merkittäviä koulukirjastoja sijaitsee myös Vaasan tiedekirjastossa Tritoniassa. Sen erikoiskokoelmiin kuuluvat Vaasan lyseon kirjasto, Vaasan tyttökoulun kirjasto ja Vasa Svenska Lyceums Bibliotek. Vaasan lyseon kirjastossa oppikirjakokoelman osuus on noin 2300 kappaletta ja ne koskevat erityisesti filologiaa, historiaa ja luonnontieteitä. Lisäksi kirjastoon sisältyy opettajien tarvitsemia yleisteoksia ja lähdekirjallisuutta. Eniten on uskontoon ja Suomen historiaan liittyvää kirjallisuutta. Valtaosa kirjoista ovat suomenkielistä, hieman ruotsin- ja saksankielistä. Yksittäisiä kirjoja on myös latinaksi, kreikaksi, englanniksi, ranskaksi ja venäjäksi, nämä ovat lähinnä kaunokirjallisuutta. Vaasan tyttökoulun kirjastoon kuuluvat sekä Vaasan suomalaisen tyttökoulun (1891–1951) että Vaasan tyttölyseon (1951–1971) kirjastot, yhteensä noin 1700 nimekettä. Puolet kirjoista on opettajien

materiaaliksi tarkoitettuja, puolet oppikirjoja. Parhaiten edustettuina ovat historia ja yhteiskuntaoppi, mutta myös muita humanistisia tieteitä ja luonnontieteitä sisältyy kirjastoon jonkin verran. Sekä Vaasan lyseon että tyttökoulun kirjastot on osittain luetteloitu Finnaan.⁹⁶

Vasa Svenska Lyceums Bibliotek on Vaasan koulukirjastoista vanhin ja Suomen vanhin kokonaisena säilynyt koulukirjasto. Se sisältää 40 000 nidettä eri alojen eri kielisiä kirjoja 1500-luvulta alkaen. Kirjastoon kuuluvat muun muassa seuraavat kokoelmat: Wasa trivialskola (1684–1841), Högre elementarskolan i Wasa (1841–1872), Wasa gymnasium (1844–1872), Elementarläroverket i Vasa (1872–1874) ja Vasa svenska lyceum (1874–1974). Kirjasto on vanhimmalta osaltaan luetteloitu Finnaan.⁹⁷

Vanhat koulukirjastot mahdollistavat kirjahistoriallisen tutkimuksen ja tietoisuuden levittämisen eri puolille Suomea ja monipuolistavat tutkimuksen kohteena olevien kirjojen määrää tarjoamalla tutkimuskohteeksi sekä useampia kappaleita samoista kirjoista että uusia, muista kirjastoista puuttuvia nimekkeitä.

Turun kaupunginkirjasto

Esittelen tässä yhteydessä myös *Turun kaupunginkirjaston vanhan kokoelman*, vaikka se ei ole koulukirjastokokoelma, vaan sisältää niin kaupunginkirjaston kuin kansankirjastonkin kokoelmat. Kokoelmiin sisältyy joka tapauksessa jonkin verran myös oppikirjoja.

Liikemies Fredric von Rettigin lahjoittama Turun kaupunginkirjaston rakennus oli ensimmäinen Suomen suuriruhtinaskunnassa Helsingin ulkopuolelle pystytetty, kirjastokäyttöön rakennettu talo. Vuonna 1863 perustettu kansankirjasto oli riittämätön palvelemaan kaupunkilaisia ja se sai pian rinnalleen kaupunginkirjaston, jonka kokoelmat olivat monipuolisemmat sekä sisällöllisesti että kielellisesti. Molemmat kirjastot toimivat Rettigin lahjoittamassa rakennuksessa ensin erillisinä, mutta vuonna 1912 ne yhdistettiin organisatorisesti ja pian myös toiminnallisesti. Vanha kokoelma, joka tarkoitti kaupunginkirjaston kokoelmaa siirrettiin vuonna 1939 kirjastotalon kellariin ja sen kartuttaminen loppui. Tuohon

96 Tritonia: Vaasan lyseon ja Vaasan tyttökoulun koulukirjastot <http://uva.libguides.com/kokoelmat/vaasankoulukirjastot>

97 Tritonia: Samlingar, Vasa svenska lyceums bibliotek <http://uva.libguides.com/samlingar/vasasvenskalyceum>

Turun kansankirjasto ja lukusali sijaittivat vuosina 1877–1903 puutalossa osoitteessa Linnankatu 12. Kuva: Turun kaupunginkirjaston arkisto.

mennessä kirjastoon oli kertynyt noin 70 000 nidettä. Kansankirjaston kokoelma oli varsinainen lainattava kokoelma ja sen kartuttaminen jatkui edelleen.⁹⁸

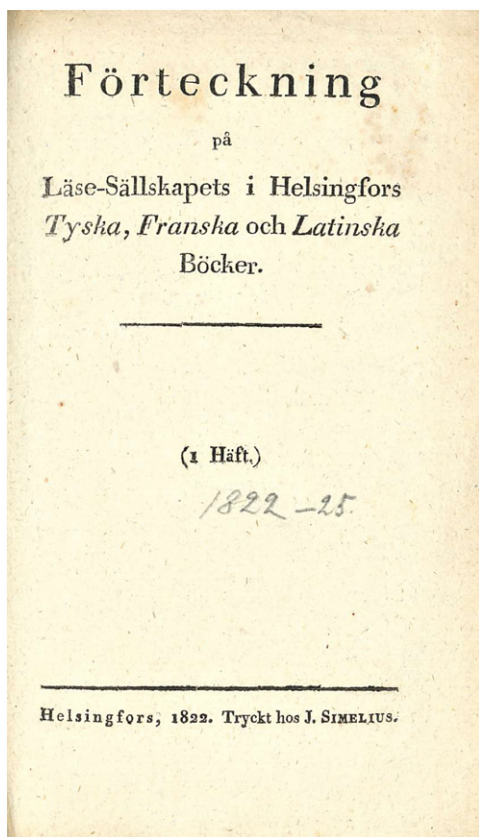
Vuonna 1994 kirjasto ryhtyi karsimaan kokoelmaa, tavoitteena oli kuitenkin säilyttää sen luonne ja ”koostumus”. Karsintojen jälkeen kokoelmaan jäi jäljelle 35 000 teosta. Jäljelle jääneen kokoelman luettelointi käynnistettiin apurahan turvin vuonna 2013.⁹⁹ Hankkeesta ovat vastanneet Turun yliopiston historia-aineiden tutkijat. Kokoelma on luetteloitu kirjaston tietokantaan ja sitä saa lainata lukusaliin tutkimuskäyttöön.

Lukuseurojen kirjastot

Kirkonkirjastot sisälsivät pääosin hallintoon liittyvää ja uskonnollista kirjallisuutta. Ennen yleisen kirjastolaitoksen syntyä Suomessa toimi kuitenkin useita lukuseuroja ja -piirejä, jolla oli hallussaan monenlaisia kirjoja: filosofiaa, kaunokirjallisuutta, eri alojen tietokirjoja. Mallia oli haettu saksalaisesta vahvasta lukuseuratoiminnasta. Seurat lainasivat kirjoja jäsenilleen maksua vastaan, Pohjan-

⁹⁸ Hypén & Koivunen & Tunturi 2015, 11–12, 15, 17.

⁹⁹ Hypén & Koivunen & Tunturi 2015, 17–19.

*Helsingin lukuseuran
kirjastoluettelon nimiölehti
vuodelta 1822.*

Kuva: Kansalliskirjasto.

maalla toimi jo 1760-luvulla kirjastosieteetti, jonka jäsenet kierrättivät seuran kirjoja toisillaan. Sen jälkeen saadaan odottaa vuosisadan loppupuolelle seuraavien lukuseurojen perustamista. Sellaiset syntyivät Vaasaan (1794) ja Turkuun (1798). 1800-luvun alussa Kokkola, Tornio, Viipuri ja Porvoo saivat omat seuransa. Valtaosa lukuseuroista perustettiin kuitenkin 1810–1830-luvuilla. Erityisesti Pohjanmaan lukuseurat muuttuivat luonteeltaan pian kaupunginkirjaston kaltaisiksi säännöllisine aukioloineen.

Lukuseuroilla oli omia kirjastoluetteloita, joista joitakin on myös painettu. Vuonna 1830 annetussa sensuuriasetuksessa lukuseurat velvoitettiin toimittamaan luettelot omistamastaan kirjallisuudesta sensuuriviranomaisille. Luetteloita säilytetään Painoasiainylivaltuutuksen arkistossa Kansallisarkistossa. Ei tiedetä, ilmoittivatko lukuseurat kaikkea hallussaan olevaa kirjallisuutta, mutta joka tapauksessa näitä luetteloita voidaan pitää luotettavimpina lukuseurojen kirjastojen

kuvaajina. 1800-luvulla useita lukuseurojen kirjastoluetteloita painettiin. Painetut luettelot on digitoitu Kansalliskirjaston Doria-palveluun ja löytyvät hakusanalla *läse-sällskapet* tai asiasanoilla *kirjastot*, *kirjastoluettelot*.¹⁰⁰

100 Tuija Laine 1996c, 232–233; Mäkinen 1997, 141–149, 159–160.

POHDI

1. Valitse itsellesi kuvitteellinen tutkimusaihe. Käy sen jälkeen surffaamassa kirjastojen kotisivuilla. Millaisia lähteitä/kirjallisuutta löysit aiheestasi?
2. *Tutustu Kirjojen levinneisyys Suomessa vuoteen 1850* -tietokannan avulla jonkin kirjan levinneisyyteen. Millaisia havaintoja voit tehdä kirjan levinneisyydestä maantieteellisesti tai kartoituskohteen perusteella? Millaisia tietoja saat selville kyseisen kirjan eri kappaleista tietokannan avulla?
3. Etsi kirjastojen tietokannoista tietoja erilaisista kirjastoista tai yksityishenkilöistä, joiden kirjastoluettelot on julkaistu tai joita on tutkittu. Muista käyttää myös artikkelitietokantoja!

Vaikutushistoria ja sen tutkimus

Yksi tärkeä osa kirjahistorian tutkimusta on sen selvittäminen, millaisia vaikutuksia yksittäisellä julkaisulla, joukolla julkaisuja tai ylipäätensä kirjallisuudella on ollut historian eri aikoina. Vaikutukset ovat voineet kohdistua yksittäiseen ihmiseen, koko yhteiskuntaan tai johonkin sen osa-alueeseen. Kirjat ovat saattaneet saada lukijansa toimimaan tietyllä tavalla tai herättäneet näissä erilaisia virikkeitä ilman, että niiden kirjoittajat ovat erityisesti pyrkineet vaikuttamaan niiden avulla. Toisinaan taas kirjat on nimenomaan laadittu kasvattamaan, muokkaamaan mielipiteitä tai manipuloimaan. Tällöin ne on yleensä suunnattu laajoille joukoille tai kansanryhmille.

Kirjan merkityksen ja vaikutuksen tarkastelu on usein osa laajempaa kysymyksenasettelua, joka liittyy esimerkiksi kirjojen reseption tai lukemisen tutkimukseen. Vaikutushistorian tutkimuksessa kirjan yhteiskunnallinen asema ja kommunikatiivinen luonne korostuvat, samoin tekstien sosiologia. Kirja itsessään, ja useimmissa tapauksissa juuri sen teksti, sisältää ne ainekset, jotka lukija on kokenut merkityksellisiksi tai joiden avulla kirjoittaja on pyrkinyt muokkaamaan lukijan ajattelua. Kirjoittajalla on ollut mielessään jokin lukijakunta ja kirja on laadittu tavalla tai toisella lukijakuntaa silmällä pitäen.

Se, millaisia kauaskantoisempia vaikutuksia kirjalla on ollut ihmisyhteisöissä, selviää useimmiten kirjan ulkopuolisista lähteistä. Lukija on voinut kirjoittaa lukukokemuksistaan kirjeissä tai päiväkirjoissa. Kirjan levikki, mainonta ja levityskanavat kertovat sen suosiosta ja siitä, kenelle kirja on suunnattu. Vaikutus-

historiallista tutkimusta on sen moniulotteisuuden vuoksi mahdotonta esitellä yksityiskohtaisesti ja kattavasti. Seuraavassa on kuitenkin joitakin esimerkkejä siihen liittyvistä mahdollisista tutkimuskohteista ja esitelty joitakin tutkimuksia, jotka on kirjoitettu vaikuttamisen näkökulmista.

Kirjapainotaidon käyttöönoton seuraukset

Voisi ajatella, että koko kirjahistorian tutkimuksen idea nousee juuri siitä ajatuksesta, että kirjalla on ollut suuri vaikutus sitä ympäröivään maailmaan ja yhteiskuntaan. Kirjat ja erilaiset tekstit ovat levittäneet uusia ideoita koko historiansa ajan. Suurinta vaikutus on tietysti ollut sen jälkeen, kun kirjoja ryhdyttiin painamaan, mikä mahdollisti sen, että samasta kirjasta voitiin tehdä useita kappaleita yhdellä kertaa, jolloin vaikutukset moninkertaistuivat. Tämä edisti tiedonlevitystä huomattavasti aikaisempaan verrattuna. Tutkimuksessa onkin paljon pohdittu juuri sitä, millainen merkitys itse kirjapainotaidon synnyllä oli uuden ajan alussa. Miten kirjapainotaito muutti maailmaa ja millaisia mahdollisuuksia se avasi?

Elizabeth L. Eisenstein selvitti tätä kysymystä perusteellisesti teoksessaan *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early modern Europe I–II* (1979). Kirjasta ilmestyi myöhemmin myös lyhennetty versio nimellä *Printing revolution in early modern Europe* (1983)¹⁰¹. *Eisenstein* otti tarkastelunsa kohteeksi 1500-luvun suuret mullistukset – reformaation ja maailmankuvan murtumiseen johtaneen tieteellisen vallankumouksen ja selvitti kirjapainotaidon vaikutuksia näiden aatteiden levittämisessä ja leviämisessä. Hän korosti kirjapainotaidon mahdollistaneen tekstien muuttumattomuuden ja virheiden ja variaatioiden vähenemisen. Uudemman tutkimuksen valossa tulkin-
taa voidaan pitää ylioptimistisena. Kirjahistorioitsijat, *Adrian Johns* erityisesti, ovatkin kritisoineet *Eisensteinin* tulkinta ja tuoneet esiin painetuissakin teksteissä säilyneen monimuotoisuuden. Joka tapauksessa *Elizabeth L. Eisenstein* oli ensimmäinen, joka nosti kirjapainotaidon vaikutushistorian keskiöön. Hänen kohtalonsa oli sama kuin monien muidenkin pioneerien – varhaisemman tutkimuksen puuttuessa on aloitettava jostain ja kokonaan uutta luodessa tulee helposti teh-

101 Viitataan tähän suppeampaan laitokseen, joka on yleisesti paremmin saatavilla.

neeksi yleistyksiä, joita myöhemmin on helppo arvostella, kun alan tutkimus on mennyt eteenpäin.¹⁰²

Kirjojen painaminen edisti ja nopeutti uusien aatteiden ja virtausten leviämistä, kun tekstejä oli mahdollista levittää suuria määriä. Kirjapainoa on pidetty keskeisenä varsinkin reformaation kannalta, koska se oli ensimmäinen uskonnollinen liike, joka hyötyi kirjapainotaidon mahdollisuuksista. Reformaation tavoitteita edesauttoi sen pääperiaatteiden mukainen kansankielten käyttö – painatteita voitiin julkaista muillakin kielillä kuin latinaksi, mikä lisäsi lukijakuntaa, kun samalla lukutaitoa pyrittiin levittämään aiempaa laajemmin kansan keskuuteen. Lukutaidottomia varten painettiin kuvallisia lentolehtisiä, joissa pilkattiin vastustajia ja ylistettiin uuden aatteen kannattajia. Kirjapainotaito auttoi myös reformaation vastapuolen, katolisen kirkon edustajia levittämään omaa propagandaansa sanoin ja kuvin.¹⁰³

Epäilemättä irtokirjaimilla painamisen ja reformaation ajoittuminen samoihin aikoihin nopeutti reformaatiota samoin kuin vastareformaatiota. Kirjapainotaito oli kaikkien käytössä – se mahdollisti harhaoppien ja epäilyttävien aatteiden ja ajatusten entistä tehokkaamman levityksen ja tällä tavoin pirstoi yhtenäisyyttä entisestään. Tähän törmättiin muun muassa, kun painot alkoivat tuottaa uuden, aurinkokeskisen maailmankuvan mukaista kirjallisuutta 1500-luvulla.

Oma merkityksensä oli myös sillä, että kirjapainotaito yhdenmukaisti tekstejä ja loi standardeja, mikä ei käsin kopioinnin aikakaudella ollut samassa määrin mahdollista. Voitiin luoda aiempaa yhtenäisempiä jumalanpalveluksen muotoja ja yhdenmukaistaa kirkollisia toimituksia. Roomalaiskatolisen kirkon osalta tämä merkitsi sitä, että koska jumalanpalveluskielenä säilyi latina, yhdenmukaistaminen oli painettujen teosten ansiosta niin merkittävää, että kaikki paikalliset variaatiot olivat vaarassa hävitä.

Jotkut näkivät kuitenkin massatuotannon laskevan kirjan arvoa, mistä syystä painajat pyrkivät painamaan inkunaabelinsa mahdollisimman yhdenmukaisiksi käsikirjoitusten kanssa, jotta eroa painetun ja käsikirjoituksen välillä ei olisi hel-

102 Eisenstein 1979; Finkelstein & McCleery 2005, 11–12. Eisensteinin kohtaama kritiikki oli sisällöltään varsin samanlaista kuin Rolf Engelsingin intensiivisen ja ekstensiivisen lukemisen teoriastaan saama kritiikki. Kumpikin tavallaan ”veti mutkat suoriksi” omissa tulkinnoissaan, mutta toisaalta molemmat olivat ensimmäisiä näitä asioita esille nostaneita tutkijoita, ja myöhempien tutkijoiden on ollut helppo nojautua heidän teorioihinsa ja kehittää niitä eteenpäin hienojakoisempaan suuntaan. Laine 2017, 159–160.

103 Eisenstein 1993, 148, 163.

posti huomattu. Painotaidon vaikutukset, niin myönteiset kuin kielteisetkin, olivat siis moninaiset.¹⁰⁴

Piilovaikuttaminen – kirjan vaikutushistoriaa 1700-luvulla

1700-luvulla ryhdyttiin julkaisemaan sofistikoituneempia pilapiirroksia ja satiirisia kuvia ja sarjakuvia.¹⁰⁵ Asioiden esille tuominen piilottelun ja peittelyn kautta oli erityisen yleistä ja myös taitavaa. Piilovaikuttaminen¹⁰⁶ on vaikeasti tutkittava vaikuttamisen muoto.

Piilovaikutus näkyi yhteiskunnan eri toiminnoissa, mutta kirjallisen kulttuurin osalta siitä kertovaa lähdeaineistoa ovat erityisesti sanomalehdet sekä viesti- ja kirjelappuset. Myös suullisella perinteellä oli tärkeä rooli piilovaikutuksessa. Sen avulla voitiin puhua jostain asiasta aivan viattomasti ja asian kuulleet tai siitä keskustelleet tiesivät, mistä todella oli kysymys. Harmittomalta vaikuttavaan tekstiin voitiin piilottaa uskonnollisia ja erityisesti poliittisia kantoja. Tyrannimaisten Rooman valtakunnan keisarien elämäkertojen avulla otettiin kantaa vihattuun yksinvaltiaaseen. Hallinnon toimintatapoja ylistämällä tosiasiasa kritisoitiin niitä. Sensuuri ei voinut tällaiseen puuttua, koska asioista ei puhuttu suoraan, ainoastaan annettiin ymmärtää, mistä tosiasiasa oli kysymys.¹⁰⁷

Ruotsin valtakunnassa vuoden 1766 painovapauden voimaantulon jälkeen jyrkkään nousuun lähteneeseen sanomalehdistöön kuului lehtiä, jotka olivat keskittyneet poliittiseen piilovaikuttamiseen. Eräs tunnettu oli Per af Lundin muuttaman vuoden ajan 1780–1790-luvuilla julkaisema *Wälsignade Tryck-friheten*. Lehden piilokritiikki oli niin ilmeistä, että se sai useita huomautuksia varomattomasta toiminnastaan ja eli välillä lakkautusuhan alla.¹⁰⁸ Samanaikainen Ranskan vallankumous innoitti paitsi Pohjolan lehdistöä, sai aikaan myös Ranskassa arvostelua, joka pukeutui painettuun muotoon. Ranskan vallankumousta edeltävää julkaisu-toimintaa ovat tutkineet erityisesti Robert Darnton (esimerkiksi *The Forbidden*

104 Eisenstein 1989; Febvre & Martin 1990; Jowett & O'Donnell 2012, 69–76.

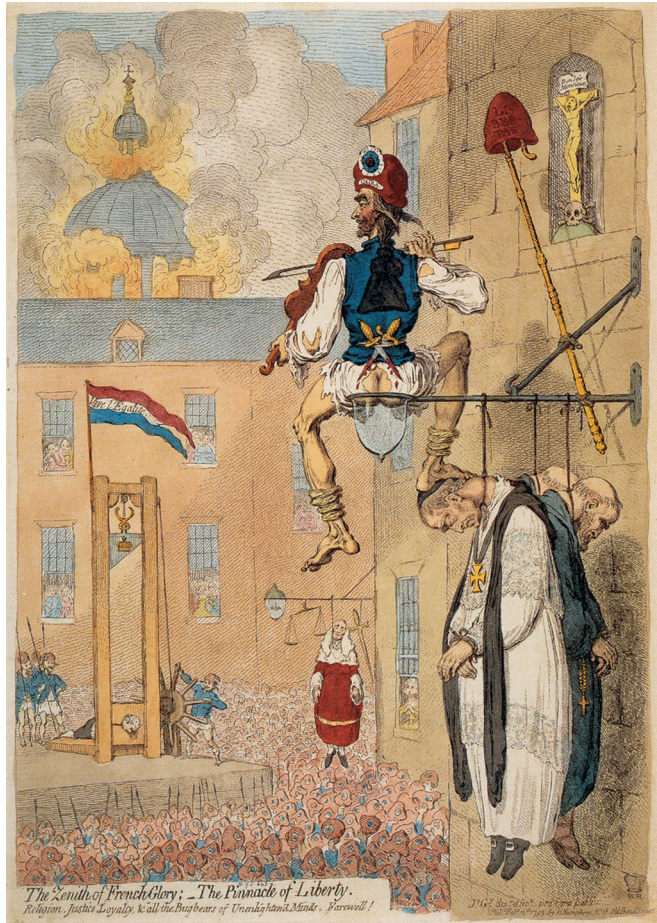
105 Jowett & O'Donnell 2012, 77–87.

106 Vaikuttaminen ihmisten asenteisin heidän tiedostamattaan.

107 Tuija Laine 2010, 127, 133, 135; Esimerkkejä lehtien kautta toteutetusta piilovaikuttamisesta löytyy Ruotsin kustavilaisen ajan lehdistöstä, ks. esim. *Wälsignade Tryck-Friheten* 1781–1784.

108 Oscarsson 2000, 158–160.

James Gilrayn satiirinen
kuva *The French Glory*
Ranskan vallankumouksesta
vuodelta 1793.
Kuva: Wikimedia commons.

Best-Sellers in Prerevolutionary France, 1995) ja Elizabeth L. Eisenstein (*The Grub Street abroad. Aspects of the French cosmopolitan Press from the Age of Louis XIV to the French Revolution*, 1992).

Robert Darnton laati tällaiseen vaikuttamisen tapaan ja informaation levitykseen liittyvän nettisivuston. Siinä hän tarkasteli kommunikaatiota ranskalaisessa yhteiskunnassa 1700-luvulla. Hän toi esiin ne lukuisat erilaiset painetut ja käsin kirjoitetut julkaisut ja tekstit, joiden avulla tietoa levitettiin, mutta myös monenlaiset suulliset kommunikaation ja tiedonvälityksen muodot: keskustelut, laulut, hokemat, vitsit ja juorut. Darnton seurasi, kuinka tarinat ja juorut siirtyivät 1700-luvun Pariisissa henkilöltä toiselle ja paikasta toiseen. Kaikesta tästä syntyy verkosto, jonka avulla erisäätiset henkilöt pystyivät kommunikoimaan eri tavoin salaa ja julkisesti, avoimemmin tai peitellymmin esimerkiksi kuningashuoneen tapahtumista ja valtakunnan tilasta. Aineisto on koottuna *Darntonin kotisivulle*.

Indoktrinaatio ja propaganda

Kaikkein voimakkaimpia vaikuttamisen tapoja ovat indoktrinaatio ja propaganda.

Vuonna 1622 katolinen kirkko perusti *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* –järjestön puolustamaan katolista uskoa. Koska katolisen kirkon päämääränä oli levittää uskoa Uuteen maailmaan ja se oli osittain eri linjoilla siitä irrottautuneen protestanttisen kirkon kanssa, propaganda-sana menetti neutraalin merkityksensä ja se alettiin yhdistää kielteisiin asioihin. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvulla massamedian ja uusien tiedotusvälineiden nousu lisäsi suuresti mahdollisuuksia vaikuttaa suuriin kansanjoukkoihin suoraan ilman välikäsiä. Muutosta voisi kuvata sanomalla, että vaikuttaminen muuttui propagandaksi, vaikka toki varhaisempienkin vuosisatojen vaikuttamiskeinoja ja -yrityksiä on yhtä lailla pidetty propagandistina.

Varhaisempiin aikoihin verrattuna propagandan voidaan sanoa 1900-luvun alussa institutionalisoituneen. Ensimmäinen maailmansota muodostui tässä vedenjakajaksi. Toisen maailmansodan aikana kansallissosialistiseen Saksaan perustettiin peräti propagandaosasto, jota johti Joseph Goebbels. Sen tehtävänä oli levittää kansallissosialismin sanomaa ja mahdollisuuksia kaikille. Propagandaa pidettiin liikkeen sisällä myönteisenä ja tavoiteltavana ilmiönä. Sotien jälkeen, toisen maailmansodan kauhujen paljastuttua, propaganda-sana on muuttunut yksinomaan kielteiseksi. Sinänsä propaganda ei ole hyvää eikä pahaa, vaan sitä on arvioitava sen käyttötarkoituksesta ja päämääristä käsin.¹⁰⁹

Propagandaa on harjoitettu kaikissa totalitaristisissa järjestelmissä. Sen vuoksi erityisen hedelmällistä tutkimusaineistoa siihen liittyen on saatavilla juuri Kansallissosialistisesta Saksasta, kommunistisista Itä-blokin maista ja muista sosialistisen järjestelmän omaksuneista valtioista. Koska järjestelmän pakkosyöttö oli näissä maan tapa, propaganda oli tietoista. Siitä kertovat esimerkiksi lehdet, kirjat, mainokset, julisteet, valokuvat ja elokuvat. Osaa lähdeaineistosta on tarkoituksellisesti manipuloitu jälkikäteen tiettyjen seikkojen korostamiseksi, osa on julkaistu sellaisenaan propagandatarkoituksessa. Propagandaa esiintyy myös aivan tavallisissa, jokapäiväisissä asioissa ja tuotteissa. Kuva on perinteisesti ollut tehokas vaikuttamisen väline ja siksi juuri erilainen kuvamateriaali: piirroksot, sarjakuvat,

109 Jowett & O'Donnell 2012, 2, 97, 101–104, 106.

Lapset lukevat Ernst Hiemerin kirjoittamaa juutalaisvastaista lastenkirjaa Giftpilz (Myrkkysieni) vuodelta 1938. Siinä opastetaan erilaisten esimerkkitarinoiden avulla, kuinka juutalaisen voi tunnistaa samalla tavalla kuin myrkylliset sienet on eroteltava syötävistä sienimetsällä ollessaan. Kuva: Tuija Laine.

mainokset, julisteet, televisio-ohjelmat ja elokuvat ovat oivallisia propagandan tutkimuksen kohteita. Sitä on kuitenkin luettavissa myös poliittisista puheista, lehtiartikkeleista ja ohjekirjoista. Propagandatutkimuksen kannalta on toki keskeistä se, mitä lähteissä sanotaan, mutta yhtä lailla se, mitä niissä ei sanota, mistä vaietaan.¹¹⁰

Lähdeaineistona voidaan käyttää myös päiväkirjoja ja muistelmia, joita varsinkin viime vuosien aikana on julkaistu todella paljon sekä toisen maailmansodan että sen aikaisten ja sitä seuranneiden totalitaaristen järjestelmien läpikäyneiden ihmisten elämästä. Indoktrinaatiota ja propagandaa on jonkin verran myös tutkittu eri puolilla Eurooppaa. Kattava yleisteos propagandasta ja sen suhteesta suostutteluun on Garth S. Jowettin ja Victoria O'Donnellin vuonna 2012 ilmesty-

110 Jowett & O'Donnell 2012, 106–164.

nyt *Propaganda and Persuasion*. Sotapropagandaa antiikista nykypäiviin selvittää Philip M. Taylor tutkimuksessaan *Munitions of the mind* (2003), propagandaa Saksassa 1900-luvulla Gerald Diesenerin ja Rainer Griesin toimittama teos *Propaganda in Deutschland* (1996) ja koulukirjojen indoktrinaatiota kansallissosialismin ja DDR:n ajalta Saksassa Cecylia Jarmula väitöskirjassaan *Die Indoktrination durch Sprache am Beispiel der Lehrwerke der nazi- und der DDR-Zeit* (2009). Niin ikään eri puolilla ilmestyneistä propagoivista julisteista ja mainoksista on julkaistu lukemattomia näköispainoksia ja tutkimuksia. Erityisen paljon näissä on käsitelty sotiin liittyvää propagandaa.

Koska lapsiin on helppo vaikuttaa, suuri osa indoktrinaatiosta, mutta myös propagandasta on kohdistunut heihin. Lasten arvomaailmaan on pyritty vaikuttamaan yhtäältä lastenkirjallisuuden toisaalta oppikirjojen avulla. Kotoisina vaikuttamisen välineinä voidaan nähdä esimerkiksi aapiset ja lukukirjat, jotka ovat perinteisesti opettaneet kiltin tytön ja pojan ihanteita. Myös satujen, tarinoiden ja kertomusten avulla lapsia on kasvatettu esimerkiksi erilaisten uskonnollisten tai poliittisten aatteiden kannattajiksi. Kirjojen avulla voidaan ohjata toisten kunnioittamiseen, mutta myös rasismiin, juutalaisvihaan tai vaikkapa jehovan todistajaksi tai nuoreksi pioneeriksi.¹¹¹

POHDI

1. Mikä sinua itseäsi kiinnostaa kirjan vaikutushistorian tutkimuksessa?
2. Millaisia asioita kirja itse voisi kertoa omasta merkityksestään tai vaikuttavuudestaan?
3. Etsi käsiisi jokin lastenkirja. Millaisia arvoja se edustaa? Mitä ja millä tavoin lapsia on pyritty kasvattamaan kyseisen kirjan avulla?

111 Tuija Laine 2002; Tuija Laine 2016, 33–35.

Tässä 1990-luvun alussa ilmestyneessä kiinalaisessa lastenkirjassa lapsia opastetaan aseiden maailmaan monipuolisesti esitelly aseistuksen ja kuvamateriaalin avulla.

Shan Guan (toim.): Kan tu, shi bingqi. Peking: Jindun chubanshe, 1992.

[Shan Guan (toim.): Katso kuvia, tunne aseet. Peking: Jindun kustantamo, 1992].

Kuva: Kansalliskirjasto.

Kirjahistorian metodisia kysymyksiä

Kirjahistoria ja kirjallisuudentutkimus – yhtymäkohtia ja eroavaisuuksia

Kirjahistorian ja kirjallisuudentutkimuksen eroista

Kirjallisuudentutkimus, johon myös kirjallisuushistoria kuuluu, on yksi monitieteisen kirjahistorian lähitieteitä. Kirjallisuudentutkimusta on harjoitettu yliopistoissa, niin ulkomailla kuin varsinkin Suomessa, huomattavasti pidempään kuin kirjahistorian tutkimusta, mistä syystä se on oppialana ja nimenä kirjahistoriaa tunnetumpi. Kirjallisuudentutkimus tai kirjallisuushistoria ovatkin niitä tieteenaloja, joihin kirjahistoria helpoimmin sekoitetaan. Asiaa ei tee helpommaksi se, että monissa, varsinkin angloamerikkalaisissa maissa, kirjahistoriaa tutkivat usein kirjallisuustieteilijät ja kirjahistorian opetus on niissä monesti sijoitettu kirjallisuustieteen osastolle.¹¹²

Lähitieteiden välisiä eroja on usein vaikea täsmällisesti määritellä ja tämä pätee myös kirjahistoriaan ja kirjallisuudentutkimukseen. Kaikki tarkat määrittelyt ovat alttiita kritiikille. Siitä huolimatta kirjahistorioitsijoiden parissa on kirjoittama-

112 Kiitän teologian maisteri Vehka Hakosta häneltä saamastani arvokkaista kommentteista tätä osuutta kirjoittaessani!

ton, sisäänrakennettu ymmärrys siitä, missä kirjahistorian ja kirjallisuudentutkimuksen välinen raja kulkee. Tämä havainnollistui hyvin vuonna 2010, jolloin olin mukana Suomessa järjestettävän kansainvälisen SHARP-konferenssin ohjelmatyöryhmässä, joka päätti, mitkä tarjotuista esitelmistä hyväksytään pidettäväksi konferenssissa. Ryhmä koostui useista eri maista tulevista kirjahistorioitsijoista, jotka valitsivat abstraktien perusteella esitelmät, jotka olivat kirjahistoriaa ja liittyivät konferenssin silloiseen teemaan *Book history from below*. Useat paperit herättivät keskustelua, mutta uskomattoman suuri yksimielisyys vallitsi siitä, mitä aiheita pidettiin kirjahistoriana, mitkä puolestaan nähtiin lähinnä kirjallisuudentutkimuksena, vaikkei näiden kahden määrittelystä ollut ryhmän kesken etukäteen puhetta eikä kummastakaan alasta esitetty mitään määritelmää valinnan pohjaksi.

Asian hahmottamiseksi jotkut karkeat suuntaviivat ovat kuitenkin paikallaan. Kirjahistorian perinteiset kiinnostuksen kohteet liittyvät yhtäältä kirjaan esineenä ja kirjan sosiokulttuuriseen asemaan ja merkitykseen. Myös kirjallisuustieteilijät ovat näistä usein kiinnostuneita, mutta tarkastelevat näitä kysymyksiä omista lähtökohdistaan käsin. Kirjan painaminen, sitominen ja kauppa samoin kuin kirjan omistaminen, lukeminen ja vaikuttavuus ovat kirjahistorioitsijaa ensisijaisesti kiinnostavia seikkoja. Sen sijaan kirjahistorioitsija ei useinkaan tutki esimerkiksi romaanin rakennetta tai analysoi sen sisältöä, henkilöitä ja heidän toimintaansa, mikä on tyypillistä kirjallisuustieteelle. Kirjallisuustieteilijä kohdistaa kiinnostuksena perinteisesti kaunokirjallisuuteen, kirjahistorioitsija on kaikkiruokaisempi ja kiinnostunut kaikenlaisista julkaisuista. Tosin tässäkin asiassa on viime aikoina tapahtunut kirjahistorioitsijoiden ja kirjallisuustieteilijöiden lähentymistä. Kirjahistorioitsijan lähtökohtana on historia, julkaisujen historiallinen konteksti ja julkaisujen tai lukemisen vaikutus historiallisessa ajassa ja yhteiskunnassa. Kun kirjahistorioitsija tutkii kaunokirjallista teosta, hän suuntaa mielenkiintonsa usein kirjan julkaisuhistoriaan, kirjan sensuuriin, levittämiseen, omistamiseen tai lukemiseen. Myös kirjallisuustutkimuksen suuntaukset (esimerkiksi formalismi tai strukturalismi) ovat kirjahistorialle vieraita. Samalta kuulostavaa aihetta voidaan lähestyä joko kirjahistorian tai kirjallisuudentutkimuksen näkökulmasta ja käsittelytapa sekä valitut menetelmät lopulta ratkaisevat, kumpaan alaan tutkimus sijoittuu. Joskus valmis tutkimus sisältää piirteitä molemmista tai on sekoitus molemmista oppiaineista ja niiden välisen rajan vetäminen osoittautuu mahdottomaksi.

Miksi sitten kirjallisuustieteilijä on kiinnostunut juuri kaunokirjallisuudesta? Tämän ymmärtämisen kannalta on tärkeää luoda katsaus siihen, mitä kirjallisuudella ylipäättään tarkoitetaan. Kirjassaan *Literary Theory* Terry Eagleton pohtii kysymystä kirjallisuuden olemuksesta. Hän mainitsee erilaisia vaihtoehtoja ja esitettyjä tulkintoja kirjallisuudesta: esimerkiksi, tekeekö kirjallisuudesta kirjallisuutta se, että se on fiktiota, kun muut tekstit ovat faktoja, erottaako kirjallisuuden muista teksteistä sen poikkeava kieli, kuten venäläiset formalistit esittivät vai onko kirjallisuus tekstiä, jota syystä tai toisesta arvostetaan korkealle. *Eagleton* ei anna suoraa vastausta esittämäänsä kysymykseen, mutta tulee siihen lopputulokseen, että kirjallisuuden olemusta määrittää vahvasti historiallinen ja sosiaalinen konteksti. Tietylle ryhmälle tai kansakunnalle kirjallisuus on sitä, mitä se sinä aikana pitää kirjallisuutena ja kirjallisuuden määritelmät muuttuvat jokaisen sukupolven myötä. Lopputulemana Eagleton pitää kirjallisuutta keinotekoisena käsitteenä, mistä syystä myöskään mitään yleistä kirjallisuusteoriaa tai kirjallisuuden tutkimusmetodia ei voi olla olemassa.¹¹³

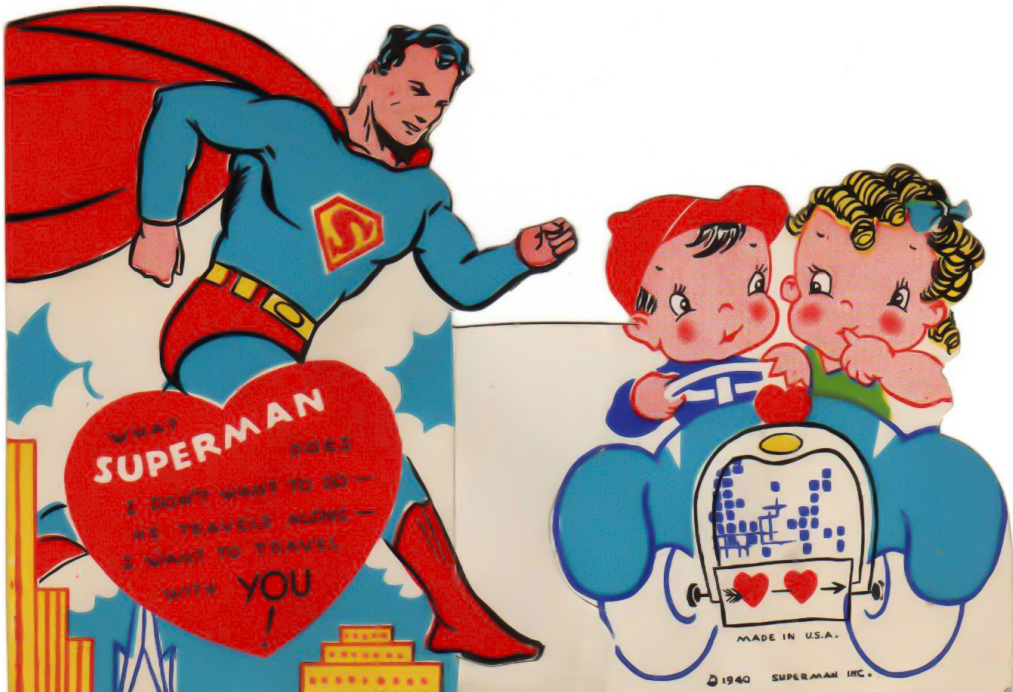
Eagletonin pohdinta johtaa miettimään kirjallisuuden määrittelyä Suomen ja suomalaisen kulttuurin kannalta. Ensimmäisissä suomalaisissa kirjallisuuslehdissä, jotka ilmestyivät 1800-luvun alussa, kirjallisuutta pidettiin yleisenä sivistyksenä, jolloin tekstien tieteellisyys ja hyöty korostuivat. Romaanit ja kertomukset olivat tällä mittapuulla vähempiarvoisia tekstejä, joilla ei ollut kirjallisuuden kanssa juuri mitään tekemistä.¹¹⁴ Vuosisadan kuluessa romantiikan vaikutuksesta kirjallisuus (litteratur) alkoi merkitä yhä enenevässä määrin esteettisten teosten kategoriaa. Kirjallisuus ja kaunokirjallisuus samaistuivat. Kehitys oli samansuuntainen muuallakin Euroopassa. Kirjallisuutta pidettiin kansakunnan kehittymisen elinehtona, jolloin syntyi erityinen kansalliskirjallisuuden käsite. 1800-luvun mittaan kaunokirjallisuuden tehtäväksi tulikin kansakunnan rakentaminen. Historialliset romaanit loivat kuvitellun yhteisön, kansakunnan, johon kaikki kokivat kuuluvansa, vaikka todellista valtiollista kansakuntaa ei olisi ollut olemassakaan. Romaanissa oli kansakunta-idean luomisen kustannuksella mahdollista myös häivyttää sosiaaliset erot, jotka olisivat olleet yhteisön rakentamisen esteenä. Historiallisten romaanien määrä Suomessa, mutta myös esimerkiksi Virossa kasvoi

¹¹³ Eagleton 1983, 1–16 ja eri kohdin.

¹¹⁴ Yleisistä kirjastoista ja niiden kirjallisuudesta enemmän luvussa *Kirjastojen asema kirjahistoriallisessa tutkimuksessa*.

1800-luvun jälkipuoliskolla, koska ne loivat sellaisia kuvia menneisyydestä, jotka tukivat kansallisen identiteetin rakentumista.¹¹⁵

Kirjallisuus on eurooppalaisessa katsannossa merkinnyt pitkään jotain ylevää ja korkeaa. Eagletonin mukaan Britanniassa kirjallisuuteen lasketaan esimerkiksi Thomas Hobbesin *Leviathan*, John Donnen saarnat ja John Bunyanin kirjoitukset, vaikka kyseessä ei niiden kohdalta olekaan perinteisestä kaunokirjallisuudesta, vaan uskonnollisista tai filosofisista teksteistä. Sen sijaan *Teräsmies*-sarjakuva jää auttamattomasti kirjallisuuden ulkopuolelle, vaikka teksti on fiktiivinen. Myös *David Damrosch* on kiinnittänyt huomiota samaan seikkaan. Hänen mukaansa kirjallisuus on nähty avarammin vasta muutaman viimeisen vuosikymmenen aikana, jolloin näytelmien, romaanien ja runouden ohella kirjallisuutena on

Teräsmies-sarjakuvaa ei aina ole pidetty kirjallisuutena, vaikka viime vuosikymmeninä kirjallisuus-käsite on monin paikoin avartunut. Kuva: Wikimedia commons.

115 Lehtinen 1999, 197, 201–202; Kaljundi & Laanes & Pikkanen 2015, 15.

saatettu alkaa pitää myös novelleja, autobiografioita ja lukutaidottomien runoilijoiden tekstejä. Suomessa kansallisen projektin seurauksena kirjallisuuden on perinteisesti katsottu alkavan vasta 1800-luvun kirjailijoiden (Aho, Canth, Kivi) tuotannosta. Sitä aikaisemmat tekstit eivät ole olleet kirjallisuutta. Vasta viime aikoina katsantokannat ovat avartuneet, mikä näkyy myös uusimmasta *Suomen kirjallisuushistoriasta* (SKS 1999), jossa sijansa saavat jo muun muassa viihde ja lasten- ja nuortenkirjallisuus, jopa suomalainen sarjakuva.¹¹⁶

Kirjallisuuskäsitteen jyrkkä rajanveto on toisaalta ollut hyödyksi kirjahistorialle. Kirjahistorioitsijoiden joukkoon on hakeutunut paljon sellaisia tutkijoita, joiden tutkimusintressit ovat poikenneet heidän oman alansa perinteisistä tai konventionaalisista teemoista. Esimerkkejä on niin kirjallisuustieteilijöiden kuin eri alojen historioitsijoiden ja folkloristien piiristä. Koska kirjahistoria on monitieteinen ala, sen tutkijoiden joukkoon on ollut helpompi sulautua ja tulla hyväksytyksi, vaikka olisi tutkinut aihetta, jota on oman oppiaineen piirissä pidetty kummallisena ja raja-aitoja ylittävänä.

Kirjahistoriaa ja kirjallisuudentutkimusta yhdistäviä piirteitä

Kirjahistorialla ja kirjallisuudentutkimuksella on myös monia leikkauskohtia, teemoja tai alueita, joita tutkitaan molemmissa. Luonnollisesti lähitieteiden tuntemuksesta on tutkijalle aina hyötyä. Hyöty on sitä suurempi, mitä lähempänä tutkimusalueet ovat toisiaan. Nostan seuraavassa tarkastelun kohteeksi yhden kirjallisuustieteen tutkimuksen osa-alueen ja yhden kirjallisuudenlajin, jotka yhdistävät kirjahistoriaa ja kirjallisuudentutkimusta. Nämä ovat reseptiotutkimus ja historiallinen romaani. Vaikka kyse on kirjahistoriaa ja kirjallisuudentutkimusta yhdistävistä tekijöistä, tarkastelu avaa myös niitä lähtökohdan eroavaisuuksia, joista käsin kumpikin tieteenala asiaa lähestyy. Muitakin yhdistäviä tekijöitä on mahdollista löytää, mutta olen valinnut nämä, koska reseptiotutkimus on usein ollut tutkimuksen mielenkiinnon kohteena myös kirjahistoriassa. Historiallinen romaani puolestaan sivuaa sellaisia aineistoja, joita kirjahistoriassa on tutkittu paljon: traktaatteja ja kertomuksia.

116 Eagleton 1983, 1–2; Varpio 1999, 7–8; Damrosch 2009, 7.

Reseptiohistoria

Tieteen termipankki luokittelee reseptiohistorian kirjallisuudentutkimuksen osa-alueeksi. Sen mukaan ”reseptiohistoria on yksittäisen kaunokirjallisen teoksen tai esimerkiksi lajin vastaanoton historiallinen tutkimus”.¹¹⁷ Kirjallisuustiede korostaa tässä omille lähtökohdilleen tyypillisesti ensisijaisesti kaunokirjallisuuden tai kirjallisuuslajin vastaanottoa, kirjahistoria ei rajaa vastaanoton tutkimusta mihinkään kirjallisuudenlajiin, vaan tutkimus voi kohdistua mihin tahansa painatteisiin.

Thomas R. Adams ja Nicolas Barker, jotka ovat kirjoittaneet reseptiotutkimuksesta kirjahistorian kannalta, jakavat sen lähdeaineiston perusteella neljään ryhmään: suora dokumentaatio, suosio, vaikutus ja käyttö. Suora dokumentaatio sisältää lähteitä, jotka kertovat primaaristi lukijan lukukokemuksista, siitä, mitä hän on lukenut, mitä hän on lukemastaan pitänyt ja mitä lukeminen hänelle merkitsee. Tällaisia lähteitä ovat julkaistut arvostelut ja kommentit sekä teksteissä julkisudessa käydyt useiden henkilöiden väliset keskustelut.¹¹⁸ Tähän yhteyteen voidaan laskea myös henkilön omasta lukemisestaan kirjoittamat päiväkirjamerkinnot, muistiinpanot, reunamerkinnot ja kirjeisiin kirjoittamat maininnat.

Kirjallisuuden osakseen saamaa suosiota voidaan tutkia selvittämällä julkaistun kirjallisuuden määrää, painosten määrää ja niiden suuruutta.¹¹⁹ Kirjojen vaikutuksesta ja käytöstä on harvoin säilynyt lukijan itsensä laatimaa lähdeaineistoa. *Robert Darnton* antaa kuitenkin vihjeitä siitä, millä tavoin kirjojen vaikutusta ja käyttöä voidaan tutkia. Hänen lähtökohtanaan ovat henkilöt, jotka ovat itse kirjoittaneet tai joiden ajatuksia tai lausumia on kirjoitettu jostain syystä ylös, esimerkiksi oikeuden pöytäkirjoihin. Näiden tekstien pohjalta voidaan tehdä havaintoja siitä, mitä henkilön on täytynyt lukea osatakseen vastata tai kirjoittaa tietyllä tavalla. Joskus taas lukija on käyttänyt lukemaansa niin, että se on vaikuttanut hänen toimintaansa ja sen pohjalta voidaan tietää hänen lukemistottumuksistaan. Tämän tyyppinen tutkimus vaatii epäilemättä laajaa tuntemusta kyseisen ajan kirjallisesta kulttuurista ja käytännöistä. Esimerkkinä tällaisesta tutkimuksesta voidaan mainita italialaisen mikrohistorioitsija *Carlo Ginzburgin* teos *Juusto ja madot. 1500-luvun myllärin maailmankuva* (Gaudeamus 2007) Siinä *Ginzburg* tarkastelee

¹¹⁷ <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:reseptiohistoria>

¹¹⁸ Adams & Barker 1993, 27–28.

¹¹⁹ Adams & Barker 1993, 28.

itseoppinutta mylläri Menocchiota pääosin inkvisition kuulustelupöytäkirjojen avulla ja tekee päätelmiä muun muassa hänen lukemastaan kirjallisuudesta ja sen vaikutuksesta hänen maailmankuvaansa.¹²⁰

Reseptiotutkimuksen lähteitä on pohdittu myös kirjallisuudentutkimuksen puolella. Kirjallisuudentutkimuksen professori Yrjö Varpio oli ensimmäinen, joka Suomessa kiinnitti huomiota reseptiotutkimukseen kirjallisuudentutkimuksen kentässä vuonna 1982. Hän esitteli *Günter Grimmin* tutkimuksessa esiin tuoman lähteiden nelijaon: primaarit, sekundaarit, tertiäärit ja epäsuorat todistuskappaleet. Primaareina *Grimm* piti lukijan välittömästi lukemisen yhteydessä tekemiä reunamerkintöjä, muistiinpanoja, päiväkirjamerkintöjä ja muita lukijan itse omasta lukemisestaan laatimia lähteitä sekä kirjeitä tietyllä varauksella. Sekundäärien lähteiden kohdalla merkinnän lukemisesta on tehnyt joku muu kuin varsinainen lukija, esimerkiksi elämäkerran kirjoittaja. Kolmannelle tasolle sijoituivat muun muassa kirjallisuusarvostelut, kirjasto- ja arkistoluettelot ja kirjallisuushistoriat. Epäsuoria todistuskappaleita lukemisesta olivat hänen mukaansa itse kaunokirjalliset tekstit, kun tutkitaan, mitä vaikutteita kirjailija on saanut omaan kirjoittamiseensa varhaisemmista kirjallisista lähteistä. Luettelo poikkeaa joiltain osin *Adamin* ja *Barkerin* reseptiolähteiden nelijaosta. *Grimm* ei tuo esille kirjojen julkaisuhistoriaan liittyviä reseption lähteitä (*Adamin* ja *Barkerin* luokittelussa kohdassa *suosio*), mutta nostaa listaansa sen sijaan sekundäärit lähteet eli ne henkilöt, jotka kertovat tutkittavan henkilön lukemisesta. Tämä eroavuus tuo mielenkiintoisella tavalla esiin kirjahistorian ja kirjallisuustieteen erot. Kirjahistoriassa julkaisujen määriin, painoksiin ja niiden suuruuksiin kiinnitetään perinteisesti paljon huomiota, koska ne kertovat kirjallisuuden levinneisyydestä ja sitä kautta kirjojen merkityksestä. Kirjallisuustieteessä taas elämäkertojen kirjoittaminen on ollut keskeisempää kuin kirjahistoriassa. Sen sijaan *Grimmille* sekä *Adamille* ja *Barkerille* yhteisiä reseption lähteitä olivat henkilön omat kertomukset ja merkinnät, kirjallisuusarvostelut ja henkilön aiemmin lukema kirjallisuus, joka on vaikuttanut häneen, esimerkiksi hänen omaan kirjalliseen tuotantoonsa. Kirjahistoriassa viimeksimainitunlaista tutkimusta on tehty esimerkiksi varhaisen uuden ajan alun aineistosta myös tekstikritiikin keinoin.¹²¹

120 Darnton 1990, 157–159; Adams & Barker 1993, 29.

121 Varpio 1982, 29–31; Adam & Barker 1993, 27–28; Laine 2013, 65–67.

Tieteen termipankin mukaan kirjallisuudentutkimus määrittelee, että reseptiohistoriassa voidaan esimerkiksi analysoida kullekin aikakaudelle ominaisia lukutapoja joiden määräytymiseen vaikuttavat kulttuuritraditiot ja sekä teosten että lukijoiden yhteiskunnallinen konteksti. Reseptiohistoriassa kartoitetaan myös lukutavoissa tapahtuvia muutoksia ja syitä niiden takana.¹²²

Reseptiotutkimuksen pääpaino on selvästi lukemisessa ja lukukokemuksessa. Kirjallisuudentutkimuksen käytössä *Adamin ja Barkerin* luomasta neljän lähdeaineiston sarjasta tulee kysymykseen lähinnä siis ensimmäinen, suora dokumentaatio, toisin sanoen lähteet, jotka kertovat primääristi henkilön lukemisesta ja/tai lukukokemuksesta. Kirjahistoriassa reseptiotutkimuksen kannalta ovat olleet keskeisiä sen sijaan myös kirjallisuuden julkaisemiseen liittyvät kysymykset eli

Adamin ja Barkerin sekä Grimmin käsitys reseptiotutkimuksen lähteistä

122 <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:reseptiohistoria>

julkaisujen määrä, painosten määrä ja painosten koko. Kirjahistoriassa on niin ikään selvitetty runsaasti kirjojen omistamiseen ja lainaamiseen liittyviä kysymyksiä.¹²³ Taustalla on ajatus siitä, että omistettuja ja lainattuja kirjoja oletettavasti myös luettiin, vaikka itse lukemistapahtumasta ei olisi säilynyt erillistä tietoa. Tällöin sekä painosten koko ja määrä että omistettujen ja lainattujen kirjojen määrä kertoo kirjojen suosioista ja lukemisesta. Monissa lukemistutkimuksissa nämä seikat saavatkin pääosan varsinkin, jos itse kirjojen lukemisesta on säilynyt vain vähän tietoa.

Varpion mukaan reseptiotutkimus lähti kirjallisuushistorian osalta liikkeelle Saksan liittotasavallassa siitä, että kirjallisuushistorioitsijalle vaadittiin oikeutta itsekin lukijana määritellä ne teokset ja kirjailijat, joita hän ottaa mukaan kirjallisuushistoriaan. *Varpio* esittelee artikkelissaan *Kirjallisuushistoria reseptioesteettisestä näkökulmasta* Hans Robert Jaussin reseptioesteettisen teorian, jonka keskeinen termi on odotustaso ja sen määrittely. Siinä ajatellaan, että varhaisempi kirjallisuus muodostaa tietyn kollektiivisen odotustason, johon kutakin uutta julkaistua kaunokirjallista teosta verrataan. Odotustasot ovat eri aikoina erilaiset ja se, millainen odotustaso on jonakin tiettyä aikana, kertoo siitä, mitä on kirjallisuuden historia tuona aikana. On tärkeää, että odotustaso määritellään kollektiivisesti, koska yksilöllisesti määritelty odotustaso ei aseta teosta historialliseen kontekstiin, vaan siihen vaikuttavat yksilön omat mieltymykset ja toiveet.¹²⁴ Reseptioesteettinen näkökulma ei ole vakiintunut käyttöön Suomessa kovin laajalti. Se tarjoaa kuitenkin näkökulmaa kaunokirjallisuuteen historiallisena ilmiönä ja tukee sitä kautta myös kirjahistoriallista lähestymistapaa.

Esimerkkinä tällaisesta reseptiotutkimuksesta voidaan mainita vaikkapa Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* reseptio. Voitaisiin tutkia, millainen sodanjälkeinen Suomi oli kulttuurisesti ja yhteiskunnallisesti ja miten *Tuntematon sotilas* näyttäytyi tätä taustaa vasten äskettäin päättyneen sodan kuvaajana. Entä nyt, yli 50 vuotta myöhemmin? Suomalainen yhteiskunta on monin tavoin vuosikymmenien aikana muuttunut. Nyt julkaistava suomalainen kaunokirjallisuus on erilaista kuin silloin, kun *Tuntematon sotilas* ensimmäistä kertaa julkaistiin. Miltä romaanini nyt näyttää vertautuessaan tämänhetkiseen kaunokirjallisuuteen? Entä miltä

123 Suomessa muun muassa perukirjojen ja kirjahuutokauppaluetteloiden pohjalta tehdyt tutkimukset, Laine 2011, 345; Esim. Sträter 1987; 2002; <http://www.bsu.edu/libraries/wmr/index.php>

124 Varpio 1982, 24–26.

Väinö Linnan Tuntematon sotilas on herättänyt paljon mielenkiintoa kulttuurin eri aloilla. Siitä on tehty kolme elokuvaa ja useita eri teatteriesityksiä. Pyynikin kesäteatterissa 1962 Heikki Heino (1926–2003) näytteli vänrikki Kariluotoa. Kuva: Wikimedia commons.

näyttäisi tällä hetkellä julkaistava uusi sotaromaani taustaansa vasten? Pohdintaa voi edesauttaa vertaamalla mielessään Linnan romaanista tehtyjä elokuvaversioita, joista uusin nähtiin valkokankaalla lokakuussa 2017.

Kirjallisuus ja sitä kautta myös kirjallisuudenhistoria heijastaa oman aikansa yhteiskunnallista tilannetta ja historiaa, vaikka se omalta osaltaan myös vaikuttaa aktiivisesti yhteiskuntaan. Kyse on siis kirjallisuuden ja yhteiskunnallisen tilanteen keskinäisestä molemminpuolisesta vuorovaikutuksesta.¹²⁵

Reseptiotutkimukseen kuuluu lukijatutkimus, kirjallisuussosiologian muoto, jossa (usein) kyselyjen ja haastattelujen avulla pyritään selvittämään, kuinka lukeminen vaihtelee lukijakunnassa määrällisesti ja laadullisesti. Tutkimuksessa otetaan huomioon myös fyysisten, sosiaalisten ja psykologisten tekijöiden vaikutus kirjallisuuden harrastamiseen.¹²⁶ Lukijatutkimus ei edellytä ajantasaisen tutkimusaineiston keräämistä kyselyin tai haastatteluin, vaan sitä voidaan tehdä myös valmiiden aineistojen pohjalta. Tällaisia ovat esimerkiksi internetissä julkaistut

125 Varpio 1982, 19, 26.

126 <http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:lukijatutkimus>

kirja-arvostelut. On mahdollista tutkia myös kirjastojen kirjoihin tehtyjä marginaalimerkintöjä tai kirjastojen lainaustilastoja, jotka kertovat lukijoiden mieltymyksistä ja kokemuksista. Parhaillaan on tekeillä artikkelikokoelma muutama vuosi sitten toteutetun *Elämää lukijana* -lukukokemuseruun¹²⁷ tuloksista, joiden pohjalta on valmistumassa myös useita opinnäytetöitä. Kirjojen merkityksestä lukijoilleen ja lukemisesta kirjoitti erityisesti 1970-luvulla useita kirjoja *Katarina Eskola*. Reseptiotutkimukseen on laskettava myös *Suvi Aholan* väitöskirja *Lukupiirien aika – yhteisöllistä lukemista suomalaisissa lukupiireissä* vuodelta 2013.

Historiallinen romaani

Historiallinen romaani lajina syntyi 1600-luvulla. Modernin, 1800-luvulla syntyneen historiallisen romaanin isänä pidetään englantilaista Sir Walter Scottia. Lajin suosio kasvoi tasaisesti koko 1800-luvun siten, että seuraavalla vuosisadalla siitä tuli yksi kaunokirjallisuuden eniten luetuista lajeista. Suomeen rantautunut saksalainen ja ruotsalainen romantiikka toi mukanaan ajatuksen, jonka mukaan menneisyys ja nykyisyys ovat laadullisesti erilaisia ja menneisyyden tapahtumat ovat vaikuttaneet nykyisyyteen. Historiallinen romaani liittyi kansalliseen historiankirjoitukseen ja sai omalta osaltaan tehtäväkseen kansallisen olemassaolon ja tulevaisuudenuskon lujittamisen. Zachris Topelius (1818–1898) *Välskärin kertomuksineen* oli suomalaisen historiallisen romaanin uranuurtajia. Ensimmäinen historiallisia romaaneja Suomessa kirjoittanut nainen oli kansallisrunoilija Johan Ludvig Runebergin puoliso Fredrika Runeberg (1807–1879), jonka asema varhaisena naiskirjailijana sekä merkitys historiallisen romaanimuodon kehittäjänä on herättänyt 2000-luvulla useiden tutkijoiden kiinnostuksen. Häntä on käsitelty tuotannossaan muun muassa *Heidi Grönstrand*.¹²⁸

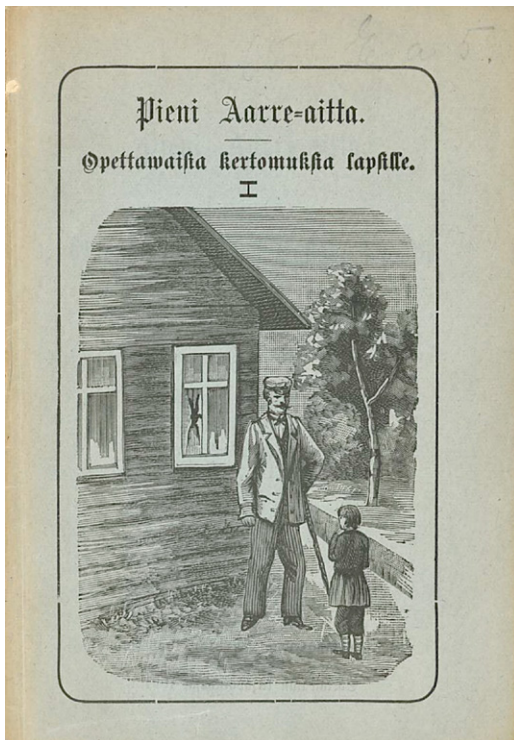
Koska historiallinen romaani lajityyppinä oli Suomessa kytkeytynyt 1900-luvun alkupuolella vahvasti nationalismiin ja sitä leimasivat kaunokirjallisen muodon jälkeenjääneisyys ja uskonnollis-moraalinen konservatiivisuus, historiallinen romaani ajautui sodan päätyttyä umpikujaan. Historiantutkimus oli jo irtautunut nationalistisista ihanteista ja historiallisen romaanin oli aika tehdä samoin. Läpi-

127 Viittaus *lukeminen ja kirjoittaminen* -lukuun (ks. tämä teos s. 133).

128 Ihonen 1999, 126; Grönstrand 2011; Nordbäck 2013, 24; Tieteen termipankki http://tieteentermi-pankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:historiallinen_romaani

murtona tässä on pidetty Mika Waltarin vuonna 1945 ilmestynyttä *Sinuhe Egyptiläistä*, johon sisältyi runsaasti sotien aikaan liittyviä historiallisia analogioita. Analogiatekniikka säilyi historiallisen romaanin piirteenä myöhemminkin.¹²⁹

Historiallisen romaanin tutkijaklassikon, unkarilaisen *Georg Lukácsin* mukaan historiallisen romaanin tehtävänä on selittää nykyisyyttä realistisesti menneisyyden avulla. Postmoderni historiallinen romaani sen sijaan kyseenalaistaa mahdollisuutemme todella saada selville menneiden tapahtumien kulkua ja samalla kykymme kuvailla sitä totuudenmukaisesti kielen avulla. Kummassakin tapauksessa on olennaista, että historiallinen romaani on uskottava. Henkilöiden, tapahtumien ja ympäristöjen ei tarvitse olla historiallisesti tosia, mutta niiden täytyy olla historiallisesti uskottavia. Muuten historiallinen romaani luisuu anakronismiin.¹³⁰

1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa ilmestyi suuri joukko erilaisia lapsille tarkoitettuja, opettavaisia ja usein uskonnollissävytteisiä kirjasia ja traktaatteja, joita julkaisivat muun muassa erilaiset yhdistykset. Niihin lukeutuu myös sarja *Pieni Aarreaitta*. Opettavaisia kertomuksia lapsille, johon tämä *Särkynyt akkunaruuu -kertomus* sijoittuu. Sen on julkaissut Sortavalan evankelinen seura 1894.

Kuva: Kansalliskirjasto.

¹²⁹ Ihonen 1999, 127–128; Kaljundi & Eneken & Pikkanen 2015, 15.

¹³⁰ Ihonen 1999, 129; Nordbäck 2013, 25;

http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:historiallinen_romaani

Historiallisen romaanin käsite pitää sisällään niin biografiset romaanit kuin fiktiiviset päiväkirjat, sukueepokset ja fiktiiviset dokumentaariset tekstit.¹³¹ Kirjahistorian kannalta listaan voisi lisätä vielä erilaiset pienpainatteina julkaistut kertomukset, joita ilmestyi runsaasti 1800-luvulla ja 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Suuri osa näistä oli uskonnollissävytteisiä tai raittiushenkisiä, opettavaisia tarinoita, joita käännettiin suomeksi englantilaisista ja ruotsalaisista alkuteoksista, mutta kirjoitettiin osin myös suomeksi. Monia niistä julkaisivat 1800-luvulla perustetut yhdistykset. Kyseessä oli massatuotantona laadittu, hinnaltaan edullinen julkaisutyyppejä, jota useissa tapauksissa jaettiin myös ilmaiseksi, esimerkiksi pyhäkouluissa, ja joka ei täyttänyt tuon ajan kaunokirjallisuuden korkeita kriteerejä. Samaan luokkaan voitaneen laskea myös arkkiveisumuodossa julkaistut painatteen lähinnä 1700- ja 1800-luvuilta. Ne sisälsivät niin ikään fiktiivisiä tarinoita ja kertomuksia ihmeellisistä sattumuksista, mutta myös historiallisista tapahtumista.¹³²

Historiallisen romaanin ja kertomusten tutkimus

Sekä historiallista romaania että traktaattityypisiä pikkukertomuksia voidaan lähestyä tutkimuksellisesti monista näkökulmista. Kirjahistorian tutkijalle luonteenomaisia tarkastelutapoja tässäkin olisivat julkaisujen painamisen, kuvituksen, levityksen ja reseption tutkiminen. Jos kuitenkin pohdimme julkaisuja niiden tekstisisällön näkökulmasta, eteemme avautuu lisää näkökulmia. Kertomusta, niin fiktiivistä kuin todellisuutta kuvaavaa, voidaan tarkastella esimerkiksi narratiivista käsin. Voimme analysoida tarinoiden rakenteita; miten tarina on kirjoitettu, millaisia rooleja henkilöillä on tarinassa, mikä on kirjoittajan oma rooli? Toisaalta voidaan tarkastella, millaisista aineksista kirjoittaja kokoaa tarinansa, mitä se kertoo häntä ympäröivästä tarinavarannosta, jota hän kenties hyödyntää? Mitä tämä kertoo hänestä ja hänen omasta ajastaan? Eri aikakausina eläneet ihmiset kertovat erilaisia tarinoita, koska he ovat eläneet erilaisessa sosiaalisessa ja kulttuurisessa ympäristössä.¹³³

Historiallisia romaaneja ja muita kertomuksia voimme tarkastella esimerkiksi lukemisen historian näkökulmasta. Vaikka kyse on fiktiivisistä kertomuksista, ne

131 Nordbäck 2013, 24–25.

132 Tuija Laine 1997; Traktaateista ja niiden käytöstä ovat kirjoittaneet muun muassa Butts & Garrett 2006 ja Boyer 2008, 19–23.

133 Lund & Meriläinen 2013, 114–115.

voivat tarjota meille sellaista tietoa, jota emme historiallisten lähteiden avulla saata tavoittaa. Kertomukset eivät kenties kerro kenenkään todellisen henkilön lukutavoista, mutta ne voivat kertoa siitä, miten lukemiseen tai kirjaan yleensä suhtauduttiin tai mitä kirjallisuutta luettiin sinä aikana, jolloin kirjoittaja on kirjoittanut tarinansa samalla tavoin kuin 1800-luvun kansankirjailijoiden tekstien analyysi voi antaa tärkeää tietoa maalaisyhteisön mentaliteetista tai maailmankatsomuksesta¹³⁴. Tässä kohdin on kuitenkin muistettava lähdekritiikki. On tarpeen erottaa se, mikä on kirjoittajan kirjoitusajankohta siitä, mitä aikaa hän kuvaa ja ottaa huomioon, mitä hän saattoi tietää kirjoittamastaan ajasta, mikäli hän ei kuvannut tekstissään lähimenneisyyttä. Lisäksi on mietittävä, onko kirjoittajalla ollut jokin erityinen syy nähdä asiat, henkilöt tai sosiaaliset suhteet tarinassaan tietyllä tavalla, joka poikkeaa mahdollisesti siitä, mitä tuon ajan elämästä yleensä tiedetään.

134 Huhta 2013, 180.

Lukeminen ja kirjoittaminen

Sen jälkeen, kun kirja on painettu ja sitä on alettu kaupata tai muulla tavoin levittää, voidaan tutkia, millä tavalla se on otettu vastaan, toisin sanoen, ketkä sitä ovat hankkineet, omistaneet ja lukeneet. Edellä on tarkasteltu kirjojen vastaanottoa eli reseptiotutkimusta kirjahistorian ja kirjallisuustieteen yhteisenä mielenkiinnon kohteena. Nyt luodaan katse tarkemmin tekstien kirjoittamiseen ja lukemiseen.

Kirjan omistaminen ei välttämättä tarkoita sitä, että kirjaa olisi luettu eikä kirjan lukeminen välttämättä edellytä sen omistamista. Usein kuitenkin kirjan omistamisella ja lukemisella on jonkinlainen yhteys, vaikkakin 1700-luvulla alettiin yleisen keräilyinnostuksen lisääntyttyä keräillä kirjoja myös niiden arvokkaiden sidosten tai niihin sisältyvien kuparipiirrosten vuoksi – lukeminen saattoi olla vasta toissijainen keräilyä motivoiva tekijä.

Lukemisen kysymyksiä

Lukemisella on tarkoitettu eri aikoina eri asioita. Keskiajalla, jolloin kirjoja oli vain vähän ja lukutaitoisten määrä pieni, oli tavallista lukea kirjoja ääneen. Ääneen luettiin siksi, että niin voitiin saattaa myös lukutaidottomat kirjallisuuden äärelle ja näissä tapauksissa myös kuulijoita pidettiin lukijoina. Lukija oli se, joka oli tilassa, jossa hänen oli mahdollista seurata ääneen lukemista. Lukutaitoiset lukivat kuitenkin ääneen myös yksin ollessaan. Vasta 1300-luvulla hiljaa itsekseen luke-

minen alkoi saavuttaa suosiota maallikoiden keskuudessa, luostareissa kuitenkin jo 700–800-lukujen kuluessa.¹³⁵

Kirjojen ääneen lukeminen heijastui myös kirjojen typografiaan. Ääneen lukija pitää enemmän taukoja kuin se, joka lukee hiljaa itsekseen. Ääneen lukemisessa oli tärkeä myös osata painottaa tekstissä tiettyjä kohtia. Erilaisten välimerkkien (pilkkujen, puolipisteiden ja pisteiden) avulla autettiin ääneen lukijaa suoriutumaan tehtävästään kunnialla. Kun hiljaa itsekseen lukeminen alkoi yleistyä, myös kirjojen typografia muuttui tukemaan itsekseen lukemista. Pisteet ja pilkut sijoitettiin kohtiin, jotka auttoivat hiljaa itsekseen lukijaa hahmottamaan tekstin kirjoittajan tarkoittamalla tavalla.¹³⁶

Meidän tajunnassamme lukeminen ja kirjoittaminen kulkevat käsi kädessä, koska kouluopetuksemme lähtee siitä, että luku- ja kirjoitustaitoa opetetaan yhtä aikaa. Näin ei ole kuitenkaan aina ollut. Suomessa lukemisen lähtökohtana oli reformaation periaate, jonka mukaan jokaisen tuli pystyä lukemaan itsenäisesti Raamattua ja näin kyetä itse vakuuttumaan oman autuutensa perustasta. Tästä syystä 1500-luvulta lähtien ryhdyttiin laatimaan kansankielistä kirjallisuutta ja alettiin opettaa myös kansaa lukemaan. Kirjoitustaito oli tämän tavoitteen kannalta toissijainen eikä kirkolla ollut tarvetta opettaa rahvasta kirjoittamaan. Sama ilmiö näkyy muillakin luterilaisilla alueilla, esimerkiksi laajemminkin Pohjolassa ja Unkarissa.¹³⁷

Edellä mainituista syistä meillä lukemisella tarkoitetaan perinteisesti varsinaista lukemista, kun taas joissakin muissa maissa, esimerkiksi Ranskassa ja Englannissa, lukeminen ja kirjoittaminen liittyvät kiinteästi yhteen. Englanninkielen ilmaus *literacy* merkitsee luku- ja kirjoitustaitoa yhdessä. Koska luku- ja kirjoitustaito liitettiin yhteen, lukutaitoisia olivat ne, jotka osasivat kirjoittaa oman nimensä avio- liittosopimukseen, muut käyttivät **puumerkkiä**. Oman nimen kirjoittaminen ei tietysti vaadi kovin suurta luku- tai kirjoitustaitoa ja siksi luku- ja kirjoitustaitoista väestöä näyttäisi uuden ajan alussa olevan oletettua enemmän. On vaikea todentaa, kuinka monet oman nimensä kirjoittajista olisivat selvinneet vaativammista- kin luku- ja kirjoitusharjoituksista, mutta kaikki tutkijat eivät ole pitäneet kahden sanan kirjoitustaitoa kovinkaan varmana todisteena henkilön lukutaidosta. Eri

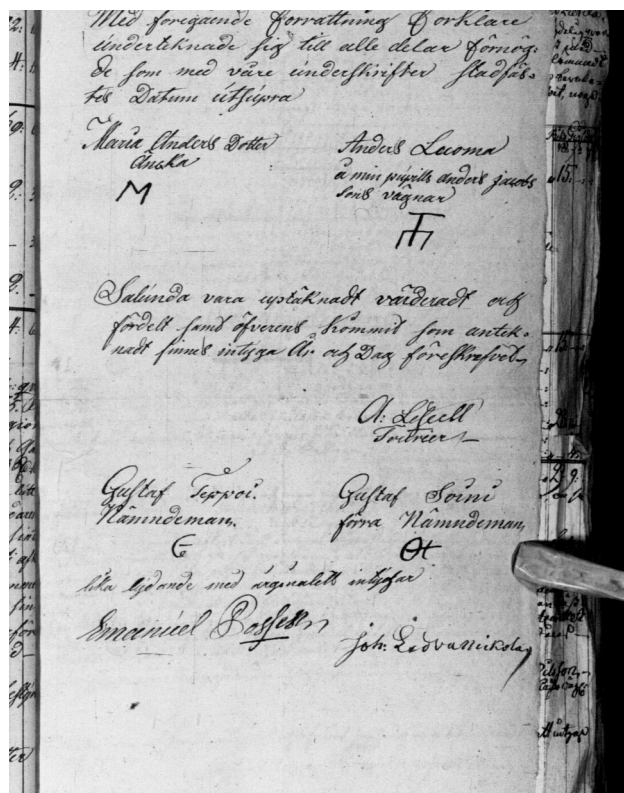
135 Chartier 1990, 159; Taylor 1996, 43; Saenger 1997, 258; Tuija Laine 2017, 10.

136 Saenger 1997, 259.

137 Tóth 2000, 69–70; Stark 2008; Appel & Fink-Jensen 2011.

Kesäkuussa 1805 Ilmajoella kuolleen talonpojan pojan Jakob Jöransson Luoman leski Maria Andersdotter ja poika Anders Jakobsson Luoma ovat merkinneet perukirjaan nimikirjoituksensa puumerkillä. Puumerkit perukirjoissa näyttävät sangen yleisiltä vielä 1800-luvun alussa myös alueilla, joilla lukutaito oli hyvä jo 1700-luvulla.

Kuva: Ilmajoen kirkonarkisto. Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto.

yhteiskuntaluokkien välillä lukutaidossa oli suuria eroja esimerkiksi Englannissa. Aristokraatit ja rikkaat kauppiaat osasivat lukea lähes poikkeuksetta kun taas työläiset olivat lähes täysin lukutaidottomia. Silti molempiin ryhmiin kuuluvat saattoivat osata kirjoittaa nimensä ja osoittaa lukutaitoisuutensa sillä tavoin.¹³⁸

Ruotsin valtakunnassa lukutaito oli uuden ajan alussa edellytys avioliiton solmimiselle, sekä ehtoolliselle ja kummiksi pääsemiselle. Lukutaitoinen oli se, joka osasi lukea (ulkoa) katekismuksen pääkappaleet ja ymmärsi lukemansa. Vanhempien kuului opettaa lapsensa lukemaan, mutta jos se ei heiltä luonnistunut oman heikon lukutaidon vuoksi, opetuksesta saattoi huolehtia seurakunnan lukkari tai vaikkapa joku pidemmälle edistynyt vanhempi lapsi. Myös esimerkiksi Englannissa lukemista opeteltiin kotona, mutta myös pyhäkouluissa. Papiston

138 Brewer 1997, 168; Houston 2006; Crain 2009, 471–472; Tuija Laine 2017, 34. Suomalaisten puumerkkien muodoista ja niiden monipuolisesta käytöstä on kirjoittanut Teppo Korhonen teoksessa *Kirjain kerrallaan. Lukemisen ja kirjoittamisen jäljet*. Turun historiallinen arkisto 66. Turku: Aboa Vetus & Ars Nova ja Turun Historiallinen Yhdistys, 2015.

Lukutaitoa kuulteltiin muun muassa vuotuisilla kinkereillä. Kinkereitä pidetään edelleenkin, mutta niiden luonne on muuttunut kuulteluista seurakunnalliseksi opetus- ja keskustelutilaisuudeksi. Tämä kinkerikuva on Konnevedeltä todennäköisesti 1900-luvulta. Talossa ei ole vielä sähkövaloa, sillä valon lähteenä on öljylamppu. Kuva: Wikimedia commons.

År född år _____ uti _____	
Kom år _____ ifrån _____	
Och flyttar nu til _____	
Läfer uti Bok _____	
utan til { Doct. Lutheri Catech. _____	
{ Ath. Symbolum och H.T. _____	
{ Doct. Swebelii Förkl. _____	
_____ Och förftår _____	
Bevistat Catech. förhör _____	
_____ den Hel. Nattv. _____	
År til lefvernet _____	
_____ Ägtenskap _____	
Atteft. af _____	

Pappi merkitsi kuultelussa osoitetun lukutaidon seurakunnan rippikirjaan, mutta lukija saattoi saada siitä todistuksen myös lukusetelin muodossa, mikäli hänen oli tarve osoittaa lukutaitoisuutensa oman seurakunnan ulkopuolella esimerkiksi paikkakunnalta muuton yhteydessä. Lukuseteleistä on säilynyt erilaisia versioita, mutta yhteistä niille on, että niihin merkittiin taidot lukemisen eri osa-alueissa sekä arvio kyseisen henkilön elämäntavasta. Tämä lukuseteli on vuodelta 1780.

tehtävänä puolestaan oli Ruotsissa kuulustella kinkereillä vuosittain seurakuntalaisten lukutaito ja merkitä se ylös rippikirjaan. Tavallisesti ennen ehtoolliselle menemistä suoritettiin rippikuulustelu lauantai-iltana kirkolla. Piispa Johannes Gezelius vanhempi (1615–1690) korosti sisälukutaidon merkitystä ja luetun ymmärtämisen tärkeyttä.¹³⁹ Pitkään lukutaito merkitsi pelkkää ulkolukua – silloin se todisti sisälukutaidosta yhtä vähän kuin oman nimen kirjoittamisen osaaminen nimen kirjoittajan lukutaidosta.

The image shows an open handwritten church record book. The left page is headed "Kerkkolan Brusila" and contains a list of names with columns for various church events. The right page is a calendar grid with columns for birth (Natus), death (Obiit), and various church events (1776-1781).

Janakkalan pitäjän Kerkkolan kylän Brusilan talon rippikirja vuosilta 1776–1781. Vasemmanpuolimmaisessa sarakkeessa luetellaan talon asukkaat, joita on kuulusteltu. Sitten seuraavat kuulustelujen aiheet eli kristinopin pääkappaleet (kymmenen käskyä, uskontunnustus, Isä meidän -rukous, kasteen ja ripin asetussanat, synnintunnustukset sekä ehtoollisen asetussanat), ruokarukoukset, aamu- ja iltarukoukset, kysymykset, huoneentaulu ja kirjainten tunnistaminen (l.n.), joka viittasi sisälukutaitoon. Oikeanpuoleisella sivulla ovat asukkaiden syntymä- ja kuolinajat sekä kuulustelujen päivämäärät. Kuva: Janakkalan kirkonarkisto. Digitaaliarkisto. Kansallisarkisto.

139 Esko M. ja Tuija Laine 2010, 259–260, 265–266; Tuija Laine 2017, 37–39.

Lukutaitoa on meillä tutkittukin erityisesti papiston pitämien rippikirjojen avulla. Niiden tulkinta ei suinkaan ole yksiselitteistä, mutta ne muodostavat useissa tapauksissa yhtenäisiä lähdesarjoja. Kun seurakunnan rippikirjojen sekä piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjojen tiedot yhdistetään, syntyy varsin hyvä käsitys seurakunnan lukutaidon tasosta. Täytyy kuitenkin muistaa, että arviointi on tehty suhteessa siihen, mitä kussakin seurakunnassa lukutaidolta edellytettiin. Lukutaito, jolla tarkoitettiin sekä kunkin kristinopin kappaleen ulkolukua että luetun asian ymmärtämistä, merkittiin rippikirjoihin rastein siten, että täydellisen lukutaidon haltija sai yhden tai kaksi täyttä rastia ja heikompi lukija epätäydellemmän rastin, joskus vain hyvin pienen osan rastista. Haasteelliseksi merkintöjen tulkinnan tekee se, että eri papeilla oli erilaisia merkintäkäytäntöjä, jotka eivät välttämättä ole keskenään vertailukelpoisia. Myös seurakunnan yleinen lukutaidon taso vaikutti papin arviointeihin. Jos lukutaito yleisesti ottaen oli heikohko, lukija pääsi helpommin ”paremmille pisteille” kuin siinä tapauksessa, että suurella osalla seurakuntalaisista oli hyvä lukutaito.¹⁴⁰ Kansallisarkisto on digitoinut seurakuntien rippikirjat ja ne löytyvät *[Digitaaliarkistosta](#)* hakemalla seurakunnan kirkonarkiston nimellä.

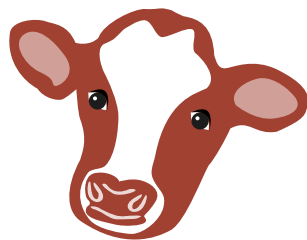
Vaikka lukutaidon vaatimus usein kauhistuttikin kansaa ja johti jopa avoliittoihin, kun puutteellisen lukutaidon vuoksi avoliiton solmiminen ei ollut mahdollista, ulkoluku pohjusti sisälukutaitoa ja rohkaisi tarttumaan katekismuksen lisäksi myös muihin teksteihin. Perukirjojen kirjamaininnat osoittavat, että suomalainen rahvaskin omisti 1700-luvun kuluessa yhä enemmän kirjallisuutta, mikä kertoo sen sisälukutaidosta. Kuitenkin erot Itä- ja Länsi-Suomen välillä kirjallisessa kulttuurissa ovat suuret – Länsi-Suomen väestö oli selvästi lukutaitoisempaa, kun taas suulliseen, muun muassa runonlauluperinteeseen tottunut Itä-Suomen väki ei yhtä hanakasti kirjaan tarttunut. Lukutaito oli varsin hyvällä tolalla varsinkin Länsi-Suomessa 1700-luvun lopulle tultaessa ja viimeistään 1800-luvun kuluessa se oli saavuttanut Suomen syrjäisemmätkin kolkat. Monista Keski-Euroopan maista saatu tutkimustieto lukutaitoisten määrästä kertoo lukutaidon Suomea laajemmasta levikistä noilla alueilla.¹⁴¹ Kuitenkaan lukutaidosta kertova lähdeaineisto ja sen tulkitseminen Pohjoismaissa ja keskisessä Euroopassa ei ole keskenään vertailukelpoista, joten kovin luotettavaan tietoon lukutaidon osalta eri alueilla ei päästä.

140 Lext 1984; Esko M. ja Tuija Laine 2010, 267–269.

141 Esko M. ja Tuija Laine 2010, 263, 291–293.

*Lehmä on oivallinen kuuntelija,
kun lapsi harjoittelee lukemaan. Se ei arvostele,
menikö lukeminen oikein eikä naura väärin
menneille sanoille.*
Raisiossa kaikki peruskoulun tokaluokkalaiset
lukevat lehmille.

Kirjahistoriassa lukemiseen ja sen tutkimukseen ryhdyttiin kiinnittämään varsinaisesti enemmän huomiota vasta 1980-luvun puolivälistä lähtien. Tuolloin Robert Darnton korosti artikkeleissaan lukemisen sosiaalishistoriallista merkitystä. Pikkuhiljaa havahduttiin siihen, että myös aivan tavallisen lukijan lukemisesta ja hänen lukukokemuksistaan voidaan saada tietoa, kunhan sitä etsitään sirpalemaisesta lähdeaineistosta erilaisista arkisto- ja kirjastoyhteyksistä sekä yksityisistä kokoelmista.¹⁴² 2000-luvulla lukeminen on saanut osakseen varsin paljon huomiota ja aihepiiristä on sekä pidetty konferensseja että julkaistu tutkimuksia.

Kirjojen omistamiseen ja lukemiseen liittyvät lähteet

Päiväkirjat ja kirjeet lukemistutkimuksen lähteinä

Yksityishenkilöiden kirjanomistuksesta kertovat perukirjat, huutokauppaluettelot, päiväkirjat, kirjeet ja kirjastoluettelot, joita jotkut suurempien kirjastojen omistajat ovat tehneet omista kirjoistaan.

Päiväkirjat ja kirjeet kertovat usein paitsi siitä, mitä niiden kirjoittajat ovat lukeet, myös siitä, mitä lukeminen on heille merkinnyt. Suomen oloissa yksityishenkilöiden päiväkirjoja on uuden ajan alusta säilynyt melko vähän. Niitä on jo selvästi enemmän 1800-luvulta lähtien. Jo 1800-luvulta on säilynyt joitakin rahvaan itsensä kirjoittamia päiväkirjoja, joiden avulla päästään kurkistamaan tavallisen kansanhimisen elämään, ei ainoastaan ylempien säätyjen lukuharrastukseen. Muualta maailmasta, erityisesti anglosaksisilta alueilta, on säilynyt jo uuden ajan alusta melko runsaasti päiväkirjoja. Tätä selittää yhtäältä luku- ja kirjoitustaitoi-

142 Darnton 1990, 157; Darnton 2009, 179–182.

sen väestön, ja ylipäänsä väestön, suurempi määrä. Juuri lukutaidon lisääntyminen Englannissa 1700-luvulla kasvatti päiväkirjojen kirjoittajien määrää huomattavasti. Toisaalta englantilaisessa kristillisyydessä on perinteisesti painotettu itsetutkistelun tärkeyttä, mikä on johtanut itsetutkisteluun myös päiväkirjan kirjoittamisen muodossa. 1700-luvulla ryhdyttiin julkaisemaan myös fiktiivisiä päiväkirjoja.

Omistettuun ja luettuun kirjallisuuteen liittyvää omakohtaista pohdintaa sisältyy myös muistelmiin. Eniten päiväkirjoja ja erilaisia muistelmia on säilynyt niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa 1900-luvulta. Tällä hetkellä on suosittua julkaista nimenomaan toisen maailmansodan aikaisia päiväkirjoja ja muistelmia.

Tällaisia ilmestyy erityisen runsaasti Saksassa, joka olikin monin tavoin keskiössä toisen maailmansodan aikana. Tuolta ajalta on tallennettu jonkin verran päiväkirjoihin ja muistelmiin myös lasten sotakokemuksia.

Useisiin suomalaisiin yliopistoihin hankitut brittiläiset EEBO- ja ECCO-tietokannat sisältävät 1600–1700-lukujen painettujen julkaisujen kokotekstit. Niihin sisältyy myös lukemisesta kertovaa lähdeaineistoa, esimerkiksi päiväkirjoja. Yliopistojen solmimat lisenssit mahdollistavat pääsyn erityisesti historiaa ja uskonnollisia tekstejä sisältäviin aineistoihin, mutta eivät kaikkiin tietokantojen aineistoihin. Suomalaisia päiväkirjoja tarkastelen lähemmin tässä teoksessa kirjoittamisen yhteydessä (ks. sivu 145).

Niin ikään kirjeissä esiintyy keskustelua kirjauuteuksista, siitä, mitä kirjoja kirjoittaja on juuri lukenut ja millaisia ajatuksia hän on kirjoista omaksunut. Tällaisiin asioihin pureutuvaa kirjeenvaihtoa on laatinut erityisesti oppisääty. Jonkin verran varhaista kirjeenvaihtoa on julkaistu myös painettuina lähdejulkaisuina. Kirjojen hankintaa ja omaa lukemistaan kuvailevat kirjeissään erityisen paljon esimerkiksi arkkipiispa Carl Fredrik Mennander ja hänen poikansa Carl Fredrik Mennander nuorempi (aateloituna Fredenheim) 1700-luvulla. *Kaarlo Österbladh* on laatinut isän ja pojan välisestä laajasta kirjeenvaihdosta vuosina 1939–1942 ilmestyneen kolmiosaisen lähdejulkaisusarjan *K. F. Mennanderin lähettämiä ja saamia kirjeitä 1–3* (Suomen historian lähteitä 4). Kirjeet alkavat nuoren Carl Fredrikin ollessa muutaman vuoden ikäinen, juuri ja juuri kirjoitustaitoinen. Hänen isänsä toimi tuolloin Turun piispana. (Tutustu lähdejulkaisusarjaan: [osa 1](#), [osa 2](#), [osa 3](#).)

Kirjeiden kirjoittamisesta ja vastaanottamisesta pitkänä historiallisena jatkumona antiikista 2000-luvun alkuun asti ilmestyi vuonna 2011 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kustantama teos *Kirjeet ja historiantutkimus* (Historiallinen arkisto 134). Teos sisältää useita asiantuntija-artikkeleita, joissa tarkastellaan kir-

jeiden kirjoittamista ja siinä tapahtuneita muutosta monipuolisesti sekä suomalaisesta että laajemmin Euroopan näkökulmasta.

RED-tietokanta

Yksityishenkilöiden lukemiskokemuksista kertoo myös *RED-tietokanta* (*Reading Experience Database*), joka lähti liikkeelle Lontoon avoimen yliopiston (Open University) aloitteesta. Tietokantaan kerätään vapaaehtoisvoimin erilaisen lähdeaineiston (kirjeet, päiväkirjat, muistelmat jne.) avulla tietoja lukemisesta, lukukokemuksista ja luetuista kirjoista. Tietokanta on tällä hetkellä laajentunut Kanaan, Australiaan, Uuteen Seelantiin ja Alankomaihin.¹⁴³

Myös Suomessa on ryhdytty keväällä 2016 kokoamaan erilaisista historiallisista lähteistä tietoja suomalaisten lukukokemuksista. Hanke käynnistyi Suomen kirjahistoriallisen seuran ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkiston järjestämällä *Elämää lukijana* -keruulla, jossa kerättiin kansalaisilta lukemiseen ja lukukokemuksiin liittyviä muistoja. Keruu tuotti viitisensataa vastausta, muun muassa yksi kokonainen koululuokka vastasi kyselyyn. Tämän jälkeen huomio kohdistui historiallista lähteistä kerättävään lukukokemusaineistoon. Kun Britannian RED-tietokanta päättyy toisen maailmansodan loppuun, vuoteen 1945, Suomessa aineistoa kerätään nykypäiviin asti. Toki uudemman aineiston osalta tietosuojamääräykset estävät lukijoiden nimien julkistamisen, mutta heidän lukukokemuksensa ovat kuitenkin nähtävillä. Toistaiseksi aineistoa kootaan e-lomakkeen avulla ja tarkoitus on, että riittävän pohja-aineiston tultua kerätyksi, aineisto voidaan julkaista tietokantana, jota on mahdollista edelleen täydentää. Työtä tehdään joukkoistamisperiaatteella eli kaikilla asiasta kiinnostuneilla on mahdollisuus osallistua aineiston keruuseen. Tarkempaa tietoa hankkeesta ja kootusta aineistosta on blogissa: *Finnish Reading Experience Database (FI RED) – Suomalaisen lukukokemusten tietokanta*.

Perukirjat kirjahistorian tutkimuksen lähteinä

Päiväkirjojen ja kirjeiden avulla saamme tietoa satunnaisten henkilöiden kirjanomistuksesta. Kattavammin koko väestön kirjanomistusta voi tutkia perukirjojen avulla. Koska perukirjat ja kirjahuutokauppaluettelot ovat Suomen oloissa hyvin

143 Hammond 2015, 245.

käytetty kirjahistoriallisen tutkimuksen lähdeaineisto, joiden käyttö edellyttää jonkin verran perustietoja lähteiden luonteesta ja joiden käyttöön sisältyy monenlaisia lähdekriittisiä kysymyksiä, esittelen niitä tässä muita lukemisen ja omistamisen lähteitä perusteellisemmin.¹⁴⁴

Perukirja on henkilön kuoleman jälkeen tehty luettelo hänen omaisuudestaan. Perunkirjoituksesta käyvät ilmi henkilön syntymä- ja kuolinaika, perilliset, kotipaikka, perunkirjoituksen toimittaja sekä kuolinpesän varat ja velat kokonaisuudessaan. Aikana, jolloin omistetun tavarain määrä oli nykyoloihin verrattuna melko vähäinen ja esimerkiksi kirjat olivat vielä varsin arvokkaita, omaisuus, erityisesti kirjat ja muut arvoesineet, merkittiin perukirjaan hyvinkin tarkkaan. Mitä köyhempi kuolinpesä, sitä varmemmin vähäarvoisimmatkin kirjat on luettelointu pesäluetteloon yksityiskohtaisesti. Kun ajan myötä kirjallisuuden arvo väheni ja sitä alettiin julkaista aiempaa edullisempina painoksina yleisen lukutaidon ja kysynnän kasvaessa, myös perukirjojen kirjamaininnat muuttuvat ylimalkaisemmiksi ja lopulta kirjoista mainitaan perukirjassa vain kirjallisuuden kokonaisarvo rahassa mitattuna. Näin meneteltiin jo aiemmin, jos kyseessä oli erityisen suuri kirjasto. Suomalaisia perukirjoja voidaan pääsääntöisesti kuitenkin käyttää kirjojen omistamisen selvittämiseen 1800-luvun puoliväliin asti, joskin osassa kuolinpesiä perunkirjoitus laadittiin ylimalkaisemmin jo tuota ennen.

Ruotsin valtakunnassa perunkirjoituksen toimittamisesta säädettiin lailla ensimmäisen kerran vuonna 1734. Perunkirjoituksia on säilynyt tuota varhemmalta ajalta, mutta lain määräys lisäsi selvästi niiden toimittamista, vaikkei lakia aina noudatettukaan. Perunkirjoituksen toimittajalle, joka yleensä oli joku pitäjän säätyläinen, esimerkiksi pappi tai nimismies, maksettiin kuolinpesän selvittämisestä palkkio. Perunkirjoitus helpotti myös esimerkiksi velkojen perintää. Asiakirjan laatimisella oli siis taloudelliset perusteet, vaikka sen tuloksia on myöhemmin voitu käyttää myös monenlaiseen historiantutkimukseen.

Perukirjojen käyttöön kirjanomistamisen lähteenä sisältyy joitakin lähdekriittisiä kysymyksiä, joiden ongelmallisuutta eri tutkijat ovat painottaneet eri tavoin.

144 Perukirjojen säilytyksestä, niiden käytössä historiantutkimuksessa ja lähdekritiikistä on kirjoitettu useissa yhteyksissä. Tässä kirjoitettu perustuu niihin: Pentti Renvall: *Historiantutkimuksen työmenetelmät. Teoriaa, käytäntöä, tavoitteita suomalaisen aineistoon sovellettuina*. Porvoo: WSOY, 1947; Gunnar Qwist: *Om bouppteckningar och deras bokbeståndsuppgifter som historiskt källmaterial*. *Historisk tidskrift* 1973; Erkki Markkanen: Perukirja-aineisto sukututkimuksen käytössä. *Genos* 64 (1993), 6 11; Tuija Laine 1996c, 221–226.

todennäköisesti myös luettu. Joissakin tapauksissa on mahdollista päätellä kirjan ilmestymisajankohtaa ja perunkirjoituksen toimittamisen ajankohtaa vertaamalla, onko kirja ollut omistajallaan pidempään, tai onko se esimerkiksi saatu perintönä, vai onko se hankittu vasta vähän ennen kuolemaa. Toisinaan perukirjaan sisältyy mainintoja myös kirjojen perinnönjaosta kuoleman jälkeen vainajan toiveen mukaisesti.

Jos kirjoja on perukirjassa useampia, ne on yleensä merkitty omaksi kokonaisuudekseen, oman otsikkonsa alle. Mitä kirjallisemmin suuntautunut perunkirjoituksen laatija on ollut, sitä varmemmin ja tarkemmin hän on merkinnyt kirjat muistiin. Niissä kuolinpesissä, joissa kirjoja on vain muutama, kirjat on tavallisesti sijoitettu otsikon ”Diverse” alle muun sekalaisen tavaran joukkoon. On tavallista, että virsikirjoja on säilytetty naisten kirkkovaatteiden kanssa samassa vakassa, jolloin ne osuvat myöhemmän perukirjan tutkijan silmiin naisten vaatteiden

1	Kehnotuoli etchimen	
1	toimon Pielchitten kaas	
1	pieni Kukka pienen Rojkaan kaas	
	<u>Diverse</u>	
1	Kehno arku	
1	häkili	
1	Suodi Pundari	
3	Syöjät	
1	myy aspi	
2	Nijäet	
1	Kehno silki i Rikma	
	virsi Kiria	
	Pikkä Kati Kymy	
	<u>Summa</u>	10
	<u>At Karttingi</u>	
	Kihla Kunnan aikenen Peto Kellan Suupestas	1
	Salmijärvi Juhani ala anuila vaati	4
	Salmijärvi Anders Maavola maalij	2
	ala Kiviotetun talon	
	KluPuran Palkka	
	sauvoitten oia	
	Lajurelin oia	
	<u>Summa</u>	8
		10

Ilmajokelaisen Liisa Juhantytären perukirjassa vuodelta 1809 virsikirja ja katekismus mainitaan osastossa ”Diverse” eli sekalaisista.

Kuva: Ilmajoen kirkonarkisto.

Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto.

joukosta. Toisinaan taas arvokkaana on pidetty metallia, joten vanhat Raamatut raskaine metalliheloineen on luetteloitu kuolinpesän metallien joukkoon. Joskus jotkut suuret ja arvokkaat teokset, esimerkiksi Raamatut ja postillat ovat voineet olla useamman talon yhteisomistuksessa. Ei ole siis harvinaista tavata perukirjasta maininta, jonka mukaan vainaja on omistanut neljäsosan Raamatusta.

Koska perunkirjoituksen tarkoituksena ei ole ollut laatia kirjastoluetteloa, kirjat on luetteloitu usein varsin puutteellisesti, yleensä nimekkeen alkusanojen tai nimiölehdelle painettujen suurikokoisten tekstien perusteella. Nimekkeissä ja tekijöiden nimissä esiintyy myös jonkin verran virheitä. Kirjojen identifioiminen näiden merkintöjen avulla vaatii yleensä melko hyvää vanhan kirjallisuuden tuntemusta. Nykyään toki tieteellisten kirjastojen elektroniset tietokannat mahdollistavat myös puutteellisten nimekkeiden etsimisen sanahakujen ja erilaisten rajausten avulla.

Perukirjojen käyttöön liittyvien hankaluuksien ja ongelmien rinnalla on syytä muistaa, että ne muodostavat joka tapauksessa suomalaisissa oloissa ainoan näin yhtenäisen lähdesarjan, jonka avulla on mahdollista selvittää kirjanomistusta lähinnä 1700-luvun osalta. Perukirjoja on käytetty sen selvittämiseen, millaista kirjallisuutta eri sosiaaliryhmät eri puolilla maata ovat omistaneet minäkin aikana, millaisia muutoksia on tapahtunut lukutottumuksissa ja millaisia kirjastoja joillakin yksityishenkilöillä on ollut hallussaan. Perukirjojen tarjoamia tietoja on monesti verrattu niihin tietoihin kirjanomistuksesta, joita kirjahuutokauppaluettelot antavat. Näin nämä kaksi varsin erilaista lähderyhmää antavat mahdollisuuden pohtia kirjanomistukseen liittyviä kysymyksiä monipuolisesti.

Perukirjat arkistoissa

Perukirjoja voi löytää pääasiassa kuudesta eri arkistoyhteydestä. Pitäjien perukirjat ovat tuomiokuntien arkistoissa yhtenäisinä sarjoina, mutta siten, että samaan tuomiokuntaan kuuluvien pitäjien perukirjat ovat samoissa niteissä kronologisessa järjestyksessä. Kaupunkien perukirjat ovat omina kokonaisuuksinaan kaupunkien arkistoissa. Aatelisten perukirjoja säilytetään hovioikeuksissa, Suomen osalta Turun hovioikeuden arkistossa. Aatelisten perukirjojen määrä ei Suomen osalta ole kovin suuri. Niiden henkilöiden perukirjat, jotka ovat avioituneet puolison kuoleman jälkeen uudelleen, ovat heidän kotiseurakuntansa kirkonarkistossa, koska ennen uuden avioliiton solmimista on täytynyt olla todiste kuolinpesän pesänselvityksestä – koskihan perunkirjoitus koko kuolinpesän, ei vain vainajan

omaisuutta. Niiden papinleskien, jotka ovat miehensä kuoleman jälkeen anoneet Kuninkaalliselta Majesteetilta armonvuotta (miehen palkkaa perheen elatukseen vuodeksi tämän kuoleman jälkeen), perukirjat ovat puolestaan Ruotsin valtion-arkistossa (Riksarkivet) Tukholmassa maaherran kuninkaalle lähettämien kirjeiden joukossa (sarja: Skrivelser till KM). Suomea koskeva osa on mikrofilmattu Kansallisarkistoon. Lisäksi akatemian arkistoon sisältyy pieni joukko akateemisten kansalaisten perukirjoja.

Lähdekriittisistä ongelmistaan huolimatta perukirjat ovat varsin yhtenäinen lähderyhmä, jonka avulla kirjanomistusta on mahdollista selvittää vuoden 1734 lain voimaantulon jälkeen. Laadittujen ja säilyneiden suomalaisten perukirjojen määrä on kuitenkin useisiin muihin maihin verrattuna pieni. Esimerkiksi kaikkien Suomen Ruotsin ajan kaupunkien perukirjojen kirjamaininnat mahtuvat vaivatta yhteen teokseen. Vertailukohtana voidaan pitää vaikkapa Viroa – yksistään Tallinnan porvariston perukirjoja vuosilta 1702–1800 on kaksi samankokoista nidettä, vaikka kyse on vain yhdestä sosiaaliryhmästä. *Raimo Pullat* on julkaissut useita osia 1700-luvun Tallinnan ja Pärnun oppisäädyn ja porvariston perukirjoja, jotka toimivat hyvänä vertailuaineistolle suomalaisille perukirjoille.

Kirjahuutokauppaluettelot

Ensimmäiset kirjahuutokaupat järjestettiin Hollannissa 1500-luvulla. Merkittävän kirjanpainajasuvun esi-isän Ludowig Elsevierin järjestämät kirjahuutokaupat levisivät pian leidenilaisten kirjakauppiaiden keskuuteen ja 1600-luvun lopulla kirjahuutokauppoja järjestettiin jo eri puolilla Eurooppaa. Ruotsin valtakunnassa kirjahuutokauppoja ryhdyttiin järjestämään vuonna 1664. Myös Suomen puolella kirjoja huutokaupattiin, ensin kaupunkien yleisten huutokauppojen yhteydessä, myöhemmin alettiin pitää erityisiä huutokauppoja kirjoja varten. Useimmista Suomen Ruotsin aikana perustetuista kaupungeista on säilynyt huutokauppa-kamareissa laadittuja pöytäkirjoja 1730–1760-luvulta lähtien. Painamattomia pöytäkirjoja on tältä ajalta säilynyt noin 470 kappaletta ja niissä mainitaan noin 12 600 kirjaa. Laajuudeltaan merkittävimpiä ovat Helsingin, Turun ja Porvoon maistraattien kirjahuutokauppaluettelot.¹⁴⁵

145 Kirjahuutokauppojen historiasta ja huutokauppaluetteloiden käytöstä on kirjoitettu seuraavissa: Anita Ankarcrona *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801*. Diss. Stockholm, 1989; Tuija Laine 1996c, 226–230.

Huutokaupattavista kirjoista piti antaa tiedot asiakkaille ennen huutokauppaa ja siksi suurempien huutokauppojen kohdalla laadittiin painettuja luetteloja myytävistä kirjoista. Luetteloissa oli tavallisesti huomattavasti tarkemmat bibliografiset tiedot kohteista kuin perukirjojen kirjalueteloissa, vaikka nykyisen, tieteellisen bibliografian tasolle nekkään eivät yltäneet. Huutokaupan yhteydessä kohteen kohdalle huutokauppakamarin pöytäkirjaan kirjoitettiin siitä maksettu hinta sekä kirjan ostaja, jos kirja kävi kaupaksi. Kirjahuutokauppaluettelot antavat siis aivan toisenlaista tietoa omistetusta kirjallisuudesta kuin perukirjat: niistä selviää omistajan lisäksi kirjan ostaja yleensä ammattinimikkeineen, myyntihinta ja luonnollisesti myös hankinta-aika. Niiden avulla pääsee kuitenkin käsiksi saman henkilön omistamasta kirjallisuudesta vain siihen osaan, jonka hän on myynyt tai ostanut huutokaupassa, kirjaston kokonaislaajuus ja luonne eivät paljastu. Kirjahuutokaupat tulevat lähelle perunkirjoitusta siinä, että monien suurehkojen kuolinpesien kirjastot huutokaupattiin. Kun suuria kirjastoja sisältävissä peruluetteloissa mainitaan kirjastosta vain sen taloudellinen arvo, ja se, että kirjat sisältyvät erillisiin luetteluihin, kyse on ilmeisesti huutokauppakamarille myytäväksi toimitetuista kirjoista. Perukirjasta nämä luettelot tavallisesti puuttuvat.

Thomas Rowlandsonin (1756–1827) piirros Sothebyn kirjahuutokaupasta 1810-luvulta.
Kuva: Wikimedia commons.

Painamattomia huutokauppaluetteloita säilytetään pääasiassa kaupunginarkistoissa, mutta osa niistä on siirretty paikallisiin maakunta-arkistoihin. Osa huutokauppaluetteloista on painettu. Painaminen oli harvinaisempaa 1700-luvulla ja Suomesta onkin säilynyt tuolta ajalta vain puolisen tusinaa painettua kirjahuutokauppaluetteloja. Niistä laajin ja tunnetuin on piispa *Carl Fredrik Mennanderin jälkeensä jättämien kirjojen luettelo*, johon sisältyy noin 7000 painatetta.

Seuraavan vuosisadan puolella painettujen luetteloiden ulkoasu muuttui vaatimattomammaksi, mutta samalla niiden julkaiseminen yleistyi. Kansalliskirjastossa on luetteloimattomassa kokoelmassa joukko yhteen sidottuja, painettuja kirjahuutokauppaluetteloja 1800-luvulta. Osassa niistä on myyty huutokaupalla jonkun nimeltä mainitun henkilön kirjasto, suuri osa sisältää tietoja tuntemattomien henkilöiden huutokauppakamarille myytäväksi tuomista kirjoista.

Kansalliskirjaston digitaaliseen kirjastoon on digitoitu kaikki suomalaiset Ruotsin ajan kirjahuutokauppaluettelot sekä suuri joukko 1800-luvun kirjahuutokauppaluetteloja kronologisessa järjestyksessä. Aineisto on osoitteessa: <https://www.doria.fi/handle/10024/146940>.

Kirjahuutokauppaluetteloiden avulla on mahdollista seurata kirjallisuuden siirtymistä omistajalta toiselle ja näin ne palvelevat samalla tavoin kuin perukirjat kirjan sosiaalihistoriallista tutkimusta.

HENRIK-tietokanta

Filosofian tohtori (h.c.) Henrik Grönroos keräsi vuosikymmenten ajan tietoa Suomen Ruotsin ajan kaupunkien perukirjoissa mainituista ja kirjahuutokaupoissa myynnissä olleista kirjoista vuoteen 1809 asti. Perukirjojen osalta hän oli käynyt läpi kaupunkien perukirjasarjat, mutta ei muissa yhteydessä säilytettäviä perukirjoja. Tätä aineistoa säilytetään Henrik Grönroosin kokoelmassa Svenska litteratursällskapetin arkistossa Kansalliskirjastossa. Grönroosin keräämästä perukirja-aineistosta ilmestyi vuonna 1996 hänen yhteistyössä Ann-Charlotte Nymanin kanssa julkaisemansa lähdeos *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809* (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 596).

Kirjahistoriallinen tutkijaryhmä ryhtyi laatimaan aineistosta tietokantaa, jotta se olisi paremmin ja helpommin tutkijoiden saavutettavissa erilaisten haku-elementtien avulla. Vuonna 2006 tietokanta avattiin nimellä *HENRIK-tietokanta* kunnioittamaan Henrik Grönroosin elämäntyötä. Se sisältää tällä hetkellä tiedot

kaikkien Suomen Ruotsin ajan kaupunkien perukirjojen ja kirjahuutokauppojen kirjanomistustiedoista vuoteen 1809 lukuun ottamatta Kokkolan ja Pietarsaaren aineistoja ja Uudenkaupungin huutokauppoja, jotka on myös tarkoitus lisätä tietokantaan aikaa myöten. *HENRIK*-tietokannasta on mahdollista hakea tietoa muun muassa kirjan nimen, tekijän, omistajan, ostajan, myyjän, paikkakunnan ja kielen avulla. Myös useampien hakuelementtien yhdistäminen on mahdollista. Tietokantaan on tarkoitus syöttää myös muita kirjanomistuksesta kertovia kirja- ja kirjastoluetteloita. *HENRIK-tietokantaa* ylläpitää Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kirjanomistamiseen liittyvä tutkimus Suomessa

Edellä esiteltyjä lähteitä on käytetty melko paljon tutkimuksissa, joissa tarkastellaan kirjojen omistamista ja/tai niiden siirtymistä omistajalta toiselle. Erityisen paljon on nojaututtu perukirjoihin ja huutokauppaluetteloihin, jotka ovat olleet pisimpään tutkimuksen käytettävissä. *Kirjallisuuden levinneisyys* -tietokanta ja koottu RED-keruu ovat lähteinä huomattavasti tuoreempia hankkeita, jotka ovat rikastuttaneet tutkimusta vasta parin vuoden ajan.

Pitäjien ja seurakuntien kirjanomistuksesta 1700- ja 1800-luvuilla on laadittu Helsingin yliopiston kirkkohistorian laitoksella (sittemmin kirkkohistorian osasto) useita pro gradu -tutkielmia. Tutkimuksen kohteena ovat olleet muun muassa Pyhäjokilaakso, Etelä-Pohjanmaan järvisetu, Lempäälä, Janakkala ja Ilmajoki. Pohjanmaa on ollut kiinnostuksen kohteena ilmeisesti siksi, että siellä saavutettiin melko varhain jo hyvä lukutaito ja kirjoja omistettiin paikoin runsaasti jo 1700-luvulla.

Perukirjojen ja kirjahuutokauppaluettelojen tarjoamaa tietoa kirjojen levinneisyydestä ovat voineet käyttää myös erilaisen kirjallisuuden tunnettuvuutta ja käyttöä tarkastelleet tutkijat. Esimerkiksi *Minna Ahokas* selvitti väitöskirjassaan *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla* (2011) valistuskirjallisuuden käyttöä ja merkitystä Suomessa. HENRIK-työryhmä julkaisi Helsingin kaupungin huutokauppoihin ja perukirjoihin pohjautuvan teoksen *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*, jossa Helsingin kirjanomistusta tarkasteltiin niin lajityypeittäin kuin sosiaaliryhmittäinkin. Kirjan kustansi Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kirjoittaminen

Kirjoittaminen on noussut kirjahistoriassa tutkimuksellisen kiinnostuksen kohteeksi vielä lukemistakin myöhemmin. Tämän totesi muun muassa *Martin Lyons* vuonna 2010 julkaisemassaan lukemista ja kirjoittamista koskevassa oppikirjassaan *A History of Reading and Writing in the Western World*. Hän sanoi keskittyneensä kirjassa lukemisen historiaan, koska kirjoittamiseen ei ollut edelleenkään kiinnitetty samassa määrin huomiota tutkimuksen piirissä. Tämä on mielenkiintoista siinä mielessä, että kirjoittaminen on kuitenkin lukemisen ohella koko kirjahistorian perusta – muut kirjahistorian osa-alueet saavat mielekkyytensä kirjoitetuista teksteistä, joita luetaan.

Rahvas kirjoittajana

Vuonna 1866 annetun kansakouluasetuksen jälkeenkään suinkaan kaikki eivät päässeet tai voineet mennä kouluun. Kansakoulun pääsyvaatimuksena oli lukutaito eli opetus ei lähtenyt alkeista. Tosiasiassa moni koululainen ei osannut kouluun mennessään lukea tai luki niin heikosti, että taitoa jouduttiin harjoittelemaan myös koulussa. Sen sijaan kirjoittaminen kuului kouluopetukseen, antoihan jo triviaalikoulun suorittaminen valmiuksia opiskella pidemmällekin tai ryhtyä vaikkapa kirjuriksi. Kouluissa kävivät pitkään pääasiassa vain säätyläisten lapset. Kun tavallisen kansan tarvitsi laatia jokin kirjelmä, se käytti hyväkseen kirjurin palveluita. Kirjurit kirjoittivat sopimuksia ja testamentteja sekä auttoivat muidenkin kirjallisten dokumenttien laatimisessa.¹⁴⁶

Kuitenkin sekä Itä- että Länsi-Suomessa oli myös rahvaan joukossa niitä, jotka halusivat edistyä, ei vain lukemisessa, vaan myös kirjoittamisen taidossa. Useat rahvaan ihmiset olivat kirjoittajina itseoppineita. Tämä heijastuu heidän teksteistään. Välimerkkien sijoittelu voi olla varsin omintakeinen tai ne voivat puuttua kokonaan, sama koskee isojen alkukirjainten käyttöä. Sanat on voitu myös kirjoittaa yhteen ilman minkäänlaisia sanavälejä.¹⁴⁷ Kirjoittajat tunsivat itsekkin kouluopetuksen puutteen vaikutuksen kirjoittamiseensa. Johan Robert Jousi kirjoitti näistä vaikeuksista vuonna 1902:

146 Tuomaala 2010, 98–99; Rantanen 2014.

147 Kauranen 2013, 19–20, 27, 33.

Minulla on halu kirjoittaa niinsanottua elämänkertomusta, mutta en osaa. Niin siinäpä se niksi onkin [--] Ehätän heti ilmoittamaan että en ole yhtään päivää kouluoppia saanut enkä muutakaan oppia. En tunne komppamerkkejä ajatusmerkkejä väliviivoja pilkkuja pisteitä ynnä muita koukeroita.¹⁴⁸

Rahvaan keinoja itsensä ilmaisemiseen kirjoittamisen keinoin olivat **tilapäärunojen** tai -proosatekstien laatiminen avioliiton tai kuoleman yhteydessä sekä päiväkirjojen ja **arkkiveisujen** kirjoittaminen. Arkkiveisut olivat yhden tai puolen painoarkin laajuisia, halvalla tuotettuja painatteita, jotka sisälsivät virsiä, satuja, kertomuksia ihmeellisistä ja oudoista tapahtumista tai rikoksista. Suomalaiset 1600-luvun arkkiveisut sisälsivät lähinnä virsiä, kun taas seuraavalla vuosisadalla maalliset aiheet korostuivat. Arkkiveisuja tehtiin Suomessa 1900-luvun alkupuolelle asti. Ne olivat oman aikansa viihde- ja kioskikirjallisuutta, joissa myös rahvaan ääni pääsi esiin – olihan niiden laatijoiden joukossa paljon kansanihmisiä varsinkin 1800-luvun puolivälistä alkaen. Viimeisimpiin suomalaisiin arkkiveisuihin kuuluu Titanicin uppoamisesta (1912) kertova kirjoitus.¹⁴⁹

Mikä sitten motivoi rahvasta näissä kirjallisissa harrastuksissa? Kaikki asiakirjat laadittiin pitkälle 1800-luvulla ruotsiksi, joten suomea ei virallisissa yhteyksissä tarvinnut osata kirjoittaa – ruotsia kansanihmiset eivät taas suomenkielisellä alueella osanneet. Vuosisadan jälkipuoliskolla tilanne kuitenkin tässä suhteessa parani ja suomenkielisille kirjoittajille löytyi käyttöä esimerkiksi perunkirjoitusten toimittajina. Myös halu pitää kirjeitse yhteyttä kauempana olevaan perheeseen tai sukulaisiin, samoin kuin tarve tallentaa kansanperinnettä ja kirjoittaa juttuja lisääntyvään suomenkieliseen lehdistöön innostivat opettelemaan kirjoitustaidon. Jotkut puolestaan tavoittelivat kirjoitustaidolla mahdollisuutta yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen. Joitakin kirjoittajia, esimerkiksi Pohjanmaan mystikkoja motivoi halu levittää uskonnollista sanomaa kirjojen kopioimisen tai uskonnollisten tekstien kirjoittamisen avulla. Osalla kirjoittajista lienee ollut jonkinlainen sisäinen tarve itseilmaisuuksiin – kirjoittaminen ei ole tähdännyt välttämättä minkään käytännöllisen tehtävän suorittamiseen tai uralla etenemiseen.¹⁵⁰

148 Stark 2008.

149 Tuija Laine 1997; Hakapää 2013.

150 Stark 2008; Kauranen 2013, 39–50.

Talonpoika Johan michelin
poika Oskari kuoli Sin. 10 päivä
maijkuussa v. 1799 jälken jäi
Leski maria Thoman tytär
ja ei yhtään lasta

Tavara on kuoleman jäl
ken löytty Seuravaijia kapp
paleis nimittäin

2 Sarka Witta --- 2. Rub:
1 Wirjikirja --- 1.

Tämän kuollen jäi michel jnnain
otti Seuravaijia kappaleet

1 - Tärkki --- 1 R. - 20

2 Sarka Witta --- 2.

1. Karva mysky --- 1.

1 Kirjara Tähti --- 30

1 pari Bökki --- 40

Satava velka on matto =

hammilla --- 8 Rub:

Sum 15-90
Kirjotettu Sin 1 Decemb. 1800

Adam Pulli

Suomenkieliset perukirjat olivat vielä 1800-luvun alussa melko harvinaisia, mutta rahvaan parista nousseet kirjurit kirjoittivat asiakirjat usein suomeksi. Tämän perukirjan on laatinut Lappeenrannassa Adam Pulli joulukuussa 1800. Kirjurin itseoppineisuudesta kertoo kirjoitusasun horjuvuus.

Kuva: Lappeenrannan kaupunginarkisto.

Rahvaan päiväkirjat ja omaelämäkerrat

Suomessa kiinnostus rahvaan parissa virinneeseen kirjoitustoimintaan heräsi 2000-luvun alussa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistoon oli talletettu jonkin verran 1800-luvulla ja 1900-luvun alkupuolella laadittuja rahvaan kirjoituksia, joita monitieteinen tutkijaverkosto *Kansanihmiset ja kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa* ryhtyi tarkastelemaan.¹⁵¹ Keruiden avulla aineisto laajeni, sitä koottiin erilaisiksi kokoelmiksi ja julkaistuiksi antologioiksi. Kokoonnuttiin myös yhdessä keskustelemaan uusien tekstien äärelle. Tällä hetkellä kansankirjoittajiin kohdistuva tutkimus on varsin vilkasta. Aihepiiristä on jo valmistunut ja tekeillä useita opinnäytetöitä ja muita tutkimuksia.

2000-luvun alussa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkiston tuolloinen johtaja, dosentti *Anna Makkonen* (sittemmin *Kuismen*) julkaisi kokoelman *Karheita kertomuksia*, joka sisälsi toistakymmentä itseoppineiden elämäkerta-
ta 1800-luvulta. Hieman myöhemmin häneltä ilmestyi myös teos ompelijatar *Ida Digertin* päiväkirjasta. Päiväkirjojen julkaiseminen sai jatkoa, kun *Mikko Kylliäinen* toimitti kirkonvartija *Adam Ivendorfin* päiväkirjan vuosilta 1846–1897 (2006)

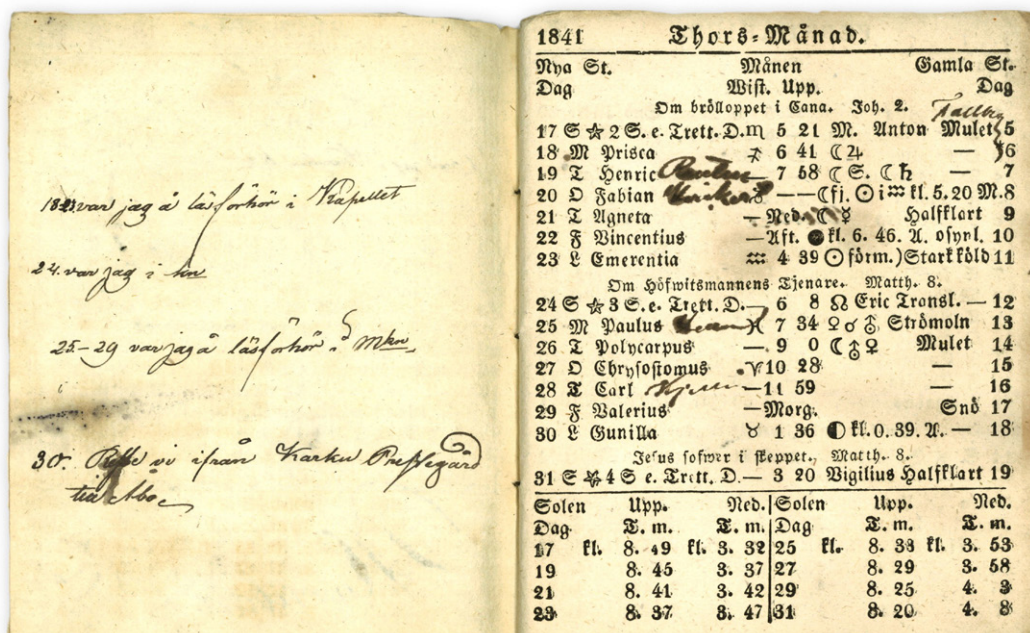
ja *Kaisa Kauranen* kokoelman kansanmiesten päiväkirjoja 1800–1900-luvuilta nimellä *Työtä ja rakkautta* (2009). Vuonna 2013 edellä mainittu tutkijaryhmä julkaisi kansan kirjallistumista erilaisten lähdeaineistojen näkökulmista tarkastelevan teoksen *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa* (SKST 1370).

Lappeenrannassa (kuvattu) kansankirjailija, maanviljelijä Juhani Kattelus ja vaimo Katri, os. Jauho Joutsenosta. Kuva: Etelä-Karjalan museo. Kuvaaja: Oskaria Sarénin valokuvaamo, Joutseno.

151 Laitinen & Mikkola 2013, 10.

Päiväkirjaa vaatimattomampi, mutta sitä muistuttava kirjoittamisen muoto oli ajankohtaisten pikkutietojen kirjaaminen almanakkoihin, mikä oli varsinkin 1700-luvulta alkaen hyvin suosittua. Usein nämä almanakkamerkinnot koskivat säätiä, mutta myös esimerkiksi perheessä tapahtuneita syntyymiä ja kuolemia. Viimeksi mainitut kirjoitettiin muistiin yleensä myös perheraamattujen ensimmäisille lehdille. Almanakkamerkintöjä tehtiin sekä säätyläisten että rahvaan keskuudessa. Rahvaan almanakat oli tapana ommella vuoden vaihduttua nahkavyöhön, jossa pienikokoiset, vanhat almanakat säilyivät hyvin tallessa.¹⁵²

Lasten tekemiä almanakkamerkintöjä on säilynyt melko vähän. Tähän vuoden 1841 almanakkaan koululainen Oskar Hornborg (?) on merkinnyt muun muassa lukukuulusteluissa ja kirkossa käymisiään. Kuva: Kansalliskirjasto.

152 Grönroos 1957; Arffman MS.

POHDI

1. Millaista kirjahistoriallista tutkimusta voidaan tehdä perukirjojen, kirjahuutokauppaluetteloiden ja yksityishenkilöiden kirjastoluetteloiden avulla? Mieti, miten tällaisia lähteitä, jotka antavat kirjan omistamisesta ja omistajista keskenään erilaisia tietoja, voidaan tutkimuksessa yhdistää.
2. Kuvittele, että olet lukutaidoton. Eräänä päivänä joku opettaa sinut lukemaan. Millainen maailma sinulle avautuu? Mitkä asiat näyttävät erilaisilta lukutaitoisien ja lukutaidottoman ihmisen näkökulmista katsottuina? Voit verrata tilannetta siihen, että olet ummikkona maassa, jonka kieltä et osaa lainkaan.
3. Hae käsiisi jokin päiväkirja tai merkintöjä sisältävä almanakka. Mitä kirjoittaja kertoo kirjoittamisensa motiiveista tai miksi arvelet hänen ryhtyneen kirjoituspuuhiin? Minkä tyyppisistä asioista hän kirjoittaa?

Sanaselitykset

puumerkki = lukutaidottoman piirtämä ”koukero”, vastaa allekirjoitusta

tilapääruno = esimerkiksi hautajaisiin, häihin tai valmistujaisiin kirjoitettu lyhyt runoteksti, joka saattoi joskus olla myös proosamuotoinen. Tilapäärunoja jaettiin usein kyseisissä tilaisuuksissa niihin osallistujille. Niiden kulta-aikaa oli 1600-luvun loppu, jolloin niitä julkaistiin poikkeuksellisen paljon suurten nälkävuosien aikana.

Kuvatutkimus osana kirjahistoriaa

Perinteisesti kuvan ja kuvituksen tutkimus liitetään taidehistoriaan. Kuvatutkimusta tehdään kuitenkin myös monien muiden alojen piirissä. Näistä tutuimpia lienevät kirjallisuuden, erityisesti lastenkirjallisuuden tutkimus ja elokuvatutkimus. Myös historian tutkimuksen piirissä kiinnostus kuvan tutkimukseen on noussut erityisesti arkipäivän historian ja mentaliteettihistoriallisen tutkimuksen kasvun myötä.¹⁵³ Kuvan avulla saadaan tietoa asioista, joista historialliset tekstilähteet eivät kerro tai niiden kertoma jää puutteelliseksi. Kuvat voivat tarjota mielenkiintoisen, rinnakkaisen aineiston myös tutkittaessa ilmiöitä, joita on aiemmin tarkasteltu vain tekstilähteisiin nojautuen.

Kirjahistoriassa kuvan tutkimus on ollut vahvasti sidoksissa kirjapainotaidon kehityksen tutkimiseen. Kuvia painettiin puulaatoilla jo ennen Gutenbergin kehittämää irtokirjakkeilla painamista ja aikana, jolloin varsinkin kansan lukutaito oli olematon, kuvasta tuli tärkeä viestintäväline. Jo keskiajalla painettiin laatoilla esimerkiksi pyhimysten kuvia ja pelikortteja sekä erilaisia kuolemaan liittyviä kuvia. Keskiaikaisiin käsikirjoituksiin ja varhaisimpiin painettuihin kirjoihin, inkunaabeleihin, kuvat ja initiaalit maalattiin vielä käsin. Myös varhaisia painokuvia väritettiin käsin. Kirjapainotaidon alkuaikana kirjoja kuvitettiin

153 Burke 2001 johdanto. Kiitän professori Leila Koivusta arvokkaista kommentteista, joiden avulla olen saanut muokata tätä osuutta oppikirjastani!

puupiiirroksin, 1600-luvulta alkaen yhä useammin kuparipiiirroksin. Erityisesti kirjan alkuun liitetyistä kuparipiiirrosnimiöistä (frontispiisi) kuvituksineen tuli suosittuja. Kivipainotekniikka eli litografia keksittiin 1790-luvulla. Puupiiirros oli kohopainomenetelmä, kun taas kuparipiiirros oli syväpainomenetelmä ja litografia laakapainomenetelmä. Litografia ja kuparipiiirros olivat kirjojen kuvituksessa suhteellisen kalliita menetelmiä, koska niissä kuvat jouduttiin painamaan erillisinä ja liittämään kirjoihin vasta sidonnan yhteydessä. Menetelmät sekä hidastivat prosessia että tuottivat lisäkustannuksia. Niinpä 1800-luvulla elvytettiin henkiin vanha puupiirostekniikka puukaiverruksen muodossa. Puupiirokset ja -kaiverukset voitiin lisätä suoraan ladelman kirjakkeiden tavoin. Puukaiverrustekniikka mahdollisti puupiiroksia tarkempien kuvien painamisen ja sitä ryhdyttiin käyttämään runsaasti varsinkin hinnaltaan edullisten kirjojen kuvituksessa.¹⁵⁴ Kuvituksesta ja sen kehityksestä kirjoissa saa lisätietoa *Sirkka Havun* laatimasta Kansalliskirjaston verkkonäyttelystä *Kiehtova kirja* ja *William M. Ivin*sin klassikkoteoksesta *Prints and visual communication* (London, 1953. Kirjasta on otettu lukuisia painoksia).

Kirjahistorian tutkijat ovat kiinnostuneita paitsi painetuista kirjoista, myös erilaisista pienpainatteista ja julisteista, joista varsinkin viimeksi mainitut ovat usein runsaasti kuvitettuja. Monitieteisenä ja poikkitieteellisenä alana kirjahistoria asettuu myös kuvituksen tutkimuksen osalta useiden tieteenalojen rajapinnalle (taidehistoria, elokuvatutkimus, mediatutkimus).¹⁵⁵ Vaikka tutkimuskohde on eri tieteenaloille yhteinen ja niiden piirissä tehdyssä tutkimuksessa on paljonkin yhtymäkohtia, niistä jokainen lähestyy kohdettaan hieman eri näkökulmasta käsin. Kirjahistorian tulokulma kuvitukseen liittyy yhtäältä kuvituksen kehitykseen kirjapainotaidon kontekstissa, mutta myös painatteiden vaikutushistoriaan historian eri aikoina. Miten painatteiden kuvat heijastavat yhteiskuntaa ja sen kehitystä tai miten niiden avulla on pyritty vaikuttamaan ihmisten ajatteluun?

Seuraavassa lähestyn kuvan ja kuvituksen tutkimusta kuvien käytön, kuvien tulkinnan ja lähdekritiikin näkökulmista. Koska aihepiiri on kaiken kaikkiaan erittäin laaja, en esittele kaikkia kuvien tulkintateorioita enkä pureudu niihin perinpohjaisesti, vaan nostan esiin vain joitakin näkökulmia, jotka voivat olla hyö-

¹⁵⁴ Havu 1996a, 132, 135, 152; Koivunen 2008, 145–146; Shaw 2009, 222–223.

¹⁵⁵ Avreginous & Pettersson 2011, 7; Havu http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/verkkonayttelyt/kiehto-vakirja/mainp_deko.html

dyllisiä tarkasteltaessa kuvia kirjahistoriallisesti. Aiheesta enemmän kiinnostuneita kehotan tutustumaan niihin tarkemmin muun kirjallisuuden avulla.

Kuvien käyttö painatteissa

Varhaisimmissa painatteissa yleisin tapa kuvittaa¹⁵⁶ julkaisuja oli vinjettien käyttö. Vinjetti saattoi olla kirjaan painettu koristevinjetti tai pieni, tekstin lomaan tuotettu kuva, joka liittyi tekstin sisältöön. Viimeksi mainittuja käytettiin ulkomaisessa kirjallisuudessa yleisesti 1700-luvulla. Suomessa sen sijaan jouduttiin vielä tuolloinkin tyytymään pääosin koristevinjetteihin.¹⁵⁷ Ne olivat pieniä, tavallisesti kirjan tai sen lukujen alkuun tai loppuun painettuja pikkusomisteita, joiden aiheet oli usein poimittu kasvikunnasta (lehtiä, oksankiehkuroita jne.). Varsinaisesti ne eivät esittäneet mitään ja siksi niitä voitiin käyttää kirjapainossa vapaasti erisisältöisten kirjojen koristamiseen.

Vinjeteillä oli myös paratekstuaalista merkitystä; niitä sijoitettiin usein tekstissä kohtiin, joissa ne osoittivat siirtymää kahden tekstin välissä. Tekstin loppuun sijoitetut ns. loppuvinjetit ovat niin ikään yleisiä. Painoteknisesti vinjetit oli helppo liittää tekstin yhteyteen, koska ne oli kaiverrettu kirjakkeiden tavoin pienille laatoille. Kirjapainojen tarvikkeistossa ne siis samaistuivat kirjakkeisiin ja sokeistoihin.¹⁵⁸ Koristevinjettejä voitiin käyttää myös hinnaltaan edullisissa painatteissa toisin kuin varsinaista kuvitusta, joten ne olivat lukijoille tuttuja. Ne liittyivätkin ihmisten mielessä kirjoihin niin kiinteästi, että usein myös ne, jotka laativat käsi- kirjoituksia painetun kirjan mallia hyväksi käyttäen, piirsivät sivuille vinjettejä koristeeksi tai osoittamaan tekstin tai sen osan päättymistä. Tämä näkyy Suomen oloissa esimerkiksi Pohjanmaan mystikkojen käsikirjoituksista.¹⁵⁹

Myös suomalaisilla kirjapainoilla oli jo 1600-luvulla pikkuvinjettejä laajempia koristeiden varastoja, esimerkiksi toistuvasti käytettäviä puupiirroskehyyksiä sekä hää- ja hautajaisrunojen ja -saarnojen yhteyteen painettuja kuolemaan, elämän katoavaisuuteen ja rakkauteen liittyviä kuva-aiheita.¹⁶⁰ Koska nämäkään eivät liit-

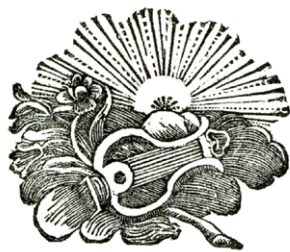
156 Vinjettejä ei aina lasketa kirjan varsinaiseksi kuvitukseksi, vaan koristeiksi, varsinkin silloin, kun ne eivät visualisoi tai havainnollista kirjan sisältöä. Havu 1996a, 129.

157 Havu 1996a, 131; Havu http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/verkkonayttelyt/kiehtovakirja/subp_deko1700.html

158 Ladelmassa tekstin aukkopaikat täyttävä kappale, Kirjahistoria 1996, 256.

159 Perälä 1996, 107–108; Tuija Laine 2014.

160 Perälä 2000.

Vinjettejä suomalaisista painatteista 1600–1700-luvuilta. Vasemmalta oikealla: tyypillinen loppuvinjetti, Turun akatemian kutsussa käytetty vinjetti, jota on käytetty myös arkkiveisun kuvituksena, hautajaisvinjetti ja häävinjetti. Kuvat teoksesta Anna Perälä: Suomen typografinen atlas.

Osa I. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 64. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, 2000.

tyneet sisällöllisesti tiettyihin julkaisuihin, vaan niitä voitiin valita painatteisiin tarpeen mukaan, valinnassa saattoi joskus tapahtua huolimattomuusvirheitä. Tällöin häärunon yhteydestä voi löytyä hautajaisvinjetti.

Useissa tapauksissa painatteissa käytettiin ja käytetään varsinaista kuvaa, jolla on vinjettiä laajempi merkitys itse julkaisun kannalta. Esiin nousee kysymys kuvan ja tekstin välisestä yhteydestä, jossa voidaan erottaa monia eri tasoja. Yksinkertaisimmillaan kuva elävöittää muutoin pelkästä tekstistä koostuvaa kirjaa. Silloinkin kuva tavallisesti liittyy tekstin sisältöön, mutta yhteys voi olla löyhä. Teksti toimisi myös ilman kuvaa. Kuvitusta ei välttämättä erityisesti suunnitella, vaan valitaan kuvia, jotka ovat helposti ja nopeasti saatavilla. Täysin vastakkainen käytäntö on suunnitella kuvitus tarkasti ja tilata painatetta varten juuri tietynlaisia kuvia. Kuvitustutkimuksessa huomio kiinnittyy kuitenkin aina kuvan ja tekstin väliseen suhteeseen, ei irrallisiin kuviin. Tällöin arvioidaan kuvituksen välttämättömyyttä tekstin ymmärtämisen kannalta tai sitä, miten hyvin kuvitus vahvistaa tekstin välittämää sanomaa.

Kopioidessaan Sebastian Gripenbergin teosta *Kertomus Keisari Alexanderin matkustamisesta Nissilän kestikievarista Kajanan kaupungijn*. Kesällä v. 1819 kopioija on jäljitellyt painettua kirjaa sommitellessaan käsikirjoituksen tekstiä.

Kuva: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkisto.

Kun kuvalla ja tekstillä on jokin suhde, kuvan avulla pyritään tuomaan jotain uutta tekstiin ja tämä tehdään usein kuvatekstiä hyväksikäyttäen. Silloin, kun ku- valla ja tekstillä on julkaisussa samanarvoinen asema, kuva ei ole vain elävöittäjä tai lisäinformaation tarjoaja, vaan kuva selittää tekstiä. Kuva ja teksti ovat kes- kenään dialogissa, vuorovaikutuksessa. Esimerkki tällaisesta voisi olla kuvasana- kirja, jossa kuvat ovat tärkeä osa merkityksen selitystä. Jos kuvassa on kysymys ainoastaan visualisoinnista, kuva haetaan tekstin yhteyteen vasta jälkikäteen.

Kuvan ja tekstin välisestä suhteesta puhuttaessa puhutaan usein *visuaalisesta lukutaidosta*. Siihen sisältyy se, miten ymmärrämme ja tulkitsemme ympärilläm- me olevia kuvia, myös merkkejä ja symboleja. mutta myös kirjoissa olevia kuvia. Opettajan kannalta visuaalinen lukutaito voi olla myös kykyä käyttää kuvia sekä fiktiivisissä että asiateksteissä niin, että tuetaan tietyn asian oppimista. Opetuksen

kannalta hyviä oppimistuloksia voi tuottaa esimerkiksi opittavan asian kannalta relevantin ja irrelevantin sisällön suhde kuvassa. Esimerkkinä tästä voi mainita matematiikan oppikirjan, jossa laskutehtävää konkretisoitiin lentokoneilla. Lentokoneet kiinnostivat varsinkin poikaoppilaita enemmän kuin niihin perustuvat laskutehtävät, mutta tämä ristiriita voi parhaimmillaan parantaa oppimistuloksia.¹⁶¹

Kuvien tulkintatapoja

Kuvalliseen viestintään liittyy viisi toistensa kanssa kiinteässä vuorovaikutuksessa olevaa tekijää. Ne ovat kuvaympäristö (maalaus, grafiikka, valokuva jne.), välitettävä ja tulkittava informaatio, kuvalliset keinot ja toteutustavat, kuvakertomuksen pituus sekä kuvakertomuksen monimutkaisuus ja -tasoisuus. Nämä kaikki on tärkeä ottaa huomioon kuvia tulkittaessa. Kuvan tutkimiseen liittyy niin ikään sekä makrotaso (ideat ja käsitteet) ja mikrotaso eli se, miten kuva on sommiteltu tai millaista tekniikkaa sen valmistamisessa on käytetty. Jotta saadaan aikaiseksi tasokasta kuvatutkimusta, on otettava huomioon nämä molemmat tasot ja niiden väliset suhteet sekä kuvan tekijän onnistuminen näillä molemmilla tasoilla. Toisin sanoen, toimivassa ja katsojaa puhuttelevassa kuvassa täytyy olla selvä idea ja sen täytyy olla hyvin toteutettu myös muilta osin. Taustateoria, joka on valittu kuvan tulkinnan tueksi, vaikuttaa joko tietoisesti tai tiedostamatta merkittävästi siihen, mitä näemme kuvassa.¹⁶² Esittelen seuraavassa muutamia taustateorioita, joista voi olla hyötyä tutkittaessa kuvaa kirjahistorian näkökulmasta.

Ikonografia

Taidehistoriassa suosittu vanha kuvien tulkintamalli on ollut ikonografia, jota hyödynnetään kuvatutkimuksessa edelleen. Siinä ajatellaan, että tietyllä kuvatyyppillä on sille ominaisia piirteitä, joita menetelmä tutkii. Esimerkiksi ortodoksisissa hodiigitria (tiennäyttäjä) -ikoneissa on tunnusomaisia piirteitä, joita ei ole muissa Jumalanäitiä kuvaavissa ikoneissa. Tyypillistä on, että Marian oikea käsi on suunnattu kohti Kristus-lastaa, jolla on kädessään kirja tai kirjakäärö. Molemmat hahmot istuvat selkä suorana erillään toisistaan (Częstochowan musta madonna).¹⁶³

161 Hannus 1996, 26; Hughes 1998, 116; Rossi & Seppä 2007, 39.

162 Hannus 1996, 33; Seppä 2012, 20.

163 Seppä 2012, 103–104.

*Częstochowan musta madonna.
Marian oikea käsi on suunnattu
kohti Kristus-lastaa, jolla on
kädessään kirja.*

Kuva: Wikimedia commons.

Ikonografiasta tuli suosittu tulkintamalli 1900-luvulla saksalaisten taidehistorioitsijoiden ansiosta, kun he alkoivat luokitella kuvamotiiveja löytääkseen niiden takaa kulttuurisia merkityksiä. *Erwin Panofsky* (1892–1968) esitti tähän liittyen vuonna 1939 ikonologisen teorian. Sen mukaan ensimmäinen lähtökohta on se, että kuva kertoo siitä, mitä se muistuttaa eli kuvaa tulkitaan arkitietämyksen perusteella. Tätä hän nimitti esi-ikonografiseksi tulkinnaksi. Seuraavassa vaiheessa tehdään ikonografinen analyysi. Etsitään vertauskuvia, jotka auttavat kuvan tulkinnassa, esimerkiksi koira symboloi uskollisuutta tai kadulla hattua nostavan miehen mieliala voidaan päätellä hänen kasvojensa ilmeestä. Kolmannella, vaativimmalla ikonologisella tasolla päätellään, kuinka teoksen syntyajankohdan aatteelliset virtaukset ja katsomusjärjestelmät ilmenevät teoksessa. Kuva suodatuu sen katsojan maailmankatsomuksen läpi, jolloin kuvan kulttuurinen, sisäinen merkitys avautuu. Esimerkiksi viimeistä ehtoollista kuvaavassa maalauksessa kristinuskoon perehtymätön katsoja näkee vain yhteisen ateriahetken. Kulttuurinen merkitys avautuu vain sille, joka tunnistaa sen merkityksen.

Panofskyn tulkintamalli sai osakseen rajua kritiikkiä toisen maailmansodan jälkeen. Sitä pidettiin esimerkiksi liian intuitiivisena eikä se ottanut huomioon sitä, että kaikki kuvat eivät ole allegorisia. Toisaalta sitä on kehitetty myös edelleen ja se on vaikuttanut myös kuvan semioottiseen nykytutkimukseen. Sen etuna on kulttuurisen merkityksen korostaminen ja haittana se, että *Panofsky* pitää esi-ikografista tulkintaa sangen yksioikoisena, mitä se ei nykytietämyksen mukaan ole. Suinkaan kaikki eivät tuollakaan tasolla näe asioita samalla tavoin, vaan kulttuuri-sidonnaisuus vaikuttaa tulkintaan siinäkin.¹⁶⁴

Semiotiikka

Semiotiikan kiinnostuksen kohteena kuvatutkimuksessa on se, mitä kuvat esittävät ja miten ne sen tekevät. Siinä kiinnitetään huomiota myös kuvien piilomerkityksiin eli siihen, millaisia ideoita ja arvoja kuvien symboliseen kieleen kätkeytyy. Semioottisen kuvatutkimuksen tärkein pioneeri oli ranskalainen *Roland Barthes* (1915–1980). Ranskasta ovat kotoisin myös monet muut semioottisen kuvatutkimuksen uranuurtajat. Kuvien kielellisiä erityispiirteitä tarkasteli 1970-luvulla myös italialainen semiootikko *Umberto Eco* (1932–2016).¹⁶⁵

Semiotiikka lähti liikkeelle kielentutkimuksesta ja laajeni sieltä myös kuvatutkimukseen. Semioottisen kielentutkimuksen merkittävimpiä oivalluksia oli sveitsiläisen *Ferdinand de Saussuren* ajatus, jonka mukaan ihmiset jäsentävät todellisuutta aina erilaisten kielellisten representaatioiden kautta ja representaatiot jakautuvat edelleen kielitieteen perusteella pienempiin merkityksellisiin yksiköihin. Jokainen merkki koostuu merkitsijästä ja merkitystä. Merkki voi olla esimerkiksi sana ”äiti”, jolloin merkitsijä on äitiä tarkoittava sana ja merkitty on mielikuva äidistä. Niillä ihmisillä, jotka elävät samassa kulttuuripiirissä, käsitys äidistä on suunnilleen yhteneväinen. Kyse ei kuitenkaan ole todellisuuden jäljittelystä, koska siinä ei ajatella ketään konkreettista äitiä fyysisenä olentona. Jos onnistumme muuttamaan kielen sisäisiä toimintamekanismeja, myös suhteemme todellisuuteen muuttuu.¹⁶⁶

164 Burke 2001, 35–37, 40–41; Seppä 2012, 105–110.

165 Seppä 2012, 128–129.

166 Sinisalo 2005, 210–211; Seppä 2012, 130–131.

Sana ”äiti” voi herättää monenlaisia mielikuvia riippuen kulttuurikontekstista.

Kuvat: Wikimedia commons. Vas. ei kuvaajatietoa, kesk. Steve Hillebrand, oik. Rudolf Cronau.

Amerikkalainen *Charles S. Peirce* kehitti Saussuren ideaa edelleen esittämällä, että yksilön mielessä syntynyttä mielikuvaa voitiin tulkita loputtomasti uudelleen. Toisin sanoen, merkki on jatkuvassa prosessissa. Tulkitsijan on aina neuvoteltava merkityksistä, joita hän liittää merkkiin. Tätä prosessia ohjaa paitsi ympäröivä kulttuuri, myös yksilön omat kokemukset. Sekä *Saussure* että *Peirce* olivat sitä mieltä, ettei merkkiä tarvinnut aina tulkita samalla tavoin, kaavamaisesti, vaan sen tulkintaan on olemassa paljon mahdollisuuksia.¹⁶⁷

Kuvanarratiivin tulkintatapoja

Kirjahistoriassa kuva tulee usein esiin kirjan yhteydessä. Eniten kuvia sisältää kuvakirja. Suurin osa kuvakirjoista on suunnattu lapsille, mutta myös moniin aikuisille tarkoitettuihin teoksiin on painettu paljon kuvitusta. Yleisesti ottaen kuvakirjana pidetään kirjaa, jossa kuvat muodostavat ainakin puolet kirjan kokonaisuudesta. Jotkut tutkijoista erottavat tarkasti kuvakirjan ja kuvitetun kirjan toisistaan, toiset näkevät rajan liukuvana.¹⁶⁸ Kuvia voi toki olla jonkin verran myös muissa kirjoissa, vaikka kuvakirjan kriteerit eivät vielä täyty.

Kuvakirjassa olennaisinta on kuvan ja tekstin välinen suhde. Kuva ja teksti muodostavat siinä merkityksellisemmän kokonaisuuden kuin kumpikin erikseen. Tarinan kertomiseksi kuvat ovat kuvakirjassa vielä tekstiäkin välttämättömäm-

¹⁶⁷ Seppä 2012, 134–135.

¹⁶⁸ Nikolajeva & Scott 2001, 6–7; Bode 2006, 829–831.

piä. Kuvan ja tekstin välisestä suhteesta kuvakirjassa on esitetty erilaisia jaotteluja. Lukutaitokasvatuksen (*literacy education*) ja lastenkirjallisuuden professori *Frank Serafinin* mukaan kuvalla ja tekstillä voi kuvakirjassa olla viidenlainen suhde:

- 1) kuva ja teksti ovat samanarvoisia
- 2) kuva ja teksti täydentävät toisiaan
- 3) kuva ja teksti laajentavat sitä mielikuvaa, jonka toinen niistä luo
- 4) kuva ja teksti kertovat eri tarinaa
- 5) kuva ja teksti ovat toisilleen vastakkaisia ¹⁶⁹

Viimeksi mainitusta tilanteesta *Nikolajeva & Scott* esittävät peräti kahdeksan eri variaatiota. Kuvan ja tekstin vastakkaisuus voi ilmetä esimerkiksi tyyliässä (kuva voi olla ironinen, vaikka teksti ei ole tai päinvastoin), lajissa (sanat voivat olla realistisia ja kuvat fantasiaa tai päinvastoin) tai ajan ja tilan välisissä suhteissa, joissa kuva ja teksti eivät aina pysty ilmaisemaan samoja asioita. Kuvat eivät pysty hyvin kertomaan ajasta ja kausaliitteista, jotka ovat puolestaan tekstile eli narraatiolla luonteenomaisia ilmaisuja.¹⁷⁰

Serafinin mukaan kuvakirjan tai kuvasarjan visuaalisessa analyysissä on syytä kiinnittää huomiota ainakin neljään keskeiseen visuaalisen kielioffin elementtiin. Ne ovat 1) narratiiviset prosessit 2) kuvasymboliikka 3) rakenne ja 4) perspektiivi. Nämä kaikki tekijät yhdessä kertovat kertomukset ja tarjoavat katselijalle informaation visuaalisessa muodossa.¹⁷¹

Narratiivisilla prosesseilla tarkoitetaan kuvakirjaan tai kuvasarjaan sisältyvää kertomusta tai tapahtumaketjua. *Serafini* kutsuu näyttelijöiksi niitä tekijöitä (ihmiset, eläimet tai animoidut objektit), jotka ovat kuvassa osallisina. Näyttelijät toimivat ja reagoivat toisiinsa, elottomiin esineisiin ja olosuhteisiin. Kuvassa yleensä jollekulle tapahtuu jotain. Yksi tekijä tekee siis jotain jollekin esineelle tai toiselle kuvassa esiintyvälle henkilölle, tekijälle. Tekijöiden välisiä suhteita kutsutaan vektoreiksi. Ne ovat kuvitteellisia linjoja näyttelijöiden, objektien ja katsojien välissä. Kun näyttelijä tuijottaa toista tai osoittaa sormella, syntyy vektori. Vaatimus syntyy puolestaan siitä, että kuvassa oleva tekijä (osallistuja) katsookin suoraan

169 Sipe 2008, 132, 134–135; Serafini 2009, 10.

170 Nikolajeva & Scott 2001, 24–26.

171 Serafini 2009, 12.

katsojaan eikä näyttämölle. Tarjoukseksi nimitetään sitä, että vektori kulkee kahden kuvassa olevan tekijän välillä, esimerkiksi puiston penkillä vierekkäin istuvat pojat katsovat toisiinsa.¹⁷²

Kuvallisia symboleja käytetään edustamaan ideoita, jotka ovat tuttuja siitä, miten niitä käytetään sosio-kulttuurisissa konteksteissa. Esimerkiksi punaisen ruusun ojentaminen on välittämisen merkki ja risti puolestaan viittaa kristinuskoon. Pystyssä olevia (vertikaalisia) elementtejä voi käyttää merkitsemään henkilöiden välistä välimatkaa tai eroa ja horisontaalisia (esim. puistonpenkki) henkilöiden välistä yhteyttä ikään kuin siltana näiden välillä.¹⁷³

Esineiden ja henkilöiden asettelu kuvassa määrää niiden suhteellisen tärkeyden ja sen, miten ne kommunikoivat kuvassa olevien muiden esineiden tai henkilöiden kanssa. Keskeisyys ei välttämättä ole suorassa suhteessa asioiden merkitykseen, mutta se kertoo siitä, mihin taiteilija haluaa katsojan katseen ensimmäiseksi kiinnittyvän. Kuvassa olevien asioiden keskeisyyteen voidaan vaikuttaa kolmella tavalla: värien ja kontrastien käytöllä, nostamalla asioita etualalle, osallistujan tai esineen suhteellisella koolla. Esimerkiksi eräässä kirjassa pienen pojan punainen takki, varsinkin harmaata taustaa vasten, kiinnittää katsojan huomion ja luo myös mahdollisen metaforan Punahilkasta.

Punakaartin sotilaat pitelevät vuonna 1918 valokuvassa kivääreitään asennossa, joka muodostaa ristin. Kuvaa voi tulkita symbolisesti.

Kuva: Wikimedia commons.

172 Serafini 2009, 13.

173 Serafini 2009, 14.

*Kun vektori kulkee kahden kuvassa olevan tekijän välillä – henkilöt katsovat toisiinsa – syntyy tilanne, jota kutsutaan tarjoukseksi. Kuvat: Merika Pyörökivi (vas. kotiarkisto, alla Hauhon kesäteatteri, näytelmästä *Tähdet, tähdet*).*

Tilannetta, jossa näyttelijä katsoo näyttämön sijasta yleisöön kutsutaan vaatimukseksi.

Kuva: Merika Pyörökivi (Hauhon kesäteatteri, näytelmästä *Sanat Ola, sävel Virta*).

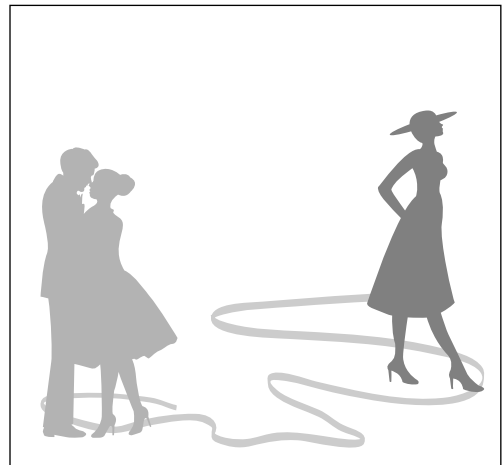
Esineiden ja henkilöiden asettelu määrää heidän merkitystään ja sitä, kuinka katsoja reagoi heihin. Keskeisellä paikalla olevilla asioilla on enemmän merkitystä kuin niillä, jotka ovat periferiassa. Kuvan yläosassa olevat asiat ovat yleensä ideaalisia, aineettomia, taivaallisia ja alaosassa olevat todellisia ja käytännöllisiä. Myös kuvan oikealla ja vasemmalla puolella on omat merkityksensä. Meidän kulttuurissamme, jossa luemme vasemmalta oikealle, meillä on taipumus myös katsoa kuvia tässä suunnassa. Silloin vasemmalla puolella on se, mikä on vanhaa ja annettua, oikealla puolella se, mikä on uutta ja mahdollista. ”Ennen ja jälkeen” -kuvin ”ennen” on tyypillisesti sijoitettu vasemmalle ja ”jälkeen” oikealle. Huomiota voi kiinnittää myös kehystykseen, kuinka linjoja ja negatiivista tilaa käytetään kehystämään esineitä ja henkilöitä kuvissa.¹⁷⁴

Viimeisenä huomio kiinnittyy vielä perspektiiviin. Se, kuinka kauas tai lähelle meidät on katsojina sijoitettu suhteessa kuvaan tai siinä oleviin asioihin, vaikuttaa siihen, kuinka läheiseksi tai kaukaiseksi me koemme nämä asiat ja koko kuvan.¹⁷⁵

Vasemmalla mennyt, eletty, taakse jäänyt – oikealla tämä hetki, tulevaisuus.

Alla olevat kuvaparit voi tulkita edellisen mukaan siten, että vasemman puoleisessa kuvassa yksin esiintyvä hahmo edustaa kuvassa oikealla puolella oleville hahmoille menneisyyttä.

Oikean puoleisessa kuvassa asetelma on käänteinen, siinä vasemman puoleiset hahmot edustavatkin nyt yksin esiintyvälle hahmolle menneisyyttä. Piirros: Merika Pyörökivi.

¹⁷⁴ Serafini 2009, 19, 21.

¹⁷⁵ Serafini 2009, 21.

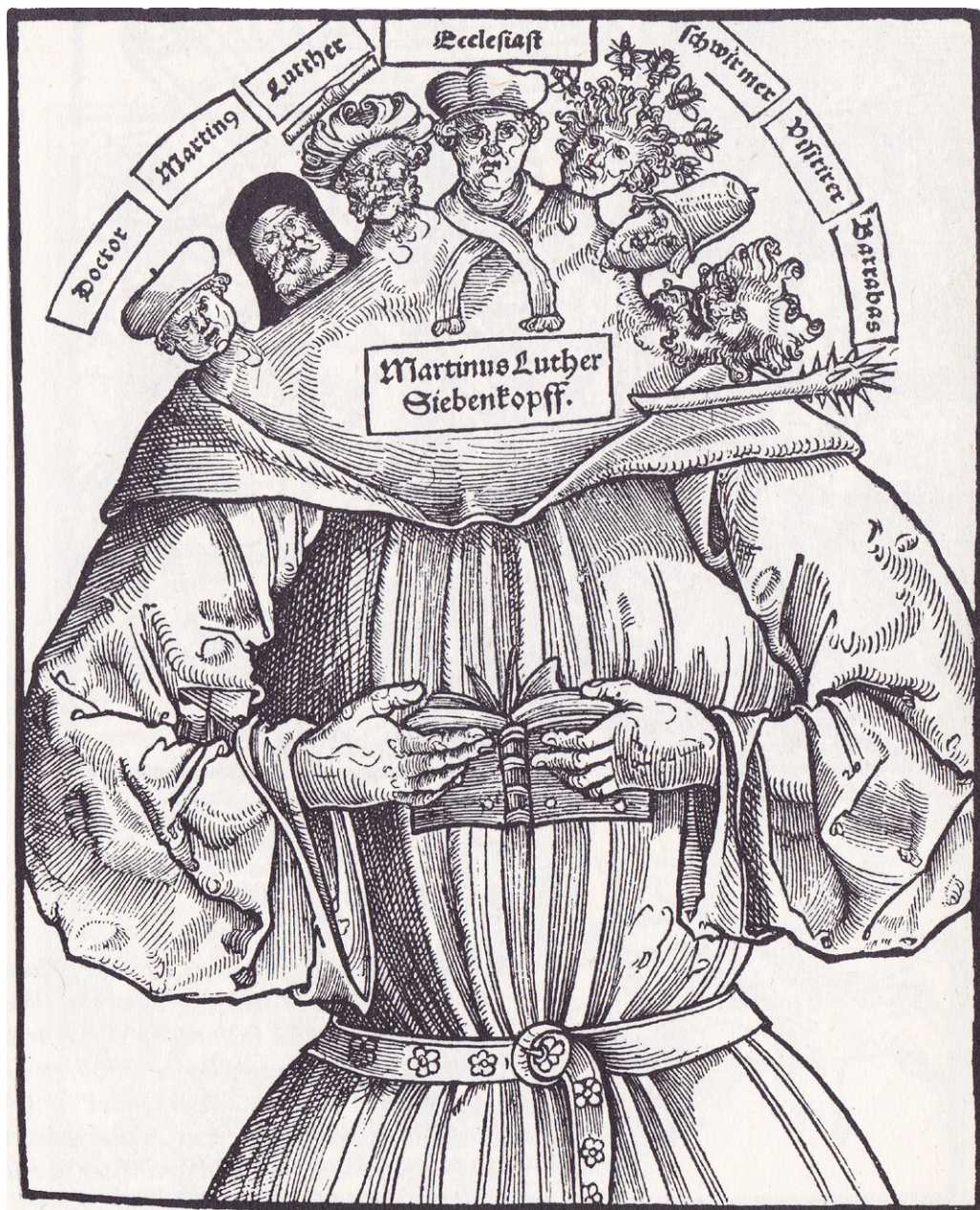
Kuvien lähdekritiikki

Kuviin sisältyy monia lähdekriittisiä kysymyksiä, jotka kannattaa ottaa huomioon niitä tutkittaessa ja tulkittaessa. Kirjojen käsinpainamisen aikakaudella sen enempää tekstiin kuin kuviinkaan ei sisältynyt minkäänlaisia tekijänoikeuksia. Kaikki kirjaan liittyvät oikeudet olivat kirjanpainajalla sekä sitomisen ja myynnin osalta kirjansitojilla. Ensimmäiset tiedot kirjoittajan tekijänoikeuksista ovat peräisin Britanniasta ja sisältyivät ns. Annen statuuttiin vuodelta 1710. Muualla Euroopassa tekijänoikeuksista ryhdyttiin keskustelemaan vasta myöhemmin, Suomessa esimerkiksi vasta 1800-luvun alussa.

Kuvalaattoja sai siis käyttää vapaasti kirjojen kuvitukseen. Niitä myös kopioitiin ahkerasti, eli myöskään niihin sisältyvät kuva-aiheet eivät olleet millään tavoin suojattuja. Varsinkin tunnettujen puupiirroskaivertajien töitä, esimerkiksi Albert Dürerin ja Lucas Granachin, imitoitiin kaivertamalla samoja kuvia alkuperäisten kuvien mallin mukaan ja painattamalla niitä kirjoihin. Suosittuja jäljittelyn kohteita olivat Raamatun kuvitukseen liittyvät kuvasarjat. Kopioija kaiversi kuvan laatalle yleensä suoraan, joten alkuperäisen ja jäljenteen erottaa helposti siitä, että jäljenne on alkuperäisen peilikuva. Yleensä sen erottaa myös jäljenteen heikommasta teknisestä tasosta. Jäljenteet ovat monesti alkuperäisiä karkeampitekoisia. Niistä saattaa myös puuttua yksityiskohtia. Toinen varhaiseen kuvan painamiseen liittyvä lähdekriittinen kysymys liittyy siihen, kuka valitsi kirjojen kuvituksen. Oletettavasti kirjanpainajalla, ei siis kirjoittajalla, oli tässäkin ratkaiseva asema. Kirjan kuvituksesta ei siis voi tehdä, ilman lisäselvityksiä, sellaista johtopäätöstä, että tekijä olisi suunnitellut kuvituksen kirjoittamaansa tekstiin.¹⁷⁶ Tämä pätee vieläkin, joskin nykyään kirjoihin painetaan näkyviin kuvatoimittajan nimi, mikäli sellaista on käytetty.

Varsinkin reformaation jälkeen sekä katolisella että protestanttisella puolella harjoitettiin kuvien muokkausta. Koska reformaatio huipentui Lutheriin, hänestä laadittiin Saksassa lukuisia puupiirroksia, joissa Luther nähtiin esimerkiksi pyhimyksenä tai antiikin Herkuleksena, joka soti katolisia vastaan. Vastaavasti katoliset tekivät omia pilkkakuviaan Lutherista. Yleisesti tunnetuin niistä lienee kuva seitsenpäisestä Lutherista.

176 Havu 1996b.

Seitsenpäinen Luther. Katolilaisten laatima pilkkakuva Martin Lutherista.

Kuva: Wikimedia commons.

Hyvä esimerkki kuvan muuntamisesta omia tarkoituksia vastaaviksi on augsburgilaisen Daniel ja Hieronymus Hopferin kirjapainon painama, Lutheria pyhimyksenä esittävä kuva. Kuvan esikuvana on Lucas Granachin kuva Lutherista augustinolaismunkkina (kuva vasemmalla). Granachin kuvasta puuttuu kuitenkin sädekehä ja Pyhän Hengen vertauskuva, kyyhkynen, jotka Hopfer on omaan piirrokseensa (kuva oikealla) lisännyt ja tehnyt Lutherista näin uskonnollisen ikonin. Kuvat muistuttavat Kristuksen kasteesta maalattuja kuvia, joissa hänen päälleen Jordan-virralla on maalattu sädekehä ja kyyhkynen.¹⁷⁷

Reformaatio osui yksiin vasta keksityn irtokirjakkeilla painamisen kanssa ja mahdollisti ensimmäistä kertaa myös kuvallisen propagandan laajemman käytön. Myöhemmin kuvien käyttömahdollisuuksien monipuolistuttua myös niiden käyttöön ja käytön tutkimukseen sisältyvät lähdekriittiset kysymykset ovat tulleet monimutkaisemmiksi.

Lehtien toimituksissa saattaa olla erillisiä kuva-arkistoja, joista arkistotyöntekijät tai lehden toimittajat hakevat juttuihin soveltuvia kuvia. Mikäli kyse on jostain

177 van Gülpen 2002.

yleisestä uutisesta, vaikka hullun lehmän taudista tai lintuinfluenssasta, melkein mikä tahansa lehmän tai lintuparven kuva riittää kuvittamaan aiheeseen liittyvän jutun. Tällaisesta kuvien käytöstä ei liene haittaa lukijalle ja joskus kuvituskuvan käyttö kerrotaankin mainitsemalla, että ”kuvan lehmä ei liity tapaukseen”.

Jonkin verran harhaanjohtavaa ja siinä mielessä haitallista kuluttajalle on sen sijaan kuvien käyttö kirjojen kansikuvissa. Kanteen pyritään saamaan jokin myyvä kuva ja useissa tapauksissa kustantaja on havainnut sellaiseksi esimerkiksi kuvan jostakin vanhasta maalauksesta. Näin on tapahtunut usein siinäkin tapauksessa, että kirja käsittelee jotain aivan muuta aikakautta kuin maalaus, jonka kauneudella kirjaa yritetään saada kaupaksi. Tämä vaatii kirjan ostajalta tai lainaajalta suurta valppautta, jotta hän ei harhaudu hankkimaan kansikuvan perusteella kirjaa, jota hän ei lainkaan tarvitse. Olisi paitsi lukijaystävällistä myös eettisesti perusteltua kuvittaa myytävät kirjat myös historiallisesti asianmukaisesti.

Valokuvien ja vielä suuremmassa määrin nykymuotoisten digitaalikuvien manipuloiminen on yksi keskeinen kuvien käytön tutkimuksessa huomioon otettava seikka. Kuvista voidaan tarvittaessa poistaa tai niihin voidaan lisätä henkilöitä, kuvissa esiintyvien henkilöiden tai asioiden ulkonäköä voidaan muuttaa ja myös kuviin sisältyvien ajanmääreitä tai päiväyksiä voidaan sormeilla. Esimerkkinä voidaan mainita rautaesiripun takaisten maiden ryhmäkuvat, joista poliitti-

Valokuvaamoissa oli tyypillistä käyttää kuvissa esimerkiksi taustoja, jotka eivät mitenkään liittyneet kuvattavaan henkilöön. Sotilaskuva 1940-luvulta. Yksityiskokoelma.

nen vaikuttaja toinen toisensa jälkeen katosi. Retusoituja tai manipuloituja kuvia tulkittaessa tulee ottaa huomioon myös vallitsevat käytännöt. Oli esimerkiksi tavallista, että valokuvaamoissa oli erilaista rekvisiittaa tai vaatekappa, joita käytettiin valokuvia otettaessa ilman, että kuvauksen kohteella itsellään oli näiden tavaroitten tai vaatteiden kanssa mitään tekemistä. Henkilön kuvaaminen vaatteissa, jotka eivät hänelle säätynsä tai ammattinsa puolesta kuulu, voi johtaa harhaan myöhempiä valokuvan katsojia.¹⁷⁸ Vielä muutamia vuosikymmeniä sitten tällainen käytäntö oli kuvaamoissa tavallinen. Esimerkiksi lapsikuvia varten oli tarjolla leluja, joita käytettiin kuvissa, vaikka kyseessä eivät olleet kuvattavien lasten omat lelut. Käytettiin myös erilaisia taustakuvia. Kuvamanipulaatio viattomimmillaan on hauskaa kuvilla leikkimistä, mutta se mahdollistaa myös vahvan propagandan ja suoranaisten valehtelun, jolloin kuvan julkaisija ajaa häikäilemättömästi omia etujaan päämääränään esimerkiksi taloudellinen voitto tai poliittinen intressi.

Kuva historiallisen todellisuuden kuvaajana

Kuvien ja maalausten avulla on historian tutkimuksessa usein pyritty rekonstruimaan menneisyyttä. Kuvat tarjoavat tärkeää materiaalia muun muassa kuvaamansa aikakauden vaatetuksesta, esineistöstä, rakennuksista, kaupunkikuvasta, mutta myös ihmisten toiminnasta, heidän välisistään suhteista, elinkeinoista, tekniikan kehityksestä työstä, leikistä ja vapaa-ajan vietosta. Kun kuvia tarkastellaan tästä näkökulmasta, on kuitenkin muistettava se lähdekriittinen seikka, että kuvan tekijä ei välttämättä pyri kattavaan tai todenmukaiseen dokumentaatioon, vaan hänelläkin voi olla omia intentioitaan ja pyrkimyksiään luoda tietynlainen kuva. Lisäksi taiteilijan työhön ovat vaikuttaneet oman aikansa ihanteet tai asenteet, jotka ovat voineet tuoda kuvaan myös symbolisia merkityksiä. Kuvien synnyssä myös sattumalla on merkityksensä. Esimerkiksi mallikuvien saatavuus tai niiden laatu samoin kuin tekniset ja taloudelliset realiteetit ovat voineet vaikuttaa merkittävälläkin tavalla kuvittajien laatimien kuvien lopputulokseen.¹⁷⁹

178 Lehtovirta 1997, 180–181.

179 Burke 2001, 81–102, 117; Koivunen 2009.

Myös kirjahistorian kannalta menneisyyden kuvat kertovat paljon kirjojen asemasta, sijoittelusta, kirjakaupasta, kirjan painamisesta ja lukemisesta. Tällaisia kuvia on säilynyt antiikista lähtien. Antiikin Rooman aikaiset kuvat osoittavat, millaisessa asennossa papyruskääröä pidettiin sitä luettaessa. Tietoa siitä on mahdollonta saada muualta. 1600-luvun ranskalaisissa kuparipiirroksissa kuvataan miesryhmää tai miesten ja naisten joukkoa kokoontuneina kuuntelemaan ääneen lukemista. 1700- ja 1800-luvun kuvissa lukeminen tapahtuu useimmiten perheen piirissä. Tällöin kuvat naisista lukijoina nousevat myös esiin. Saksalainen kirjallisuushistorioitsija Erich Schön on käyttänyt suurta joukkoa erilaisia kuvia osoittaakseen lukutavan muutosta vuoden 1800 tienoilla Saksassa. Hän on pystynyt selvittämään lukemisen muuttuneen sentimentaalisemmaksi löydettyään kuvia, joissa ihmiset lukevat epäkonventionaalisissa paikoissa ja asennoissa, esimerkiksi ulkoilmassa loikoillen. Kuvat ovat todistusvoimaisimpia kertoessaan pienistä yksityiskohdista – uutinen ei välttämättä ole se, että kuvassa on kirja, vaan se tapa, jolla kirjaa pidellään.¹⁸⁰

*Christine de Pisan
opettaa poikaansa.
Kuva noin vuodelta 1413.
Kuvassa voi kiinnittää
huomiota esimerkiksi
lukemisen paikkaan,
henkilöiden vaatetukseen ja
asentoihin.*

Kuva: Wikimedia commons.

180 Burke 2001, 100–102.

Lähteet ja kirjallisuus

Painetut lähteet

- Gezelius, Johannes vanhempi: *Perbreves Commonitiones eller korta påminnelser, hvilka tilförene styckevis, efter som tilfälle hafver gifvits i Visitationerne, äro uti Församlingarna efterlemnade; men nu på nytt Församlingarna, och i synnerhet Ven. Clero, i detta lofl. Stiftet til nytta och efterrättelse sammandragne och publicerade af Johanne Gezelio, S. S. Th. Doct. och Ep. Ab.* Åbo, 1673. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2015-00006246>
- Grönroos, Henrik & Nyman, Ann-Charlotte: *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809.* SSLSF 596. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1996.
- Klemming, G. E. & Nordin, J. G.: *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883 med inledande allmän öfversigt.* Stockholm, 1883. Näköispainos vuonna 1883 ilmestyneestä teoksesta 1983.
- Pipping, Fredrik Wilhelm 1856–1857: *Luettelo suomeksi präntätyistä kirjoista, kuin myös muutamista muista teoksista, joissa löytyy joku kirjoitus suomen kielellä, tahi joku johdatus sitä tuntemaan.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 20. Helsingfors.
- Wälsignade Tryck-Friheten 1781–1784

Internet-lähteet

- Gezelius-suvun arkisto, Kansallisarkisto
<http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?new=1&haku=gezelius>
- HENRIK-tietokanta
<http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php>
- Historiallinen sanomalehtikirjasto
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/search>
- Kansalliskirjasto, Doria
<https://www.doria.fi/handle/10024/4194>
- Kirjojen levinneisyys Suomessa vuoteen 1850
<https://avaa.tdata.fi/web/kirjahistoria>

Paperihistoriallinen tietokanta

<http://kronos.narc.fi/paperi/>

Tieteen termipankki

<http://tieteentermipankki.fi/wiki/Termipankki:Etusivu>

Kirjallisuus

Adams, Thomas R. & Barker, Nicolas: *A New Model for the Study of the Book.*

– *A Potencie of Life. Books in Society. The Clark Lectures 1986–1987.*

London, 1993.

Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten (toim.): *Religious Reading in the Lutheran North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture.*

Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2011.

Arffman, Kaarlo: Almanakat hyödyllisen tiedon kohtauspaikkoina 1700-luvulla.

– *Hyödyllisen tiedon piirit. Tutkimuksia papistosta, rahvaasta ja tiedon rakentumisesta 1700-luvulla.* Toim. Minna Ahokas & Esko M. Laine.

Historiallisia tutkimuksia 277. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018.

Attar, Karen: *Books in the library.* – *The Cambridge Companion to the History of the Book.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Avreginou & Pettersson: *Toward a Cohesive Theory of Visual Literacy.* – *Journal of Visual Literacy.* Vol. 30, number 2, 2011. https://www.researchgate.net/publication/267988880_Toward_a_Cohesive_Theory_of_Visual_Literacy

Banham, Rob: *The Industrialization of the Book 1800–1970.* – *A Companion to the History of the Book.* Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

Benton, Megan L.: *The Book as Art.* – *A Companion to the History of the Book.* Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

Bode, Andreas: *Bilderbücher und Kinderbuchillustrationen.* – *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur SBZ/DDR Von 1945 bis 1990.* Stuttgart – Weimar, 2006.

Boffey, Julia: *Manuscript and Print in London 1465–1530.*

London: British Library, 2012.

- Boyer, Paul S.: *From Tracts to Mass-Market Paperbacks. – Religion and the Culture of Print in Modern America*. Madison: University of Wisconsin Press, 2008.
- Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books, 2001.
- Butts, Dennis & Garrett, Pat (eds.): *From The dairyman's daughter to Worrals of the WAAF. The Religious Tract Society, Lutterworth Press and children's literature*. Cambridge: Lutterworth Press, 2006.
- Chartier, Roger: *The Order of the Books. Readers, Orders and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Stanford: Stanford University, 1994.
- Damrosch, David: *How to read World Literature*. How to study Literature. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd, 2009.
- Darnton, Robert: *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*. Norton, New York & London, 1990. Darntonin artikkeli *First Steps Toward a History of Reading* tässä kirjassa ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 1986 lehdessä Australian Journal of French Studies 23.
- Darnton, Robert: What Is the History of Books? Teoksessa *The Case for Books. Past, Present, and Future*. New York: Public Affairs, 2009. Ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 1982 lehdessä *Daedalus* 111. 3:4.
- Eagleton, Terry: *Literary Theory. An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.
- Eisenstein, Elizabeth L.: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in the Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Ekholm, Kai: *Haavoittuneet kirjastot. Johdatus kirjastojen 1900-luvun kohtaloihin*. Helsinki: BTJ, 2004.
- Ekholm, Kai: *Kielletyt kirjat 1944–1946. Yleisten kirjastojen kirjapoistot 1944–1946*. Diss. Oulu. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston kirjasto, 2000a.
- Ekholm, Kai: Miten sensuuria pitäisi tutkia? – *Verkkomakasiini* 2000b. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-2007529>
- Feather, John: *A history of British publishing*. Second edition. London: Routledge, 2006.
- Feather, John: Copyright and Literary Property. – *A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

- Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean: *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800*. Verso, London & New York, 1990.
- Finkelstein, David & McCleery, Alistair: *An Introduction to Book History*. New York – London, Routledge, 2005.
- Finkelstein, David: The Globaliation of the Book 1800–1970. – *A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.
- af Forselles, Cecilia: Individualistinen lukemiskulttuuri – kaunokirjallisuus, historioteokset ja matkakertomukset minuutta kehittävinä kirjallisuudenlajeina. – *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*. Toim. Cecilia af Forselles & Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 20. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008.
- Gardberg, Carl-Rudolf: *Kirjapainotaito Suomessa Uudenkaupungin rauhasta Turun paloon*. Helsinki: Graafillinen klubi, 1957.
- Gaskell, Philipp: *A New Introduction to Bibliography*. London: Clarendon Press, 1972.
- Genette, Gérard: *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Literature, Culture, Theory Vol. 20. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Greetham, David: *A History of Textual Scholarship. The Cambridge Companion to Textual Scholarship*. Edited by Neil Fraistat and Julia Flanders. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Grönstrand, Heidi: Fredrika Charlotta Runeberg, Finnish-Swedish author, 1807–1879. – *Women Writers* [http://www.womenwriters.nl/index.php/Fredrika_Charlotta_Runeberg]. Katsottu 9.1.2018.
- Grönroos, Henrik: Kirkonkirjastot ja niiden tehtävät Ruotsi-Suomessa. – *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 1943–1944*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1946.
- Grönroos, Henrik: Almanakka muistikirjana. – *Suomen almanakan juhlakirja*. Helsinki: Helsingin yliopisto, Weilin & Göös, 1957.
- Grönroos, Henrik: Kirkonkirjastot kansankirjastojen edeltäjinä. – *Opusculum* 1/1983.
- van Gülpen, Ilonka: *Der Deutsche Humanismus und die frühe Reformations-Propaganda 1520–1526. Das Lutherporträt im Dienst der Bildpublizistik*. Hildesheim & Zürich & New York, 2002.

- Hagelstam, Cecil: Kalevi Kuitunen. – *Helsingin Sanomat* 13.6.2003.
- Hakapää, Jyrki: *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860*. Diss. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1166 Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008.
- Hakapää, Jyrki: Arkkiveisut. Laulettu ja kirjallisen kohtaaminen. – *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2013.
- Hammond, Mary: Book history in the reading experience. – *The Cambridge Companion to the History of the Book*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Hannus, Matti: *Oppikirjan kuvitus. Koriste vai ymmärtämisen apu*. Diss. Turku. Turun yliopiston julkaisuja. Scripta Lingua Fennica Edita 122. Turku: Turun yliopisto, 1996.
- Hanska, Jussi & Lahtinen, Anu: Keskiajalta 1500-luvun lopulle. – *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska ja Kirsi Vainio Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2010.
- Havu, Sirkka: Kirja kirjahistoriallisen tutkimuksen kohteena. – *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996a.
- Havu, Sirkka: Kuvitus. – *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996b.
- Heikkilä, Tuomas: *Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1208. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2009.
- Heikkilä, Tuomas: Stematologia – tekstintutkija uusien mahdollisuuksien äärellä. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 26. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013.
- Heininen, Simo: *Mikael Agricola raamatunsuomentajana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 761. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999.

- Heininen, Simo: Tuomiokirkon kirjasto. – *Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300–2000*. Helsinki: Tammi, 2000.
- Hietala, Marjatta: Kirjastojen perustaminen: historiallista taustaa. – *Kirjastojen vuosisata. Yleiset kirjastot Suomessa 1900-luvulla*. Toim. Ilkka Mäkinen. Helsinki: BTJ Kirjastopalvelu, 1999.
- Hughes, Pat: Exploring visual literacy across the curriculum. – *What's in the Picture? Responding to Illustrations in Picture Books*. Ed. by Jane Evans. London: Chapman, 1998.
- Huhta, Ilkka: Kaunokirjallisuus. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. SKHST 226. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013.
- Hýpén, Kaisa & Koivunen, Leila & Tunturi, Janne: Turun kaupunginkirjaston varhaisimman kokoelman vaiheita ja vaikutteita. – *Kirjoista kokoelmaksi. Kansansivistystä ja kansainvälisyyttä Turun kaupunginkirjastossa 1800–1900-luvuilla*. Avain. Toimittaneet Kaisa Hypén, Leila Koivunen ja Janne Tunturi. Helsinki: BTJ, 2015.
- Ihonen, Markku: Historiallinen romaani. – *Rintamakirjeistä tietoverkkoihin. Suomen kirjallisuushistoria 3*. Toimittanut Pertti Lassila. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999.
- ISBN-keskus: ISBN- ja ISMN-tunnukset
<https://www.kiwi.fi/pages/viewpage.action?pageId=43451786>
- Ivins, William M.: *Prints and Visual Communication*. London: Routledge and Kegan Paul, 1953.
- Jackson, H. J.: *Marginalia. Readers writing in books*. New Haven and London: Yale University Press, 1998.
- Johns, Adrian: *The Nature of Book. Print and Knowledge in the Making*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998.
- Kaljundi, Linda & Laanes, Eneken & Pikkanen, Ilona: Preface. – *Novels, Histories, Novel Nations. Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. Edited by Linda Kaljundi, Eneken Laanes and Ilona Pikkanen. Studia Fennica Historica 19. Helsinki: Finnish Literature Society, 2015.

Kirchliche Buchbestände als Quelle der Kulturgeschichte. Hrsg. Johannes Merz und Nikola Willner. Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Katholisch-Theologischer Bibliotheken 5. Würzburg: Diözesanbibliothek Würzburg, 2010.

Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996.

Knapas, Rainer: Kirjansidosten historia. – *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996.

Koivunen, Leila: Vaeltelevat kuvat. Kuvien jäljentämisen traditio puupiirrosten ja –kaiverrusten aikakaudella. – *Papyruksesta PDF:ään. Tutkielmia kirjan historiasta*. Toimittaneet Leila Koivunen ja Janne Tunturi. Turku: Turun yliopisto, 2008. <http://www.doria.fi/handle/10024/39301>

Koivunen, Leila: *Visualising Africa in nineteenth-century British travel accounts*. New York: Routledge, 2009.

Ladenson, Elisabeth: Censorship. – *The Book. A Global History*. Ed. by Michael F. Suarez, S. J. & H. R. Woudhuysen. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Laine, Esko M.: Daniel Djurbergin maantiede suomeksi. – *Daniel Djurberg: Geografia alkavillen Samuel Rinta-Nikkolalta*. Toim. Esko M. Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 736. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999.

Laine, Esko M. & Laine, Tuija: Kirkollinen kansanopetus. – *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Toim. Jussi Hanska ja Kirsi Vainio-Korhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2010.

Laine, Tuija: Kirjahistorian tutkimustraditiot ja nykytila. – *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996a.

Laine, Tuija: Sensuuri ja sen asettamat julkaisurajoitukset. – *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996b.

- Laine, Tuija: Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet. – *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996c.
- Laine, Tuija: Suomalaiset arkkiveisut 1600- ja 1700-luvuilla. – *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997.
- Laine, Tuija: *Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana*. Diss. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 775. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000.
- Laine, Tuija: Kirkossa, kaupungissa, kolhoosissa. Suomalaisten aapisten arvoista Agricola 1960-luvulle. I kyrkan, i staden, i kolchosen. Om värderingar i finländska abc-böcker från Agricola till 1960-talet. – *ABC. Lukeminen esivallan palveluksessa. ABC. Läsandet i överhetens tjänst*. Kansalliskirjaston Gallerian julkaisuja nro 2. Helsinki: Kansalliskirjasto, 2002.
- Laine, Tuija: *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1098. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.
- Laine, Tuija: Papiston kirjasta kansankirjaksi. Suomalaisen uskonnollisen peruskirjallisuuden muoto ja merkitys. – *Teologinen Aikakauskirja* 6/2007.
- Laine, Tuija: Hyvät herrat ja Rakkaat naiset! Lehti kirjeenä ja kirje lehdistä 1600- ja 1700-lukujen Ruotsissa. – *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 100*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2010.
- Laine, Tuija: Kirjahistorian lähteet. – *Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus*. Toim. Jaakko Olavi Antila ja Esko M. Laine. SKHST 215. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011.
- Laine, Tuija: Kirjahistoria ja spiritualiteetti. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine & Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 226. Helsinki, 2013.
- Laine, Tuija: In search for identity – prohibited manuscripts copied by the Ostrobothnian mystics. – *Kulturowa tożsamość kziążki*. Acta Universitatis Wratislaviensis No 3582. Pod redakcją Anny Cisło i Agnieszki Łuszpak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014.

- Laine, Tuija: Käsikirjoitukset ja painettu teksti uuden ajan alussa. – *Kirjain kerrallaan. Lukemisen ja kirjoittamisen jäljet*. Toim. Ulla Clerc. Turun historiallinen arkisto 66. Turku: Aboa Vetust & Ars Nova, Turun historiallinen yhdistys, 2015.
- Laine, Tuija: Näkökulmia lastenkirjojen arvomaailmaan. – *Kansalliskirjasto* 2–3/2016.
- Laine, Tuija: *Aapisen ja katekismuksen tavaamisesta itsenäiseen lukemiseen. Rahvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana*. Historiallisia tutkimuksia 275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2017.
- Laitinen, Lea & Mikkola, Kati: Johdanto. – *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1370. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2013.
- Lehtinen, Marja: Kirjallisuuden käsite ja kirjallisuusinstituution eriytyminen. – *Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin. Suomen kirjallisuushistoria* 1. Toimittaneet Yrjö Varpio ja Liisi Huhtala. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999.
- Lehtovirta, Jaakko: Kuva historiantutkimuksen lähteenä. – *Työkalut riviin. Näkökulmia yleisen historian tutkimusmenetelmiin*. Toim. Eero Kuparinen. Turku: Turun yliopisto, yleinen historia, 1997.
- Lempiäinen, Pentti: *Turun hiippakunnan tarkastuspöytäkirjat isonvihan ajalta*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 90. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1973.
- Lext, Gösta: *Studier i Svensk kyrkobokföring 1600–1946*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 54. Göteborg: Landsarkivet i Göteborg, 1984.
- Love, Harold: The Manuscript after the Coming of Print. – *The Book. A Global History*. Ed. by Michael F. Suarez, S. J. & H. R. Woudhuysen. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Lund, Pekka & Meriläinen, Juha: Tarinat historiantutkimuksessa. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. SKHST 226. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013.
- Lyons, Martin: *Books. A Living History*. London: Thames & Hudson, 2011.
- McKenzie, Donald F.: *Bibliography and the Sociology of the Texts. The Panizzi Lectures* 1985. London: British Library, 1986.

- McKerrow, Ronald B: *An Introduction to bibliography for literary students*. Introduction by David McKitterick. New Castle, Delaware: Oak Knoll Press, 1994.
- Mehtonen, Päivi: Syrjitty naisviisaus ja toisinajatteleva käsityöläinen. Böhmeläinen Sofia-kirjallisuus 1780–1830. *Historiallinen aikakauskirja* 2/2017.
- Mikkola, Kati: Kirjahistorian monipuolisuus avautuu alhaalta päin – SHARP-konferenssi Helsingissä 17.–20.8.2010.
– *Kasvatus ja aika* 4 (3)/2010.
- Mollier, Jean-Yves & Cachin, Marie-Françoise: A Continent of Texts: Europe 1800–1890. – *A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.
- Murphy, Andrew: History of the Book in Britain, c. 1475–1800. – *The Book. A Global History*. Ed. by Michael F. Suarez, S. J. & H. R. Woudhuysen. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Mäkinen, Ilkka: "Nödvändighet af LainaKirjasto": *Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. Diss. Tampere. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 668. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997.
- Needham, Paul: *The Bradshaw Method. Henry Bradshaw's contribution to Bibliography*. The seventh Hanes Lecture presented by the Hanes Foundation for the Study of the Origin and Development of the Book. Chapel Hill, 1988.
- Nenonen, Kaisu-Maija & Teerijoki, Ilkka: *Historian suursanakirja*. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY, 1998.
- Nikolajeva, Maria & Scott, Carole: *How Picturebooks Work*. New York and London: Garland Publishing, 2001.
- Nohrström, Holger: *Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek. Ett bidrag till Finlands biblioteks- och kulturhistoria*. HYKJ X. Helsingfors.
- Nordbäck, Carola: "Det gäller att lära av den heliga historien". Historiebruk i kyrkohistoriska romaner. – *Historiska perspektiv på kyrka och väckelse. Festskrift till Ingvar Dahlbacka på 60 årsdagen*. Red. Kim Groop och Birgitta Sarelin. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 224. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet, 2013.

- Nordstrandh, Ove: *Den äldre svenska pietismens litteratur*. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 26. Lund: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1951.
- Oscarsson, Ingemar: *Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809)*. – *Den svenska pressens historia. I begynnelsen (tiden före 1830)*. Red. Karl Erik Gustafsson, Per Rydén. Stockholm: Ekerlids förlag, 2000.
- Pearson, David: *Bookbinding. – The Book. A Global History*. Ed. by Michael F. Suarez, S. J. & H. R. Woudhuysen. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Pearson, David: *Provenance Research in Book History. A Handbook*. The British Library Studies in the History of the Book. London: The British Library and Oak Knoll Press, 1998.
- Perälä, Anna: *Typografinen aineisto ja sen tutkimus. – Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*. Toim. Tuija Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 647. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996.
- Perälä, Anna: *Suomen typografinen atlas 1642–1827 I–II*. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 64–65. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, 2000.
- Pilke, Helena: *Julkaiseminen kielletty. Rintamakirjeenvaihtajat ja päämajan sensuuri 1941–1944*. Historiallisia tutkimuksia 257. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011.
- Rantanen, Arja: *Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Diss. Åbo. Åbo akademis förlag, Åbo, 2014.
- Robinson, Solveig C.: *The Book in Society. An Introduction to Print Culture*. Buffalo, New York: broadview press, 2014.
- Rossi, Leena-Maija & Seppä, Anita (toim.): *Tarkemmin katsoen – Visuaalisen kulttuurin lukukirja*. Helsinki: Gaudeamus, 2007.
- Saenger, Pau1: *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*. Stanford: Stanford University Press, 1997.
- Salmi-Niklander, Kirsti: *Käsinkirjoitetut lehdet. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Toim. Lea Laitinen & Kati Mikkola. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1370. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2013.
- Serafini, Frank: *Understanding visual images in picturebooks. – Talking Beyond the Page. Reading and responding to picturebooks*. Ed. By Janet Evans. London and New York: Routledge, 2009.

- Seppä, Anita: *Kuvien tulkinta. Menetelmäopas kuvataiteen ja visuaalisen kulttuurin tulkitsijalle*. Helsinki: Gaudeamus, 2012.
- Shaw, David J.: *The Book Trade comes of Age: The Sixteenth Century. – A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture. Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.
- Sinisalo, Hannu: Kuva tutkimuksen välineenä ja kohteena. – *Polkuja etnologian menetelmiin*. Pirjo Korkiakangas, Pia Olsson & Helena Ruotsala (toim.). Helsinki: Ethnos ry.; 2005.
- Sipe, Lawrence R.: *Learning From Illustrations in Picturebooks. – Teaching Visual Literacy. Using Comic Books, Graphic Novels, Anime, Cartoons, and more to develop comprehension and thinking skills*. Editors Nancy Frey, Douglas Fisher. Thousand Oaks, 2008.
- Stark, Laura: Maalaisrahaan kirjoitusmotivaatio ja asenteet kirjoitustaitoa kohtaan 1840–1890-luvun Suomessa. – *Kasvatus ja aika* 3/2008.
- Sträter, Udo: *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungslitteratur in Deutschland in 17. Jahrhundert*. Beiträge zur historischen Theologie 71. Tübingen: Mohr, 1987.
- Sträter, Udo & Meyer, Dietrich: *Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts*. Beiträge eines Symposiums zum Tersteegen-Jubiläum 1997. Herausgegeben von Dietrich Meyer und Udo Sträter. Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 152. Köln: Rheinland-Verlag, 2002.
- Suomen kielen perussanakirja. Ensimmäinen osa A–K. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Helsinki: Edita.
- Suomen yleisten kirjastojen historia. Toim. Ilkka Mäkinen. Helsinki: BTJ, 2009.
- Taylor, Andrew: *Into his Secret Chamber: Reading and Privacy in Late Medieval England. – The Practice and Representation of Reading in England*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Tieteen termipankki: kirjallisuudentutkimus: kirja
<http://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:kirja>
- Tieteen termipankki
<http://tieteentermipankki.fi/wiki/Termipankki:Etusivu>
- Tóth, István György: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*. Central European University Press Budapest & New York, 2000.

Tritonia: Vaasan lyseon ja Vaasan tyttökoulun koulukirjastot

<http://uva.libguides.com/kokoelmat/vaasankoulukirjastot>

Tritonia: Samlingar, Vasa svenska lyceums bibliotek

<http://uva.libguides.com/samlingar/vasasvenskalyceum>

Tuomaala, Saara: Kamppailu yhteisestä koulusta ja oppivelvollisuudesta. –

Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia II. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:2, Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010.

Valentine, Patrick M.: *A Social History of Books and Libraries from Cuneiform to Bytes*. Lanham: Scarecrow Press, 2012.

Vallinkoski, Jorma: *The History of the University Library at Turku I. 1640–1722*.

Diss. Helsinki. Publications of the University Library at Helsinki XXI.

Helsinki: University Library of Helsinki, 1948.

Vallinkoski, Jorma: *The History of the University Library at Turku II. 1722–1772*.

Publications of the University Library at Helsinki 37. Helsinki: University Library of Helsinki, 1975.

Vanhon monografiajulkaisujen kuvailu. Kääntäneet ja suomalaisen aineistoon soveltaneet Sirkka Havu ja Rita Nyqvist. Suomalaiset luettelointisäännöt.

Helsinki: Kirjastopalvelu, 1993.

Varpio, Yrjö: *Reseptiotutkimus ja muita artikkeleita*. Kotimaisen kirjallisuuden monistesarja n:o 22. Tampere: Tampereen yliopiston, 1982.

Varpio, Yrjö: Esipuhe. – Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin. *Suomen kirjallisuushistoria 1*. Toimittaneet Yrjö Varpio ja Liisi Huhtala. Suomalaisen

Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999.

van Vliet, Rietje: Print and Public in Europe 1600–1800. – *A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell

companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

Watson, Rowan: Some Non-textual Uses of Books. – *A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions

to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

What Middleton Read

<http://www.bsu.edu/libraries/wmr/index.php>

Wiegand, Wayne A.: Libraries and the Invention of Information.

– *A Companion to the History of the Book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Blackwell companions to literature and culture Chichester: Wiley-Blackwell, 2009.

Åhlen, Bengt: *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Stockholm, 1986.

VASTAUKSET

TEHTÄVÄ: JULKAISU PASSIO

(palaa tehtävään)

2. Kirjan nimiölehden ylälaidassa on kirjan nimeke. Nimiölehdellä olevan kuvan alapuolella ovat kirjan julkaisutiedot. Niihin kuuluvat maininta kustantajasta (Thomas Georgin culutuxella) ja kirjanpainajasta (Ignatius Meurer) sekä painopaikasta (Tukholma). Painovuosi on yleensä samassa paikassa kuin maininta kirjapainosta ja kirjanpainajasta, mutta tässä se on sijoitettu reunustamaan nimiölehdellä olevaa kuvaa. Tällä on haluttu ehkä luoda nimiölehteen koristeellisempi vaikutelma. Painovuosi on merkitty roomalaisin numeroin. Käytäntö oli melko tavallinen vielä 1600-luvun alkupuolella ja sitä varhemmin painetuissa kirjoissa. Kirja on painettu vuonna (anno) 1629 (M.DC.XXIX).
3. Ensimmäinen näkyviin painettu arkintunnus on A2 (Aij). Samalla sivulla on ensimmäinen siirtymäsana (sisällä), joka on samalla seuraavan sivun ensimmäinen sana.
4. Kirjassa ei ole sivunumeroita, vain lehdet on numeroitu. Tämä oli tavallista varhaisimmissa kirjoissa 1600-luvun alkupuolelle asti. Myöhemmin ryhdyttiin käyttämään sivunumeroita, joskin niissä oli usein paljon virheitä.
5. Kirjassa on viisi arkkia (A–E), joissa kaikissa on neljä lehteä (kahdeksan sivua). Kirja on bibliografiselta kooltaan siis kvartto.
6. Passio-kertomuksen viimeinen sivu on D1v. Seuraava sivu on D2r. Passio-kertomuksen jälkeen seuraa Jerusalemin hävityksen historia, joka on kuitenkin painettu yhtä aikaa Passio-kertomuksen kanssa, koska julkaisussa on juoksevat arkintunnukset. Jos tekstit olisi painettu erikseen, Jerusalemin hävityksen historia alkaisi A-arkista. Edellä sanottua vahvistaa vielä siirtymäsana (Hierusa) lehden D1v. oikeassa alalaidassa.
7. Julkaisun viimeisen sivun alalaitaan loppuvinjetin jälkeen on painettu uudelleen vielä kirjan julkaisutiedot, tällä kertaa myös painovuosi arabialaisin numeroin. Paikkaa, jossa julkaisutiedot ovat kirjan lopussa, sanotaan kolofoniksi. Julkaisutietojen painaminen kolofoniin oli tavallista vielä tähän aikaan, mutta oltiin jo siirtymässä siihen, että ne painettiin ainoastaan kirjan nimiölehdelle. Siirtymävaiheessa julkaisutiedot voitiin painaa sekä kirjan alkuun että sen loppuun.

Liitteet

Kirjahistorian oppikirjavalikoiman suomalaiset artikkelit

- Kirjoittajat ja Suomen kirkkohistoriallinen seura ovat antaneet luvan artikkelien uudelleen julkaisemiseen tässä yhteydessä, mistä lämmin kiitos.

Heikkilä, Tuomas: Stemmatologia – tekstintutkija uusien mahdollisuuksien

äärellä. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit.* Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 26. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013, s. 78–96.

Laine, Tuija: Kirjahistoria ja spiritualiteetti. – *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit.* Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 26. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2013, s. 65–77.

Laine, Tuija: Kirjahistorian lähteet ja tutkimus. – *Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus.* Toim. Jaakko Antila ja Esko M. Laine. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 215. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011, s. 340–351.

Laine, Tuija: Vanhan Viipurin alueen hiippakunnan kirjahistorian lähteet.

– *Kirkkohistorian alueilla. Hannu Mustakallion juhlakirja.* Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 217. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011, s. 217–225.

Merisalo, Outi: Käsien kirjoitetun kirjan tutkimus. – *Yleisen kirkkohistorian lähteet ja tutkimus.* Toim. Jaakko Antila ja Esko M. Laine. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 215. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2011, s. 329–339.

Palaa kirjallisuusluetteloon

TUOMAS HEIKKILÄ

Stemmatologia – tekstintutkija uusien mahdollisuuksien äärellä

1. Tietokoneet tutkijan apuna

Tietokoneitten tulo jokaisen tutkijan käyttöön on tuonut runsaasti uusia mahdollisuuksia historiantutkimukseen. Yhä useampi lähderyhmä on tutkijan käytössä digitoituna, oli kyse sitten antiikinaikaisista papyruksista, keskiaikaisista pergamenttifragmenteista, vuosisata sitten kellastuneista sanomalehdistä tai moderneista sähköposteista. Historiantutkimuksen lähdepohja on laajempi kuin koskaan.

Lähteitten lukuisuus ja moninaisuus asettaa uusia haasteita niiden tulkinalle. Lähdetutkijan on helppo eksyä ihannoitujen ihmemaahan, ja – toisin kuin äkkiseltään voisi luulla – tutkimuksen lähdepohjan avartuminen ei poista vaan alleviivaa jokaisen yksittäisen lähteen tarkan analyysin tärkeyttä. Tähän haasteeseen ovat tuoneet helpotusta tietokoneet, jotka ovat kehittäneet myös historiantutkimuksen menetelmiä. Vanhat menetelmät ovat saaneet uutta kattavuutta ja tarkkuutta, ja moni uusi apuväline on löytänyt tiensä tutkijan työkalupakkiin. Kehitys on niin kiivasta ja jatkuvaa, että tämänkin artikkelin esittelemät menetelmät paranevat ja muuttuvat – mutta myös vanhentuvat – nopeassa tahdissa. Yhteistä uusille tietokoneavusteisille sovelluksille vanhoista metodeista on kuitenkin se, että niiden avulla niin muinaisista kuin moderneista lähteistä saadaan aiempaa enemmän irti. Yksi näistä menetelmistä on stemmatologia, jonka käyttömahdollisuuksiin tämä artikkeli pureutuu.

Aina kirjapainotaidon kehittämiseen saakka kaikki tekstit kopioitiin käsin. Seurausena historiantutkijan kaikki antiikinaikaiset ja lähes kaikki keskiaikaiset kirjalliset lähteet ovat vaivalloisen käsityön tulosta. Edes kirjapainotaidon yleistyminen 1450-luvulta lähtien ei ole vielä kukaan syrjäyttänyt käsin kirjoittamista ja kopioimista, vaan myös keskiajan jälkeisten vuosisatojen tutkija työskentelee jatkuvasti käsin laadittujen ja monistettujen kirjeitten, pöytäkirjojen ja muitten menneisyyden kädenjälkien varassa.

Käsin kopioitaessa teksti muuttuu helposti. Kirjoittaja tekee helposti virheitä: jokin sana jää kopioimatta, silmä hyppää rivin yli, kääntää pari sanaa toiseen järjestykseen tai ei saa selvää aiemmasta, korva kuulee sanonnan väärin tai mieli muistaa näennäisen tutun kohdan väärin. Aiempien vuosisatojen kirjoittajat olivat nykyisiä jälkeläisiään rutinoituneempia kirjoittamaan käsin, mutta hekin tekivät virheitä. Lisäksi tekstiä on käsin kopioitaessa helppo muuttaa ja muokata tahallisesti. Kirjoittaja voi tehdä lyhennyksiä, lisäyksiä tai sanamuodon muutoksia, pyrkiä parantamaan tekstiä tai jättää pois

jonkin epäselvän kohdan. Kun kukin uusi kirjoittaja kopioi aiempien kirjoittajien tekemät virheet ja muutokset ja lisää niihin omansa, tekstien erot kertautuvat. Lopulta pitkään käsin kopioituna levinneen tekstin jokainen kopio on käytännössä ainutkertainen ja poikkeaa hieman kaikista muista. Ainakin teoriassa tutkijan on mahdollista asettaa tekstin eri versiot keskinäisten eroavaisuuksiensa perusteella suhteelliseen kronologiseen järjestykseen, ikään kuin sukupuuksi. Tällaista saman kirjallisen teoksen eri versioiden keskinäisiä suhteita selvittelevää tutkimusta kutsutaan stemmatologiaksi.

2. Sulkakynistä supertietokoneisiin

Stemmatologian – tai vanhemmin termein tekstikritiikin – peruseriaatteet on tunnettu jo vuosisatoja. Keskiaikaiset kopistit vertailivat käytössään olleita saman tekstin eri käsikirjoituksia luodakseen siitä mahdollisimman luotettavan kopion, *Erasmus Rotterdamilaisen* (1466–1536) ja *Julius Caesar Scaligerin* (1484–1560) kaltaiset renessanssi-humanistit puolestaan pyrkivät pääsemään antiikin auktorien alkutekstien jäljille eri versioitten vertailun avulla. Vaikka tekstiversioitten yhtäläisyyksien ja erojen merkitys jonkin kirjallisen teoksen kopioimishistorian rekonstruomisessa ymmärrettiin, pääsy tekstin alkujuurille osoittautui ongelmalliseksi. Monet kopistien ja tutkijoiden kiinnostuksen kohteena olleet antiikin ja keskiajan tekstit olivat olleet suosittuja vuosisadasta toiseen, ja niistä oli laadittu hyvin monia versioita. Kun jo muutaman kymmenen eri tekstiversion pohjalta voidaan muodostaa enemmän erilaisia tekstin polveutumista kuvaavia sukupuita kuin maailmankaikkeudessa on arvioitu olevan atomeja, esimerkiksi kymmeninä tuhansina kopioina levinneen Raamatun alkutekstin jäljille pääseminen oli toivotonta. Aiempien kopioitsijapolvien tekemien muutosten asettaminen aikajärjestykseen kävi ihmisaivoille ylivoimaiseksi, kun näennäisesti mahdollisia vaihtoehtoja oli liikaa.

Monia historiantutkimuksen ja filologian tutkimusmenetelmiä kehitettiin huimasti edelleen 1800-luvulla. Tekstikritiikin osalta parannukset henkilöityivät paljolti *Karl Lachmanniin* (1793–1851), joka perehtyi etenkin keskiaikaisiin teksteihin ja Uuteen testamenttiin. Joitakin sukupolvia myöhemmin hänen metodologista työtään täydensi *Paul Maas* (1880–1963).¹ He hahmottelivat monien filologien ja esimerkiksi eksegeettien edelleen käyttämän niin sanotun tekstikriittisen menetelmän, joka perustui tärkeimpien kopiointivirheitten, *errores significativi* tai *Leitfehler*, identifioimiseen ja käyttämiseen *stemman*, tekstin sukupuun, rekonstruointiin. Lachmannin ja Maasin määrittelemän perinteisen tekstikriittisen menetelmän lopputuloksena saadaan sukupuu, jossa tekstin oletettu alkumuoto on ylinnä ja sen myöhemmät versiot sijaitsevat alempana.

Lachmannin, Maasin ja heidän seuraajiensa ajatusmallille on kuvaavaa, että tekstin eri versioiden väliset erot käsitettiin virheinä ja tekstin muuntuminen kopioimisen

1 Lachmannin ja Maasin menetelmien periaatteista ks. *Lachmann* 1842, esipuhe; *Maas* 1957; *Kristeller* 1981, 11–20; *Delz* 1997, 51–73. Stemmatologiasta kokoavasti ks. *Heikkilä* 2009.

tai muiden muutosten kautta ymmärrettiin sisällön tärveltyyminä. Näin Lachmannin–Maasin tekstikriittinen menetelmä sisältää implisiittisesti ajatuksen, jonka mukaan tekstin arkkityyppi eli alkuperäinen versio oli virheetön ja nerokas. Tutkijan tavoitteena tulee olla täydellisen alkumuodon rekonstruointi. Vaikka metodi rajautui – ja rajautuu – tutkimaan vain subjektiivisesti informatiivisimmiksi katsottuja eroja tekstiversioitten välillä, tämäkään raja ei yleensä ole riittävä. Kuten vuosisatoja aiemmin edeltäjillään, niin 1800-luvun kuin moderneilla tekstikriitikoilla on edelleen ongelmana erilaisten mahdollisuuksien moninaisuus, mikäli tutkimus ulotetaan kaikkiin saman tekstin säilyneisiin käsikirjoituksiin, painettuihin versioihin ja muihin toisintoihin. Seurauksena tekstikritiikki rajaa tarkan tutkimuksen koskemaan vain tärkeimmiksi arvioituja toisintoja; ne versiot, joiden ei uskota auttavan tekstin alkumuodon rekonstruomisessa, jätetään armotta syrjään. Tekstikritiikin vastaus monien versioiden ja tekstitradition hahmottamisen hankaluuksien haasteeseen onkin ollut tutkimusasetelman ääretön yksinkertaistaminen.

Vaikka Lachmannin ja Maasin *errores significativi*in nojautuvat metodiset teesit toimivat varsin hyvin, menetelmää on helppo moittia. Tutkimusasetelman yliyksinkertaistaminen niin eri versioitten määrän kuin vertailtavien tekstikohtien, ”virheitten”, suhteen tuo tutkimukseen mukanaan väistämättä subjektiivisen elementin. Lisäksi menetelmän perustana oleva ajatus täydellisestä alkutekstistä on saanut osakseen runsaasti kritiikkiä, sillä esimerkiksi keskiajalla oli tyypillistä, että monien genrejen teksti – vaikkapa pyhimyselämäkerrat ja ihmekokoelmat – elivät omaa elämäänsä: niitä täydennettiin, jatkettiin ja muokattiin ilman, että niille oli aina osoitettavissa varsinaista auktorisoitua alkumuotoa. Etenkin 1920-luvulta lähtien tekstikriittistä menetelmää on kritisoitu purevasti. Sen suurimpina heikkouksina on subjektiivisuuden ohella pidetty tekstikritiikin tendenssiä tuottaa lähinnä kaksiaaraisia tekstitraditiota kuvaavia sukpuita – vaikka useimpien tekstien kopiointihistorian tiedetään olleen huomattavasti monimutkaisempi – sekä menetelmän oletusta, että jokainen tekstiversio olisi kopioitu kokonaisuudessaan vain yhdestä mallista, vaikka usean mallikäsikirjoituksen käytön tiedetään olleen varsin yleistä.² Vaikka kritiikki oli osuvaa, kriitikoilla ei ollut esittää lopulta edes yhtä toimivaa menetelmää tekstihistorian ja tekstitradition rekonstruomiseksi, ja perinteinen tekstikritiikki piti pintansa.

Kritiikistä huolimatta Lachmannin–Maasin menetelmä hallitsee edelleen perinteistä tekstikriittistä suuntausta ja on siten erittäin tärkeällä sijalla, kun tekstejä editoidaan tai tekstitraditioita yritetään hahmottaa. Useimpien kirkkohistorioitsijan käyttämien editioitten taustalla on juuri tekstikriittinen analyysi. Laajentuva tietokoneiden käyttö on kuitenkin tuonut viime vuosikymmeninä uusia mahdollisuuksia tekstintutkimukseen, ja alan metodien kokonaiskuva on muuttumassa nopeasti. Etenkin 1990-luvun alun jälkeen tietokoneet ja korostunut monitieteisyys ovat kuuluneet tekstintutkijan työkalupakkiin. Vuonna 1991 *Peter Robinson* ja *Robert O’Hara* järjestivät sittemmin alan kehityksen merkkipaaluksi osoittautuneen kokouksen, jossa pyrittiin selvittämään muinaisnorjankielisen *Svipdagsmål*-tekstin kopioimishistoriaa eri menetelmin. Par-

2 Ks. esim. *Quentin* 1926; *Bédier* 1928, 161–196, 321–356; *Donaldson* 1970, 107.

haaksi metodiksi osoittautui evoluutiobiologian tarpeisiin kehitetty tietokoneohjelma PAUP, jonka onnistui löytää lähellä toisiaan olevat tekstiversiot hyvin nopeasti ja rakentaa varsin lähellä oikeaa oleva versioitten sukupuu, *stemma*, käyttäen hyväkseen paljon useampia tekstitodisteita kuin perinteisten tekstikriitikoiden oli mahdollista tehdä.³

Oivallus käyttää hyväksi eläinten lajiutumisarjastusta tutkivan evoluutiobiologian haaran, fylogeniikan, avuksi kehitettyjä tietokoneohjelmia oli tekstien tutkimuksen kannalta kumouksellinen. Koska tietokoneet selviytyivät leikiten niistä loputtomista laskutoimituksista, jotka olivat pakottaneet perinteiset tekstikriitikot rajaamaan materiaaliaan dramaattisesti ja subjektiivisesti, oli mahdollista tutkia nyt kokonaisia laajoja tekstitraditioita ilman perinteisen tekstikritiikin vaatimia rajoituksia. Näin tekstikritiikistä kehittyi stemmatologia, jonka tutkimuskohteena ei ole vain tekstin alkumuoto, vaan sen koko kehitys-, kopioimis- ja leviämishistoria.

Moderneista apuvälineistä huolimatta tietokoneavusteisen stemmatologian peruseriaatteen ovat edelleen samat kuin vuosisatojen takaisilla tekstikritikoilla: kyse on saman tekstin eri versioitten välisten yhtäläisyyksien ja eroavaisuuksien löytämisestä ja tekstin menneisyyden rekonstruomisesta niiden avulla. Syy fylogeniikan alan tietokoneavusteisten menetelmien toimimiseen myös tekstien tutkimuksessa on yksinkertainen: siinä missä edellinen etsii yhtäläisyyksiä ja eroja pitkissä geenisekvensseissä ja tekee päätelmänsä niiden pohjalta, jälkimmäinen tutkii yhtäläisyyksiä ja eroja sanoiksi, lauseiksi, kappaleiksi ja teksteiksi kutsutuissa kirjainjonoissa. Yhtäläisyydet geenien, kirjainten ja sanojen välillä ovat ilmeiset.

3. Nykyiset apuvälineet

Stemmatologian menetelmät ovat mullistuneet viime vuosien aikana. Nykyisin tutkijoiden käytössä on monia varsin hyviä, keskenään erilaisia tietokoneavusteisia metodeja. Koska tekstin muuntumisen prosessit muistuttavat biologista evoluutiota, monia menetelmiä on lainattu evoluutiobiologian tutkimuksesta.⁴ Parhaiksi näistä fylogeneettisistä metodeista ovat osoittautuneet erilaiset etäisyysmatriiseille (engl. *distance matrix*) perustuvat menetelmät, parsimoniamenetelmä (engl. *parsimony*) ja erilaisille malleille perustuvat menetelmät, kuten suurimman uskottavuuden menetelmä (engl. *maximum likelihood*) ja bayesilainen päättely. Etäisyysmatriisimenetelmät perustuvat tekstien sanojen välisiä eroja ja niiden keskinäisiä etäisyyksiä kuvastaviin taulukoihin, parsimoniamenetelmä puolestaan pyrkii rakentamaan tekstitraditiota kuvaavan puun, joka selittää koko aineiston mahdollisimman vähin muutoksin. Suurimman uskottavuuden menetelmä ja bayesilainen päättely sen sijaan haarukoivat todennäköisintä tekstitradition muotoa kuvaavaa tilastollista mallia käytettävissä olevien tekstiversioitten avulla.

³ Robinson & O'Hara 1992, 331–337.

⁴ Ks. yleisesti esim. Semple & Steel 2003.

Kaikkien mainittujen menetelmien peruseriaate on sama kuin perinteisessä tekstikritiikissä: mitä enemmän samankaltaisuuksia tekstit sisältävät, sitä lähempänä ne todennäköisesti ovat toisiaan tekstin kopioimisprosessia kuvaavassa sukupuussa. Periaatteena on siis, että suuri ja vaikeasti tiivistettävä muutos alkuperäisen ja kopion välillä on epätodennäköisempi kuin pieni ja siten helposti tiivistettävä muutos. Vaikka näin saatava arvio ei voikaan täysin vastata itse kopioimistilannetta kaikkine yksityiskohtineen, se on yleensä vähintäänkin oikean suuntainen. Todennäköisimmässä sukupuussa käsikirjoitukset on ryhmitelty siten, että toisiaan eniten muistuttavat tekstit sijoittuvat lähekkäin ja suuretkin eroavaisuudet eri versioiden välillä selittyvät lopulta pienten muutosten kasautumisella. Tietokoneavusteisen stemmatologian moderneille menetelmille on yhteistä myös se, että niissä on luovuttu ajatuksesta, jonka mukaan tekstin alkumuoto oli täydellinen ja kopioinnin myötä seuranneet muutokset ”virheitä”. Nykyisin puhutaankin varianteista, ei virheistä.

Monet fylogeneetiikan tietokoneavusteisista menetelmistä ovat varsin helppokäyttöisiä, ja useimmat niistä ovat fylogeneettisten menetelmäpakettien – kuten PAUP, PHYLIP ja SplitsTree – osina vapaasti internetistä ladattavissa.⁵ Vaikka metodien on osoitettu toimivan hyvin myös tekstiaineistoilla, niitä ei kuitenkaan ole alkuaan kehitetty tietokoneavusteisen stemmatologian tarpeisiin. Vaikka geenien mutatoitumisella ja tekstien muuntumisella on paljon yhtäläisyyksiä, niillä on myös merkittäviä eroja. Toisin kuin fylogeneetikassa, tekstitradiatioista puuttuu usein enemmän aineistoa kuin niistä on säilynyt. Fylogeneettiset menetelmät tuottavat myös sukupuita, jotka haarautuvat aina vain kahtia; stemmatologiassa tämä ei vastaa todellisuutta. Siinä missä nykyisin olemassa olevat eliölajit ovat kaikkein viimeisimpien geenimuunnosten tulosta, tekstitradiatiossa säilyneet versiot edustavat eri-ikäisiä kerrostumia. Lisäksi fylogeneettiset menetelmät ovat usein humanististeologisen tutkijan näkökulmasta hankalakäyttöisiä ja edellyttävät tekstiaineiston esikäsittelyä, yhdenmukaistamista ja mahdollisesti koodaamista ennen varsinaista analyysiä. Yhtenä haasteena on myös se, että monet alkuaan fylogeneettiset metodit selviävät hyvin kohtalaisen yksinkertaisten tekstitradiatioitten tutkimuksesta, mutta niiden suoritus heikkenee nopeasti tekstiaineistojen monimutkaistessa.⁶

Viime vuosina onkin kehitelty innolla uusia tietokoneavusteisia menetelmiä varta vasten stemmatologista tutkimusta varten. Niistä etenkin neljä vaikuttaa hyvin lupaavilta: suomalaisen tutkijaryhmän kehittämät RHM- ja Semstem-metodit, sveitsiläistutkijoitten Roelli – Bachmann -menetelmä sekä Yhdysvalloissa kehitelty MDL-metodi.⁷ Tietokoneavusteisia stemmatologisia menetelmiä on vertailtu ja niiden suorituskkyä testattu useaan otteeseen.⁸ Tärkein tapa testata ja vertailla metodeja on keinotekkoisten

5 Swofford 2003; Felsenstein 2004; Huson & Bryant 2006, 254–267; evolution.genetics.washington.edu/phylip.html; www.splitsree.org.

6 Roos & Heikkilä 2009, 417–433.

7 RHM:n taustalla ovat Teemu Roos, Tuomas Heikkilä ja Petri Myllymäki (Helsingin yliopisto), Semstemin Teemu Roos ja Yuan Zou (Helsingin yliopisto), Roelli – Bachmannin Philipp Roelli ja Dieter Bachmann (Universität Zürich) ja MDL:n Po-Hsiang Lai (Washington University, St. Louis, USA).

8 Baret et al. 2006, 255–281; Roos & Heikkilä 2009; Roos & Zou 2011.

tekstiaineistojen käyttäminen. Niissä pyritään simuloimaan esimerkiksi keskiaikaisen tekstin kopioimisprosessia mahdollisimman tarkoin; kun prosessin tuloksena on tekstitraditio, jonka eri tekstiversioitten keskinäiset sukulaisuussuhteet ja *stemman* oikea muoto tunnetaan, eri menetelmien antamia tuloksia voidaan vertailla sekä keskenään että suhteessa oikeaan vastaukseen. Tähän saakka tehdyissä vertailuissa edellä mainitut neljä menetelmää – RHM, Semstem, Roelli – Bachmann ja MDL – näyttävät antavan muita metodeja oikeampia hypoteeseja tekstien keskinäisistä sukulaisuussuhteista ja siten *stemman* kokonaisuudesta. Niistä jokaisella on kuitenkin vahvuutensa ja heikkoutensa, ja on mahdoton osoittaa yhtä menetelmää ylitse muiden. Todellista historiallista tekstiaineistoa tutkittaessa tulisikin käyttää useita eri menetelmiä ja vertailla niiden antamia hypoteeseja toisiinsa.

4. Pyhä Symeon ja stemmatologia tekstin leviämisen tutkimuksessa

Koska antiikin ja keskiajan tekstit olivat käsin kirjoitettuja, tekstikritiikkiä ja stemmatologiaa on sovellettu lähinnä näiden aikakausien tekstien ja tekstitraditioitten tutkimukseen. Vaikka stemmatologian ja tekstikritiikin juuret ovat käsin kirjoitettujen tekstitraditioitten tutkimuksessa, menetelmiä voidaan käyttää minkä hyvänsä tekstin kehitys-, leviämis- ja vaikutushistoriaa tutkittaessa – kunhan käytettävissä vain on samasta alkujuurista muuntuneita eri versioita samasta sisällöstä.

Esimerkiksi maineikkaan runoilijan Robert Herrickin (1591–1674) runojen alkumuotoa on rekonstruoitu pohjautuen sekä käsin kirjoitettuihin että painettuihin runoversioihin.⁹ Tutkimus on johtamassa Herrickin lyriikan uuteen, aiempaa luotetavampaan editioon. Samaan tapaan tietokoneavusteiset menetelmät ovat antaneet uuden kuvan vaikkapa Paulus Juustenin *Suomen piispainkronikkana* tunnetun *Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium* -teoksen kehitys- ja leviämishistoriasta.¹⁰

Myös Raamattu on hyvä esimerkki jo antiikin ja keskiajan kuluessa käsin kopioituna valtavan laajalle levinneestä tekstistä, jonka kehityshistorian ja mahdollisen alkumuodon rekonstruoiminen olisi tärkeää. Tietokoneavusteinen stemmatologia olisi tutkimukselle oiva apuväline, mutta jostakin syystä useimmat eksegetiikan tutkijat ovat toistaiseksi vierastaneet uusimpien työkalujen käyttöä. Niinpä Raamatun tekstihistorian tutkimus kärsii osin samoista ongelmista kuin minkä tahansa muun tekstin vain perinteiseen tekstikritiikkiin rajautuva tutkimus: subjektiivisista valinnoista niin tarkasteltavien tekstiversioitten kuin varianttienkin suhteen.

Raamatun tavoin monina kopioina ja toisistaan poikkeavina versioina levinneitten tekstien leviämis-, kehitys- ja vaikutushistorian tutkimuksen ensimmäinen askel on luokitella eri tekstiversiot. Mitkä käsikirjoitukset tai painetut tekstit muistuttavat sisällöltään toisiaan eniten, mitkä taas ovat varsin kaukana toisistaan? Näihin kysymyksiin

⁹ Ks. Howe et al. 2012, 51–67.

¹⁰ Halonen 2012.

vastaaminen vie jo pitkälle ja viittoo oikeaan suuntaan, halusi tutkija sitten editoida tekstin tai vain rekonstruoida sen leviämistä.

Saksalaisessa Trierin kaupungissa vuonna 1035 kuolleen ja pian paavin kanonisoiman pyhän Symeonin elämäkertateksti ja ihmekokoelma havainnollistavat hyvin tietokoneavusteisen stemmatologian mahdollisuuksia. Symeon-tekstit ovat sikäli kiinnostavia, että ne olivat oman aikansa suosikkilukemistoa; *Vita et miracula s. Symeonis* tunnetaan edelleen lähes 60 käsikirjoituksena, jotka edustavat toisistaan hieman poikkeavia tekstiversioita. Alkuaan Symeonin hagiografia laadittiin vauhdittamaan hänen kanonisaatiotaan, mutta teksti oli aikalaisten mielestä niin viihdyttävä – se sisältää niin itämaista eksotiikkaa ja uskonnollisia opetuksia kuin egyptiläisiä merirosvoja ja bysanttilaisia vakoojia –, että se löysi hyvin laajan lukijakunnan. Mielenkiintoista kyllä, alun perin kultillisen tekstin leviäminen ei liittynyt vain Symeonin pyhimyskultin levittäytymiseen, vaan teksti sai runsaasti lukijoita myös sellaisilla seuduilla, joille Symeonin kultti ei juurtunut.¹¹

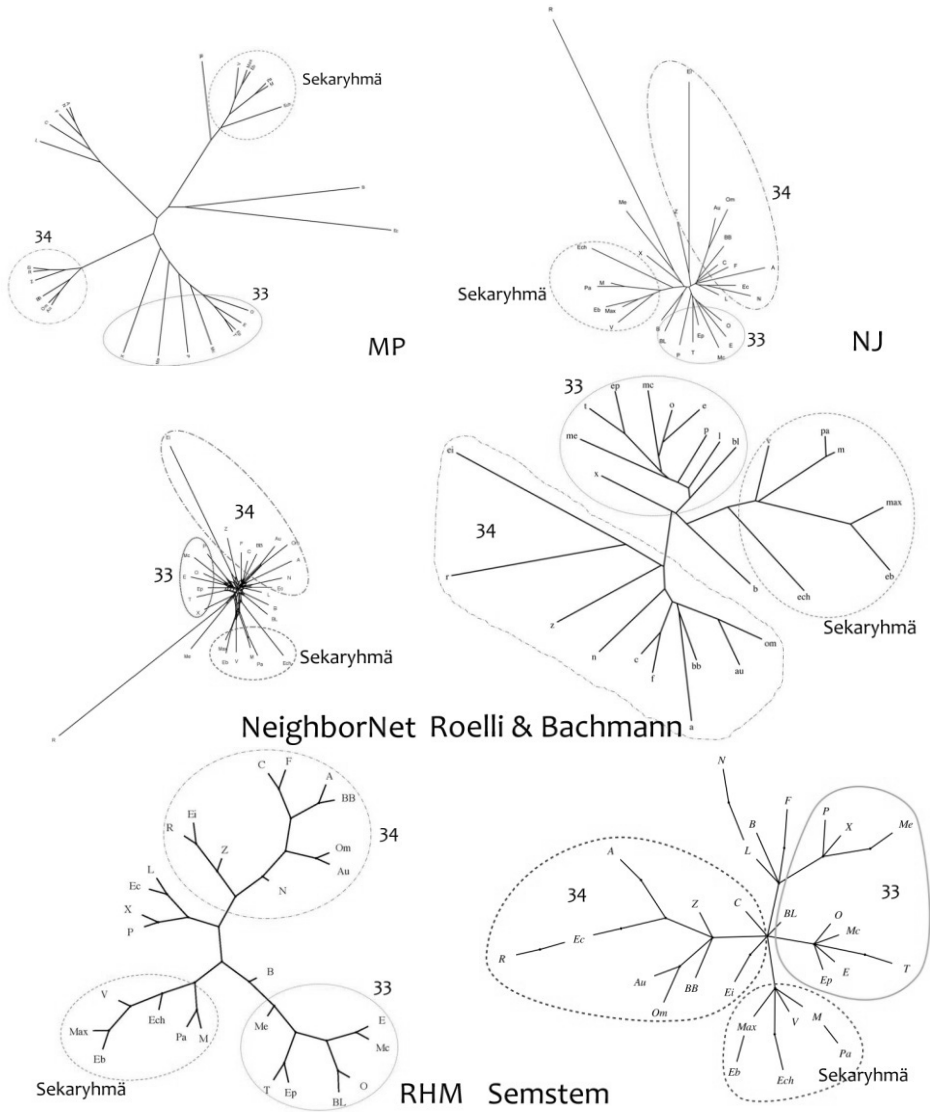
Pyhimyskultilla oli kuitenkin vaikutusta tekstin kehitykseen, sillä Symeonin haudalla Trierissä kirjattiin jatkuvasti muistiin uusia pyhimyksen tekemiä ihmeitä, jotka lisättiin tekstin *miracula*-osioon. Kaikkiaan *miraculassa* on osoitettavissa ainakin viisi eri tekstikerrosta, jotka laadittiin aikavälillä 1035–1086. Näin tekstistä oli samaan aikaan liikkeellä useita erilaisia versioita, jotka sisälsivät toisistaan poikkeavan kokoelman Symeonin ihmetekoja. Perinteiselle tekstikritiikille tällainen tilanne, jossa tekstillä ei ole vain yhtä vaan useampia arkityyppejä, on hyvin haastava – vaikka tilanne oli hyvin tyyppillinen vaikkapa juuri keskiaikaisten pyhimys- ja liturgisten tekstien osalta.

Tietokoneavusteinen stemmatologia tarjoaa mahdollisuuden saada nopeasti kokonaiskuva Symeon-tekstien leviämisestä ja eri versioitten suhteista toisiinsa. Selkeyden vuoksi seuraava esimerkki on yksinkertaistus: se perustuu 28 käsikirjoitusversioon ja käyttää aineistonaan vain karkeasti viidesosaa itse tekstistä.¹² Todellisessa tutkimuksessa tulisi luonnollisesti käyttää kaikkia tekstiversioita ja tekstiä koko pituudeltaan, mutta jo rajattu aineisto antaa hyvin vakuuttavia tuloksia, jotka auttavat suuntaamaan Symeon-tutkimusta jatkossa. Esimerkissämme käytettiin kuutta eri tietokoneavusteisen stemmatologian menetelmää: RHM, Semstem, Roelli & Bachmann, PAUP (*maximum parsimony* (MP) ja *neighbor-joining* (NJ) sekä NeighborNet (NNet)). Menetelmien saamat tulokset vaihtelivat yksityiskohdissaan jonkin verran, mutta kaikki antoivat lopulta hyvin samansuuntaisen kokonaiskuvan (ks. kuviot 1–6).

Kaikki menetelmät rekonstruoivat osan eri tekstiversioitten välisistä suhteista täysin identtisesti. Kokonaiskuvan ja Symeon-tekstien leviämisen suhteen on kuitenkin vielä tärkeämpää, että kaikki menetelmät tunnistavat materiaalista kolme suurta käsikirjoitusryhmää, jotka on merkitty oheisiin kuvioihin. Tarkempi tutustuminen ryhmien tekstiversioitten sisältöön osoittaa jokaisen ryhmän sisällä vallitsevan kolminkertaisen korrelaation tekstin pituuden, käsikirjoituksen iän ja käsikirjoituksen laatimisaikan välillä. Ensimmäisen ryhmän (”Ryhmä 33”) käsikirjoitukset loppuvat yhtä poikkeusta

11 Symeonin kultista ja teksteistä yleisesti ks. Heikkilä 2002.

12 Ks. tarkemmin Heikkilä 2013.

Kuviot 1–6. Eri menetelmien saamat tulokset *Vita et miracula s. Symeonis Treverensis* -tekstistä.

Kartta 1. Symeon-tekstien käsikirjoitusryhmät kartalla. Ryhmä 33 on merkitty mustalla, ryhmä 34 valkealla ja sekaryhmä harmaalla.

lukuun ottamatta kappaleen 33 jälkeen ja sisältävät siten identtisen määrän Symeonin ihmeitä; ryhmän käsikirjoitukset ovat myös kaikkein vanhimpia. Toisen ryhmän ("Ryhmä 34") tekstit päättyvät puolestaan kappaleen 34 jälkeen;¹³ useimmat käsikirjoitukset on laadittu 1000-luvun lopulla tai 1100-luvulla. Kolmas ryhmä ("Sekaryhmä") puolestaan koostuu teksteistä, jotka päättyvät eri kohdissa; niille on kuitenkin yhteistä se, että ne edustavat kaikki Symeon-tekstien käsikirjoitustradition nuorinta kerrostumaa.

Käsikirjoituksen laatimispaikka voidaan usein selvittää suurella todennäköisyydellä perehtymällä tekstin sisältöön ja paleografiaan sekä käsikirjoituksen kodikologiaan. Kun tarkastellaan edellä esitettyjen eri ryhmien käsikirjoitusten alkuperää, paljastuu mielenkiintoinen kuvio. Ryhmän 33 tekstiversiot laadittiin tyypillisesti saksalais-roomaalaisen valtakunnan saksalaisilla alueilla, Trierin itäpuolella. Sen sijaan ryhmän 34 tekstit ovat peräisin paljon laajemmalta alueelta, joka ulottui Englannin kanaalin rannoilta Alpeille ja Italiaan. Muita ryhmiä nuoremman sekaryhmän jäsenet puolestaan laadittiin jälleen Symeonin kultin keskupaikan, Trierin kaupungin, välittömässä läheisyydessä. Maantieteellisen ulottuvuuden tuominen mukaan stemmatologiseen tarkasteluun antaa tärkeää tietoa tekstin leviämisestä. Kun siihen liittyvät tiedot suhteutetaan

¹³ Kaikki ryhmän tästä poikkeavat jäsenet ovat fragmentteja, joiden teksti ei jatku kappaleeseen 34 saakka.

tietoihin Symeonin kultillisesta kunnioituksesta, vaikuttaa siltä, että ryhmä 33 liittyi pyhimyksen kultin leviämiseen 1000-luvulla. Ryhmän 34 ja sekaryhmän leviäminen puolestaan saattavat liittyä pikemmin tekstisisältöön kohdistuvaan kiinnostukseen.

5. Pyhän Henrikin legenda ja menneisyyden rekonstruointi

Pyhän Symeonin elämäkerran ja ihmekokoelman pikainenkin tutkimus osoittaa tietokoneavusteisen stemmatologian mahdollisuuksia, kun halutaan perehtyä tekstien leviämiseen, jäljittää kulttuurisyhteyksiä tai hahmottaa tekstin eri kehitysvaiheita. Stemmatologian lähtökohdat ovat kuitenkin alun perin tekstien editoimisessa ja alkuperäisen tekstiversion haarukoimisessa. Myös näillä saroilla tietokoneet ovat tuoneet uusia mahdollisuuksia.

Pyhän Henrikin legenda tarjoaa hyvän esimerkin tietokoneavusteisen stemmatologian palveluksista tekstin editoimisessa, tekstiversioitten suhteita kuvaavan puun suunnitamisessa ja arkityypin etsimisessä. Henrikin latinankielinen legenda laadittiin ilmeisesti Turussa 1270-luvun lopun ja 1290-luvun alkupuolen välillä. Varhaisin tunnettu nykyisen Suomen alueella laadittu kirjallinen teos levisi keskiajalla Turun hiippakunnan jokaiseen seurakuntaan ja varsin laajalle koko Ruotsin valtakunnassa, tunnetaanpa legendan versioita myös Keski-Euroopasta. Nykyisin teksti tunnetaan 56 keskiaikaisena käsikirjoituksena, inkunabelina ja 1500-luvun alun painettuna versiona.¹⁴

Upsalan englantilaissyntyisen piispan Suomeen tekemää retkeä, kirkollista organisoitumista, marttyyrikuolemaa ja hänen aiheuttamiaan ihmetekoja kuvaava Henrikin legenda oli keskiajan Suomen tärkein paikallisesti laadittu kirjallinen teos. Sen symbolinen ja käytännöllinen merkitys oli valtava. Yhtäältä se oli Suomen luomiskertomus, joka selitti, miten keskiaikainen Turun hiippakunta oli aikanaan päätenyt osaksi läntistä kristikuntaa ja Ruotsin valtakuntaa. Toisaalta se oli teksti, jonka varaan Turun piispa ja hänen mukanaan koko kirkollinen hierarkia rakensivat arvovaltansa; heidän mahtinsa periytyi suoraan pyhältä Henrikiltä. Historiantutkimuksen kannalta tekstin merkitys on keskiajan Suomeen perehdyttäessä ylivertainen, ja sen kehityksen, leviämisen ja vaikutuksen selvittämisessä on syytä käyttää kaikki keinot.

Henrikin legendan tekstiä editoitaessa käytettiin tietokoneavusteisen stemmatologian RHM-menetelmää. Sen avulla hahmottui säilyneitten 56 eri tekstiversion keskinäisistä suhteista uskottava kuva (kuvio 7), jonka pohjalta saatettiin alkaa etsiä muita vanhempaa, mahdollisimman lähellä alkuperäistä olevaa tekstiversiota.

Yksi tietokoneitten avustamien menetelmien vahvuuksista on mahdollisuus rekonstruoida nopeasti tekstiversioita, jotka ovat nyttemmin kadonneet mutta joiden olisi loogisesti täytynyt olla olemassa, jotta metodin hahmottelema hypoteesi *stemmasta* voisi pitää paikkansa. Historiantutkimuksen näkökulmasta mahdollisuus päästä säilyneitten lähteitten taakse ja rekonstruoida jo ammoin kadonneita lähdetekstien sisältöjä on kumouksellinen. Rekonstruoidut versiot ovat myös hyvä keino tarkistaa

14 Ks. Henrikin legendasta ja sen tekstiversioista *Heikkilä* 2009.

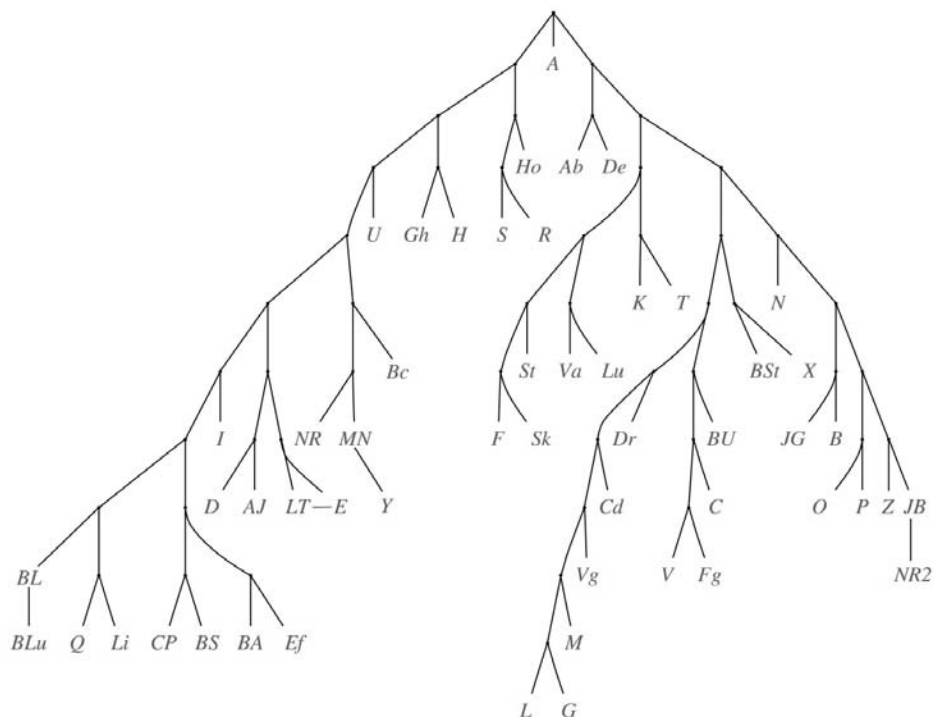
nopeasti, onko tietokoneen esittämä *stemma* lainkaan mahdollinen; jos niiden sisältö on täysin järjetön tai kieliopillisesti kauttaaltaan virheellinen, hypoteesi on ilmeisen kaukana oikeasta. Jos taas sisältö on looginen, tekstin ehdotettu sukupuu on ainakin mahdollinen.

Kuten edellä on käynyt ilmi, tietokoneavusteiset menetelmät antavat nykyisellään tulokseksi niin sanottuja suuntaamattomia puita, siis ameebamaisia kuvioita, jotka kertovat paljon tekstiversioitten välisistä suhteista mutta eivät osoita tekstiin tehtyjen muutosten suuntaa kuvion sisällä. Jo suuntaamattomien puiden sisältämä tieto on tutkijan kannalta tärkeää, mutta yleensä puu halutaan suunnata *stemmaksiksi*: etsitään kohta, joka on mahdollisimman lähellä tekstin alkuperäistä sisältöä, arkkityyppitekstiä. Kun se on löydetty, myös eri tekstiversioitten välisen muutoksen suunta käy selväksi; suunnattu puu voidaan esittää samaan tapaan kuin perinteisen tekstikritiikin saama kuva tekstin kopiointihistoriasta. Yllä mainitut rekonstruoidut tekstisisällöt ovat keskeisellä sijalla, kun tietokoneistettujen menetelmien antamia hypoteeseja suunnataan ja niistä etsitään arkkityyppejä.

Tarkastelemalla Henrikin legendan säilyneiden 56 toisinnon ja hypoteesin kannalta välttämättömien rekonstruoitujen toisintojen sisältöä havaitaan pian, että teksti on mitä ilmeisimmin muuntunut *stemman* keskeltä sen reunoille päin. Näin on luontevinta selittää tekstiversioissa esiintyvät kirjoitus- ja tulkintavirheet ja tekstin muuntuminen. Tämä sopii myös hyvin ajatukseen, jonka mukaan legenda kirjoitettiin Turun hiippakunnassa, sillä useimmat sinne lokalisoitut käsikirjoitukset asettuvat hypoteesissa juuri *stemman* keskivaiheille.

Vaikka perinteisessä tekstikritiikissä usein läsnä oleva ajatus tekstin arkkityypin täydestä virheettömyydestä on kestävä, Henrikin legendan tapauksessa on perusteltua olettaa Turusta levitettäväksi lasketun tekstin olleen sisällöltään looginen, järkevä ja ilmeisiä kirjoitus- ja kielioppivirheitä vailla oleva kokonaisuus. Olihan kyse tärkeästä tekstistä, jonka laatimisessa olivat epäilemättä olleet mukana hiippakunnan parhaat voimat. Siksi eri tekstiversioihin hiipineet epäloogisuudet sekä tekstin ymmärtämisessä ja kopioimisessa tapahtuneet erheet ovat avainasemassa *stemman* juuren paikallistamisessa. Vertailemalla edelleen *stemman* keskiosaan sijoittuvia todellisten ja rekonstruoitujen tekstiversioiden toisistaan poikkeavia kohtia tekstin kehityskaaren alkupisteen, arkkityypin, sijainti tarkentuu.

Tarkastellaan aluksi tietokoneavusteisen stemmatologian metodimme sukupuun keskiosan molemmiin puolin sijoittamien aitojen tekstiversioiden Ho ja X välisiä eroja. Vaikka toisunnoilla on keskenään kymmeniä sellaisia eroavaisuuksia, jotka erottavat ne toisistaan ja muista säilyneistä tekstiversioista ja voivat auttaa niiden sijoittamisessa sukupuuun, nyt keskitytään tiukasti tekstivariantteihin, jotka eivät voi olla sattumanvaraisia. Näin mahdolliset kirjoitusvirheet jäävät tarkastelun ulkopuolelle, ja etusijalle nousevat tekstin väärinymmärryksen kautta syntyneet virheet, jotka kertovat tekstin kehityksen suunnasta: kahdesta variantista järkevä ja ”oikea” on todennäköisemmin lähempänä alkutekstin eli arkkityypin sisältöä kuin epälooginen ja virheellinen vaihtoehto. Versioiden Ho ja X kattaman yhteisen tekstialueen sisällä niiden välillä on useita tällaisia eroavaisuuksia. Selvästi useimmat niistä viittaavat Ho:n olevan lähempänä tekstin alkuperäistä versiota kuin X.

Kuvio 8. *Pyhän Henrikin legendan* suunnattu stemma.

Tarkennetaan sukupuun juuren haarukointi lähemmäs versiota Ho ja otetaan vertailukohdaksi RHM-metodin rekonstruoima tekstiversio i100. Tällä kertaa versio i100 on selkeästi loogisempi kokonaisuus ja siten todennäköisesti lähempänä arkkityyppiä. Seuraavassa vertailussa kahden rekonstruoidun version i103 ja i100 välillä tekstisisällöt ovat jo erittäin lähellä toisiaan, mutta i100:ssa on epäloogisuus, jota i103:n tekstissä ei ole, minkä vuoksi i103 on todennäköisemmin lähempänä alkutekstiä. Vertailtaessa tekstin i103 tekstiä sen lähimpiin rekonstruoituihin versioihin i79 ja i70 käy ilmi, että niiden välillä ei ole enää käytännön eroja. Onkin todennäköistä, että kaikki kolme rekonstruoitua tekstiversiota edustavat sisällöltään käytännöllisesti katsoen samaa, *Pyhän Henrikin legendan* alkuperäistä tekstiä. Näin RHM-menetelmän antama suunnatun puun voidaan suunnata pitäen rekonstruoitujen tekstiversioitten i70, i79 ja i103 seutua arkkityyppinä (ks. kuvio 8).

On tärkeää muistaa, että rekonstruoidut tekstiversiot ovat vain hypoteeseja säilyneiden käsikirjoitusten sisältämien legendan toisintojen välisistä kadonneista ja puuttuvista linkeistä – niitä ei siis ole välttämättä koskaan ollut sanasta sanaan nyt rekonstruoidussa muodossa. Siksi osin niiden pohjalta *stemman* alkupisteen sijainnista tehtyjen päätelmien uskottavuus on tarkistettava säilyneiden todellisten tekstiversioiden avulla. Kun versioiden A, Ab ja Ho sisältöä verrataan vaikkapa *stemman* äärilaidoille asettu-

neisiin teksteihin BS, F, L, Li ja O, tulos on yksiselitteinen: A–Ab–Ho -versio edustaa selvästi loogisempaa ja siten alkuperäisempää kokonaisuutta. Näin säilyneet aidot tekstiversiot puhuvat rekonstruoitujen toisintojen pohjalta tehtyjen päätelmien puolesta. *Stemman* juuren ja tekstin arkkityypin sijoittuminen edellä esitettyyn kohtaan sopii hyvin siihen, mitä *Pyhän Henrikin legendan* käsikirjoituksista tiedetään. Lähimpänä juurta on joukko käsikirjoituksia (A, Ab, H, Ho, K, R, S ja T), jotka tiedetään laadituiksi Turun hiippakunnassa, lähellä tekstin todennäköistä laatimispaikkaa.

Toisin kuin pyhän Symeonin pyhimysteksteissä, läheskään kaikkien *Pyhän Henrikin legendan* säilyneitten tekstiversioitten maantieteellistä alkuperää ei tunneta tarkoin. Se hankaloittaa tekstin tarkan leviämisen selvittämistä. On selvää, että kun sekä monen säilyneen tekstiversion että *stemman* rekonstruoitujen sisäsolmujen sijainti on epävarma, oheinen *stemma* antaa kartalle aseteltuna vain hyvin epätarkan kuvan legendan leviämishistoriasta. Siltikin jo epävarma ja osin virheellinen hypoteesi on omiaan luomaan uutta valoa esimerkiksi tekstin merkitykseen laajemmin Ruotsin valtakunnassa. Kuten oheinen kartta (2) osoittaa, Henrikin legenda ei levinnyt Turun hiippakunnasta valtakunnan muihin osiin vain muutaman harvan käsikirjoituksen voimin, vaan sen kopioiminen näyttää olleen 1300- ja 1400-luvuilla jatkuvaa. Vain yhden tekstin leviämishistorian pohjalta havaittu kuvio kuvastaa Turun hiippakunnan kirjallisen kulttuurin kansainvälisyyttä myös laajemmin.

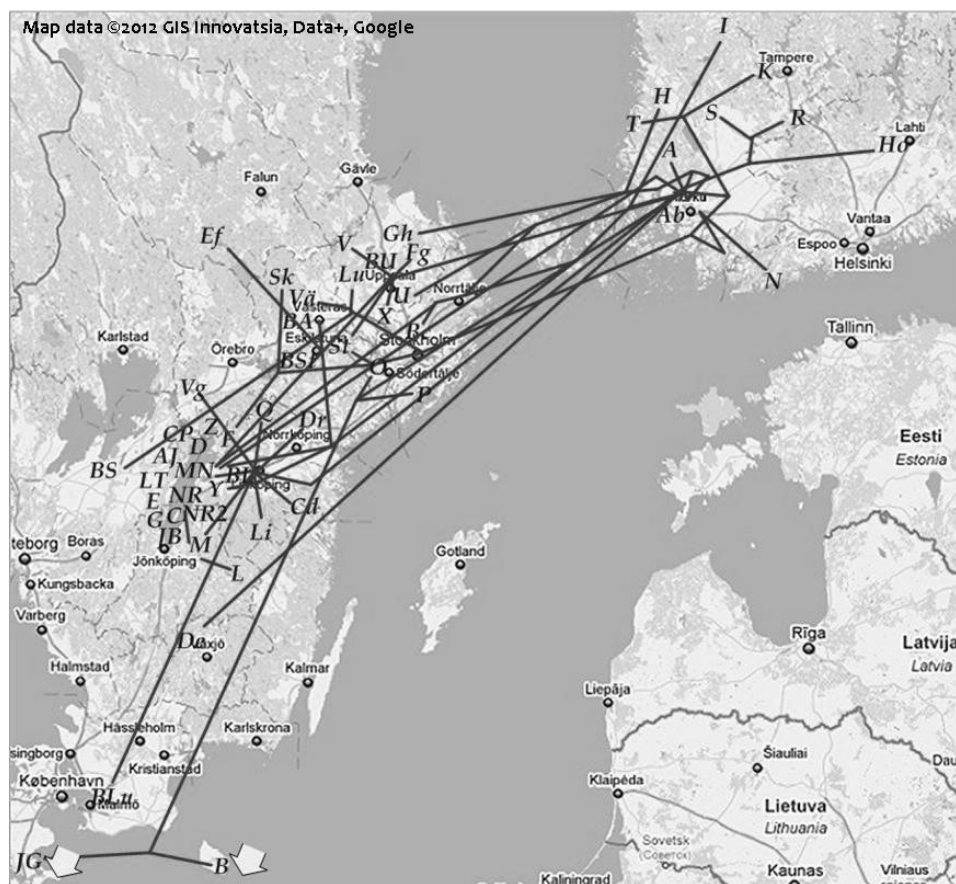
6. Tietokoneavusteisen stemmatologian haasteet

Tätä kirjoitettaessa, vuoden 2012 lopulla, evoluutiobiologian alalta lainatut tietokoneavusteiset menetelmät ovat suhteellisen helposti kaikkien käytettävissä. Kaikkein parhaat varta vasten tekstitradiottoitten tutkimusta varten laaditut menetelmät ovat kuitenkin toistaiseksi vain pienen tutkijapiirin työkaluna. Tilanne on muuttumassa vuoden 2013 aikana, kun joukko parhaita tietokoneavusteisia metodeja saatetaan jokaisen ulottuville internet-palveluna.¹⁵ Vaikka tietokoneavusteiset menetelmät ovat jo nyt korvaamaton apuväline laajoja tekstiaineistoja tutkittaessa ja tekstien alkumuotoa, kehityshistoriaa, kopioimista ja leviämistä tutkittaessa, niiden kehitystyö on vasta lapsenkengissä. Menetelmien suurimmat haasteet voidaan kiteyttää viiteen kohtaan.¹⁶

1) Nykyiset menetelmät eivät osoita tekstiaineistoista niiden alkukohtaa vaan esittävät eri tekstiversioiden sukulaisuuksia kuvaavan kuvion pikemmin amebana kuin suoraan sukupuuna. Kuvio on siis suuntaamaton: se ei ota kantaa kopiointisuhteitten suuntaan. Tutkijan on edelleen käytettävä perinteisen tekstikritiikin menetelmiä päätelläkseen tekstin arkkityypin, varhaisimman version. Tämän jälkeen kuvio on helppo suunnata, ja amebasta muotoutuu selkeä sukupuu. Kyse ei ole kuitenkaan suuresta ongelmasta, sillä useimmissa tekstiaineistoissa tekstin sisällön ja varianttien kehitys on lopulta mahdollista selittää vain toiseen suuntaan.

15 Palvelun tämänhetkisiä muotoja voi tarkastella osoitteissa slinkola.users.cs.helsinki.fi/home sekä treeoftexts.arts.kuleuven.be/stemmaweb/ tai byzantini.st/stemmaweb/.

16 Ks. Howe et al. 2012, 51–67.

Kartta 2. Uskottavimpaan stemmaan pohjautuva hypoteesi *Pyhän Henrikin legendan* leviämisestä.

2) Monet käytössä olevista tietokoneavusteisista metodeista jakavat saman ongelman kuin perinteinen tekstikritiikki: ne olettavat jokaisen tekstiversion kopioidun vain yhdestä mallista. Kuitenkin tiedetään, että niin antiikissa kuin keskiajalla kirjoittajat vertailivat saman tekstin käsikirjoituksia ja ottivat useasta mallista vaikutteita laatimaansa kopioon. Tätä kutsutaan kontaminaatioksi. Kontaminaation yksinkertaisin muoto, jossa kopisti vaihtoi malliaan kesken tekstin, voidaan nykyisin jäljittää varsin hyvin,¹⁷ mutta monimutkaisempi usean mallin käyttö on edelleen suuri haaste niin perinteiselle tekstikritiikille kuin tietokoneavusteiselle stemmatologialle.

3) Useimmat tietokoneavusteiset menetelmät tuottavat tekstitraditiota kuvaavia puita, jotka haarautuvat kaikkialla vain kahtia. Tämä ei vastaa tekstitraditioitten todell-

¹⁷ Ks. esim. Windram et al. 2005, 189–204.

lista tilannetta, sillä yhdestä käsikirjoituksesta saatettiin laatia lukemattomia kopioita, minkä seurauksena todelliset sukupuut ovat paljon kaksihaaraisia monimutkaisempia. Myös tämä haaste on yhteinen perinteisen tekstikritiikin kanssa. Tietokoneavusteisen stemmatologian saralla ongelma on kuitenkin ratkeamassa, ja uusimmat menetelmät, kuten Semstem ja MDL, rakentavat jo monimutkaisempia puita, jotka vastaavat tekstin kehitys- ja leviämishistoriaa paremmin.

4) Etenkin fylogeniikan puolelta lainatut menetelmät mutta myös niihin nojauvat tietokoneavusteiset metodit sijoittavat kaikki säilyneet tekstiversiot rakentamiensa sukupuiden ulommaisiin kohtiin. Todellisuudessa kaikki tutkijan käyttöön säilyneet versiot eivät kuitenkaan edusta koko kopioimisprosessin lopputulosta vaan eri-ikäisiä kerrostumia; osa niistä voi myös olla kopioitu toisistaan. Myös tämä haaste on uusimpien menetelmien osalta ratkaistu, ja esimerkiksi Semstem ja MDL sijoittavat säilyneitä tekstiversioita myös sukupuitten sisälle.

5) On tärkeää muistaa, että tietokoneavusteiset – yhtä hyvin kuin perinteiset tekstikriittiset – metodit auttavat tutkijaa vain muodostamaan hypoteeseja. Vaikka parhaiten menetelmien tulokset ovat matemaattisesti täysin perusteltuja, niissä ei ole tietokoneavusteisen stemmatologian nykyisessä kehitysvaiheessa välttämättä kyse täysin oikeista vastauksista. Keinotekoisilla tekstiaineistoilla tehdyissä testeissä parhaat metodit ovat saaneet hyvin monimutkaisten eli varsin realististen tekstitradiitioiden stemmoista noin 80 prosenttia oikein.¹⁸ Todellisia historiallisia aineistoja tutkittaessa tulosten uskottavuutta on vaikea mitata tarkoin, mutta on selvää, että tulokset eivät ole vaativimmilla aineistoilla tarkkoja. Ne antavat pikemmin yleiskuvan ja perustellun hypoteesin tietyn tekstin eri versioitten välisistä suhteista. Vaikka tietokoneet ovat stemmatologille korvaamaton apuväline, kyse on vain työkalusta. Tutkijan on aina tarkastettava menetelmän tarjoamat hypoteesit tekstiversioitten ja käsikirjoitusten tasolla.

7. Yhä laajempia käyttöaloja

Vaikka edellä esitetyt esimerkit pureutuvat käsin kirjoitettuina kopioina levinneisiin teksteihin, tietokoneavusteisen stemmatologian menetelmiä voi käyttää minkä hyvänsä aineiston tutkimiseen, kunhan sen eri versiot ovat muuntuneet toisistaan tahallisten tai tahattomien muutosten seurauksena. Usein mainittuja esimerkkejä stemmatologisen tutkimuksen moderneista sovelluksista ovat vaikkapa ketjukirjeitten ja itseään mutatoivien tietokonevirusten alkuperän jäljittäminen.

Toisaalta aineistona voivat olla vaikkapa kristikunnan eri kolkissa seuratut kalenterit. Ne ovat muodoltaan tekstilähteitä, jotka laadittiin yhtäältä kopioimalla vanhaa kristinuskon alkuaikoina muotoutunutta esikuvaa mutta myös valikoimalla, yhdistelemällä ja muokkaamalla tarjolla olleita vaihtoehtoja ja lisäämällä omaa paikallista ainesta. Näin niissä yhdistyvät osin yhteinen pohja ja suunnaton paikallisten variaatioitten kirjo. Seurauksena kalenterit ovat täynnä erilaisia ajallisia kerrostumia sekä

¹⁸ Roos & Heikkilä 2009, 421–422; Lai 2012, 103.

maantieteellisiä ja kulttuurihistoriallisia yhteyksiä. Siksi niiden stemmatologinen tarkastelu antaa päteviä avaimia laajojen kulttuuristen, poliittisten ja taloudellisten virtausten tutkimukseen. Koska kalenterit ovat tekstejä, joissa vuoden jokainen päivä monine merkintöineen on ikään kuin oma rivinsä tai kappaleensa, niiden tietokoneavusteinen stemmatologinen tutkimus on suhteellisen yksinkertaista.

On ilmeistä, että perinteisen tekstikritiikin taakkana usein ollut subjektiivisuus tärkeimpien varianttien ja tekstiversioitten valinnassa on johtanut monissa tapauksissa yliyksinkertaistettuihin ja jopa väärin tulkintoihin niin koko tekstitraditiosta kuin rekonstruoidusta arkkityypistä. Tietokoneavusteisen stemmatologian mukanaan tuoma mahdollisuus tarkastella hyvin laajaa osaa tietyn tekstin kehitys-, kopiointi- ja leviämishistoriasta vaikuttaa jatkossa väistämättä historian tutkijalle tärkeitten lähdetekstien editoimiseen ja voi siten koskettaa jokaista tutkijaa, joka käyttää lähteinään vaikkapa kaunokirjallisia, biografisia tai hagiografisia tekstejä. Tekstien editoiminen on sähköisten apuvälineitten esiinmarssin ansiosta muutenkin murroksessa ja irtautumassa perinteisen tekstikritiikin ajatuksista yhdestä ainoasta alkuperäistekstistä. Jatkossa edition käyttäjä voi usein vertailla useiden eri käsikirjoitusten tekstejä toisiinsa; tässä kehityksessä monista tietokoneavusteisen stemmatologian algoritmeista tulee epäilemättä itsestään selviä sähköisten editioyökalujen osia.

Tietokoneavusteinen stemmatologia on jo nyt vakiinnuttanut asemansa tekstien editoimisen saralla, ja joidenkin vuosien kuluttua on tuskin antiikin tai keskiajan tekstitraditioitten tutkijaa tai editoria, joka ei käyttäisi apunaan tietokoneavusteista stemmatologiaa hypoteesien muodostamisessa ja testaamisessa. Täysin sama kehityskulku on tapahtumassa tekstejä laajempien kulttuuri-ilmiöitten kansainvälisessä tutkimuksessa. On näet havaittu, että tietokoneavusteisen stemmatologian menetelmät toimivat evoluutiobiologian ja tekstitraditioitten ohella erinomaisesti myös kulttuuristen ilmiöitten, esineitten ja rakenteitten tutkimukseen, jota kutsutaan fylomemetiikaksi.¹⁹ Viime vuosina on saatu erittäin hyviä tuloksia esimerkiksi persialaisten mattojen, torvisoitinten, kännyköitten, barokki- ja jazz-musiikin sekä puhallinsoitinten stemmatologiassa; näillä metodin sovellusaloilla perinteisen stemmatologisen tutkimuksen tekstivariantteja vastaavat mattojen solmukuviot, nuotit ja tempo sekä soitinten rakenne. Esimerkit osoittavat, että fylomemetiikka antaa sekä vastauksia että lisämateriaalia monitieteiseen humanististeologiseen tutkimukseen.

Suosittelavaa lukemista

The Evolution of Texts

2006 The Evolution of Texts. Confronting Stemmatological and Genetical Methods. *Linguistica computazionale XXIV–XXV*. Ed. by C. Macé & P. Baret & A. Bozzi & L. Cignoni. Pisa & Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali.

Hyvä artikkelikokoelma esittelee ja vertailee erilaisia lähestymistapoja stemmatologiaan ja tekstikritiikkiin.

19 Termistä ja fylomemetiikan mahdollisista sovelluksista ks. erit. Howe & Windram 2011.

Heikkilä, Tuomas

2009 Kirjalliset lähteet ja stemmatologia. – Keskiajan avain. Toim. Marko Lamberg & Anu Lahtinen & Susanna Niiranen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009, 111–128.

Helposti lähestyttävä suomenkielinen johdatus.

Howe, Christopher & Windram, Heather

2011 Phylomemetics — Evolutionary Analysis beyond the Gene. – PLoS Biol 9 (5): e1001069.

Tärkeä artikkeli viitoittaa suuntaa fylomemetiikan kehityksessä.

Maas, Paul

1957 Textkritik. 3. verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig: B. G. Teubner.

Lyhyt, havainnollinen teos formalisoi ja käy läpi perinteisen tekstikritiikin periaatteet.

Robinson, Peter & O'Hara, Robert J.

1992 Report on the Textual Criticism Challenge 1991. – Bryn Mawr Classical Review 3:4, 331–337.

Klassikkoartikkeli evoluutiobiologian menetelmien soveltamisesta tekstiaineistoihin.

Roos, Teemu & Heikkilä, Tuomas

2009 Evaluating methods for computer-assisted stemmatology using artificial benchmark data sets. – Literary and Linguistic Computing 24, 417–433.

Konkreettinen artikkeli, jossa vertailtiin ensi kertaa erilaisten tietokoneavusteisten menetelmien saamia tuloksia.

Studies in Stemmatology I–II

1996 & 2004 Studies in Stemmatology I–II. Ed. by P. van Reenen & A. den Hollander & M. van Mulken. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Osin vanhentunut kaksiosainen teos kokoaa yhteen stemmatologian menetelmiä ja havainnollistaa tieteenalan kehitystä.

Kirjallisuus

Baret, Ph. V. & Macé, C. & Robinson, P.

2006 Testing Methods on an Artificially Created Textual Tradition. – The Evolution of Texts. Confronting Stemmatological and Genetical Methods. Ed. by Caroline Macé, Philippe Baret, Andrea Bozzi & Laura Cignoni. Pisa & Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 255–281.

Bédier, Joseph

1928 "La Tradition Manuscrite du 'Lai de L'Ombre'. Réflexions sur l'Art d'Éditer les Anciens Textes". Romania 54, 161–196, 321–356.

Delz, Josef

1997 Textkritik und Editionstechnik. – Einleitung in die lateinische Philologie. Ed. by Fritz Graf. Stuttgart & Leipzig: B. G. Teubner, 51–73.

- Donaldson, E. Talbot
1970 Speaking of Chaucer. London: Athlone.
- Felsenstein, J.
2004 Inferring Phylogenies. Sunderland, MA: Sinauer Associates.
- Halonen, Marko
2012 Stemmatology of a 16th Century Chronicle. A comparison of traditional and computer-assisted methods for creating stemmata of Paulus Juusten's *Catalogus et Ordinaria Successio Episcoporum Finlandensium*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.
- Heikkilä, Tuomas
2002 *Vita et miracula s. Symeonis Treverensis*. Ein hochmittelalterlicher Heiligenkult im Kontext. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
2009 Sankt Henrikslegenden. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
2013 The Possibilities and Challenges of Computer-Assisted Stemmatology. The Example of *Vita et miracula s. Symeonis Treverensis*. LECTIO. Leuven: Katholieke Universiteit. (Ilmestyy 2013).
- Howe, Christopher J. & Connolly, Ruth & Windram, Heather F.
2012 Responding to Criticisms of Phylogenetic Methods in Stemmatology. – *Studies in English Literature 1500–1900* 52 (2), 51–67.
- Huson, D. H. & Bryant, D.
2006 Application of phylogenetic networks in evolutionary studies. – *Molecular Biology and Evolution*, 23 (2), 254–267.
- Kristeller, Paul Oskar
1981 The Lachmann Method: Merits and Limitations. – *TEXT* 1, 11–20.
- Lachmann, Karl
1842 Testamentum Novum Græce et Latine. Carolus Lachmannus recensuit. Philippus Butmannus, Ph. F. Græcæ Lectionis Auctoritatis, apposuit I. Berlin: G. Reimer.
- Lai, Po-Hsiang
2012 Information Theoretic Methods for Biometrics, Clustering, and Stemmatology. Diss. Washington University, St. Louis.
- Phylip
2013 Phylip. <<http://evolution.genetics.washington.edu/phylip.html>>. Katsottu 3.1.2013.
- Quentin, Henri
1926 *Essais de Critique Textuelle*. Paris: August Picard.
- Roos, Teemu & Zou, Yuan
2011 Analysis of Textual Variation by Latent Tree Structures. – *Proceedings of IEEE 11th International Conference on Data Mining*. Vancouver: IEEE, 567–576.
- Seemple, C. & Steel, M. A.
2003 *Phylogenetics*. Oxford: Oxford University Press.
- SplitsTree
2013 SplitsTree4. Software for computing phylogenetic networks. <www.splitstree.org>. Katsottu 3.1.2013.
- Swofford, D. L.
2003 PAUP*: Phylogenetic Analysis using Parsimony (* and other methods), Version 4, Sunderland, MA: Sinauer Associates.
- Windram, Heather F. & Howe, Christopher J. & Spencer, Matthew
2005 The Identification of Exemplar Change in the Wife of Bath's Prologue Using the Maximum Chi-Squared Method. – *Literary and Linguistic Computing*, 20 (2), 189–204.

TUIJA LAINE

Kirjahistoria ja spiritualiteetti

1. Kirjahistorian ja spiritualiteetin yhtymäkohdat

Spiritualiteetti-termi on levinnyt yleiseen käyttöön ranskan kielestä (*spiritualité*), jossa se alun perin merkitsi välitöntä sisäistä tietoa jumalallisesta tai yliluonnollisesta todellisuudesta. Nykyään termillä tarkoitetaan erityisesti yksilöllistä rukousta ja yhteyttä Jumalan kanssa, toisin sanoen hengellisen elämän harjoittamista. Spiritualiteetti liitetään vanhastaan nimenomaan katoliseen, ei niinkään luterilaiseen kirkkoon. Myöskään ortodoksikirkossa ei puhuta spiritualiteetista, vaikka ilmiö on tuttu sielläkin. Sen sijaan roomalaiskatolilaisuuden piirissä on julkaistu runsaasti kirjallisuutta, jossa tarkastellaan spiritualiteetin opiskelua ja harjoittamista. Luterilaisuudessa on vanhastaan käytetty tässä yhteydessä sanaa *hurskaus* tai ilmausta *hengellinen elämä*. Kyse on kuitenkin samasta asiasta.

Millä tavoin sitten spiritualiteettia voidaan lähestyä kirjahistorian avulla? Kirjahistoriassa tutkitaan sekä kirjan fyysistä olemusta että sitä, millainen asema kirjalla on ollut yhtäältä yhteiskunnassa ja toisaalta yksityisen ihmisen elämässä. Kirjahistorian kannalta tärkeitä kysymyksiä ovat kirjoittaminen, lukeminen ja lukukokemukset, kirjojen julkaiseminen, kirjakauppa, kirjastot, kirjan kuvitus sekä kuvan ja tekstin suhde, sensuuri sekä kirja aatteiden ja ajatusten välittäjänä ja kommunikaation välineenä. Kun halutaan lähestyä kirjahistoriaa spiritualiteetin näkökulmasta, tutkimuskohteeksi valikoituu luonnollisesti uskonnollinen kirjallisuus, erityisesti hartaus- ja rukouskirjat, virsikirjat ja hengelliset laulukirjat sekä Raamattu. *Antti Raunio* toteaa teoksessa *Johdatus luterilaisen spiritualiteetin teologiaan* spiritualiteetin historian tutkimuksen kohdistuvan hartauden harjoittamisen ja kristillisen elämäntavan muotoihin sekä siihen, millaista hengellistä kirjallisuutta on kirjoitettu ja luettu. Monet edellä mainituista kirjahistorian kannalta keskeisistä kysymyksistä liittyvät siis kiinteästi spiritualiteetin historiaan.

2. Kirjojen julkaiseminen ja sensuuri

Kirjoittajan käyttämien lähteiden selvittäminen

Tarkastelen seuraavassa tarkemmin joitakin kirjahistorian keskeisiä kysymyksiä spiritualiteetin tutkimuksen näkökulmasta. Olen valinnut lähempään tarkasteluun kir-

jojen julkaisemisen ja sensuurin, kirjoittamisen, lukemisen ja lukukokemukset sekä kuvattutkimuksen.

Luovan työn tuloksena syntyneille kirjallisille ja taiteellisille tuotoksille myönnetty tekijänoikeus (*copyright*) on melko uusi ilmiö. Englannissa oli voimassa jonkinlainen tekijänoikeus jo 1600-luvulla, mutta esimerkiksi Suomessa tekijänoikeus otettiin käyttöön vasta vuoden 1829 painoasetuksessa. Nykyisenkaltaisesta laajasta kansainvälisestä tekijänoikeudesta voidaan puhua vasta 1800–1900-lukujen vaihteesta alkaen. Ennen tekijänoikeuslainsäädäntöä oikeudet painettuihin teksteihin kuuluivat niiden julkaisijalle eli kirjanpainajalle ja/tai kustantajalle, eivät kirjan tekijälle. Kirjanpainaja saattoi saada privilegion eli oikeuden jonkin painamansa teoksen uusintapainoksiin tietyksi ajaksi. Tänä aikana muiden painajien samasta teoksesta painamat kappaleet olivat laittona niin sanottuja piraattipainoksia. Sellaisen painaja joutui maksamaan sakkoja. Sakoista huolimatta painajat usein painoivat piraattipainoksia, koska kyse oli yleensä hyvin myyvistä julkaisuista.

Vielä 1600-luvulla uuden tiedon tuottamista paheksuttiin – kirjoittaja osoitti oppineisuutensa sillä, että hän osasi siteerata mahdollisimman tarkasti aiempien oppineiden tekstejä ja tuoda niitä sillä tavoin uusien lukijoiden ulottuville. Tästä syystä oli erittäin tavallista, että uudet kirjat tehtiin kopioimalla ja kompiloimalla aiemmin ilmestyneitä kirjoja ja julkaistiin ne kopioijan ja kompiloijan omalla nimellä. Toisten tekstien kopiointi ja kompilointi oli erittäin yleistä kirjoitettaessa uskonnollisia tekstejä, koska varsinkin niiden tapauksessa kirjoittajan piti pysyä aiemmin opitussa ja julkaistussa voidakseen välttää harhaoppeja ja vääriä tulkintoja. Tällaista menettelyä, jota nykyään pidetään vilpillisenä ja tutkimuseettisesti tuomittavana, suosittiin ja edellytettiin.

Kirjahistorian tutkimuksen kannalta edellä kuvattu toimintatapa on hedelmällinen. Vertailemalla kirjoittajan tekstiä vastaaviin varhaisempien kirjoittajien teksteihin voidaan saada selville, mitä kirjallisuutta kirjoittaja on lukenut ja mitkä hänen lukemistaan kirjoista ovat tehneet häneen niin suuren vaikutuksen, että hän on poiminut niistä osia omaan tekstiinsä. Toisin sanoen voidaan selvittää hänen käyttämänsä lähteet. Käytännössä työ etenee siten, että tutkija asettaa tekstit rinnakkain ja vertailee niitä keskenään. Sen jälkeen hän merkitsee muistiin tekemänsä havainnot. Kirjahistoriasa tätä tutkimusmenetelmää kutsutaan tekstuaaliseksi bibliografiaksi. Tekstivertailun avulla voidaan tehdä myös muita päätelmiä tekstien keskinäisestä suhteesta ja esimerkiksi niiden julkaisemisjärjestyksestä.

Kirjoittajan käyttämien lähteiden selvittäminen antaa tietoa esimerkiksi siitä, milaista uskonnollista suuntausta kirjoittaja edustaa ja mistä hän on saanut vaikutteensa. Se kertoo myös hänen lukemastaan kirjallisuudesta. Lähdetutkimus voi olla ainoa keino saada selville jotain kirjoittajan omistamasta ja käyttämästä kirjallisuudesta, koska useinkaan ei ole käytettävissä muita omistamisesta kertovia lähteitä. Näin saadaan tietoa myös kirjoittajan työskentelytavoista.

Lähdetutkimus on sitä hyödyllisempää ja luotettavampaa mitä varhemmin eläneestä kirjoittajasta on kysymys. On helpompi arvioida, mitä kirjoja kirjoittaja on käyttänyt lähteinään, kun käytettävissä olleita lähteitä on ollut suhteellisen rajallinen määrä. Antoisinta lähteiden selvittäminen on 1500- ja 1600-luvun kirjallisuuden osalta. Mitä

lähemmäs nykyaikaa tullaan, sitä suurempi on julkaistun kirjallisuuden määrä ja sitä vaikeampaa on löytää kirjoittajan käyttämät lähteet. Suomalaisen varhaisen kirjallisuuden lähteitä on selvitetty jonkin verran. Esimerkiksi *Jaakko Gummerus* tarkasteli tällä tavoin Mikael Agricolan *Rukouskirjan* (1544) lähteitä ja *Erkki Kouri* Ericus Erici Sorolaisen kaksiosaisen *Postillan* (1621–1625) lähteitä. Gummerus ja Kouri saivat selvillä koko joukon Agricolan ja Ericus Ericin käyttämää kirjallisuutta, mutta huomattava osa näiden lähteistä jäi vielä tulevien tutkimusten selvitettäväksi.

Tällaista lähdetutkimusta ei kannata tehdä kovin tavanomaisesta kirjallisuudesta, esimerkiksi katekismuksesta, koska katekismusten tekstit ovat keskenään hyvin samankaltaisia ja jo pian reformaation jälkeen ilmestyi hyvin monia saksalaisia katekismuksia. Sen sijaan lähteiden selvittäminen myös myöhemmin julkaistun kirjallisuuden osalta on mahdollista, jos kirjoittaja antaa tekstissä, viitteissä tai marginaaleissa joitain tietoja käyttämistään lähteistä. Tällöin lähteiden määrä luonnollisesti rajautuu. Voidaan myös tutkia, *millä tavoin* kirjoittaja on käyttänyt hyväkseen aikaisempien kirjoittajien tekstejä ja niihin sisältyneitä ajatuksia.

Sensuuri ja sen vaikutukset

Nykyään kirjan julkaiseminen on niissä maissa, joissa vallitsee sananvapaus, varsin vapaata. Varhaisempina vuosisatoina kirjan julkaisemista rajoittivat monet painovapautta koskevat säädökset, jotka vaihtelivat eri maiden välillä ja olivat erilaisia samankin maan sisällä eri aikoina. Usein juuri uskonnollisen ja poliittisen kirjallisuuden julkaisemista oli rajoitettu, koska katsottiin, että niiden avulla voitiin lietsoa kansassa levottomuutta ja aiheuttaa hajaannusta. Niinpä esimerkiksi Ruotsin valtakunnassa 1600- ja 1700-luvuilla annettiin useita painovapaussäädöksiä, joiden mukaan ainakin uskonnolliselle ja poliittiselle kirjallisuudelle oli saatava julkaisulupa, eli niitä koskevat käsikirjoitukset oli alistettava ennakkosensuuriin. Erityistä huolta Ruotsissa aiheuttivat reformaation jälkeen katolilaistamispyrkimykset, 1600-luvulla synkretismi, 1600–1700-lukujen vaihteessa pietismi ja kartesiolaisuus sekä 1700-luvun puolivälin tienoilla herrnhutilaisuus.

Jos kirja todettiin syystä tai toisesta arveluttavaksi, sille ei annettu painolupaa. Toisinaan kirjat ehdittiin kuitenkin painaa ennen kuin niiden painaminen ennätettiin kieltää, tai kirjat painettiin kielloista välittämättä salaa. Tällöin viranomaisten tehtäväksi jäi yrittää takavarikoida painetut kappaleet. Levitykseen menevistä kirjoista saatettiin myös poistaa ne osat, jotka eivät olleet läpäisseet ennakkosensuuria. Näin menetteli esimerkiksi piispa Johannes Elai Terserus vanhempi julkaistuaan ruotsinkielisen katekismuksensa, jonka hän oli laatinut uuden vuoden lahjaksi Turun hiippakunnan papistolle vuonna 1663. Terserus, jonka katekismus ei ollut kaikilta osin läpäissyt ennakkosensuuria, koska se oli leimautunut synkretistiseksi, jopa kalvinistiseksi, painatti katekismuksensa välittämättä sensorin korjausvaatimuksista. Myöhemmin hän kuitenkin poisti katekismuksen kappaleista osia kaikkein kiistanalaisimmasta painoarkista hälventääkseen katekismuksen aiheuttamaa kohua. Näin levitykseen päätyi hänen katekismuksestaan erilaisia versioita, joissa kiistanalaisesta painoarkista oli poistettu eri määrä sivuja.

Tutkimalla kirjan rakennetta ja vertailemalla kirjan säilyneitä kappaleita toisiinsa voi päätellä, puuttuuko kirjasta joitain osia ja millaisia osia siitä puuttuu. Kun tutki-

ja havaitsee jostain kirjan kappaleesta puuttuvan esimerkiksi sivuja, jotka on jossain toisessa kirjan kappaleessa säilytetty, hän saa tietää, mitkä kohdat on haluttu sensuroida tai muusta syystä poistaa painamisen jälkeen. On kuitenkin muistettava, että aina puuttuvat sivut eivät kerro kirjan sensuroinnista – kirjasta on voinut aikojen saatossa vain irrota sivuja. On siis tärkeää saada käsiinsä monia saman kirjan kappaleita, jotta voi tehdä mahdollisimman luotettavia päätelmiä. Ei ole näet kovinkaan todennäköistä, että kulumisen vuoksi puutteellisista kirjoista olisivat irronneet juuri samat sivut. Vertailun avulla voi selvittää myös kirjaan painamisen aikana mahdollisesti tehdyt muutokset. Muutoksia on voitu tehdä vain painovirheiden korjaamiseksi, mutta kirjan ladelmaa on voitu korjata painamisen aikana myös siksi, että on haluttu muuttaa joiltain osin kirjan sisältöä. Kirjahistoriassa tällaisia latomiseen, painamiseen ja sitomiseen liittyviä tutkimusmetodeja kutsutaan analyttiseksi bibliografiaksi.

Käännösvertailun mukanaan tuomat mahdollisuudet

Ruotsiin ja Suomeen uuden ajan alussa levinnyt hartauskirjallisuus oli valtaosaltaan käännöskirjallisuutta. Kirjoja käännettiin ruotsiksi ja suomeksi monista kielistä. Kirjallisuuden alkuperä saattoi joissakin tapauksissa olla kyseenalainen. Esimerkiksi englantilaisperäiseen hartauskirjallisuuteen suhtauduttiin kirkon piirissä epäluuloisesti, koska se edusti useissa tapauksissa puritanismia ja sisälsi kalvinistisia korostuksia, jotka olivat Ruotsin valtakunnan edustaman luterilaisen ortodoksian näkökulmasta kiellettyjä ja harhaoppisia. Tällainen korostus oli esimerkiksi oppi kaksinkertaisesta, supralapsarisesta predestinaatiosta.

Ruotsin valtakunnassa englannin kielen osaaminen oli vielä 1600- ja 1700-luvuilla vähäistä. Suurin osa hartauskirjallisuudesta tuli saksalaisen kielialueen kautta. Tämä johtui siitä, että reformaation jälkeen suomalaisten ja ruotsalaisten opinkäynti oli suuntautunut Saksan luterilaisiin yliopistoihin, erityisesti Wittenbergiin. Saksalaisella teologialla oli muutoinkin Ruotsin luterilaisuudessa suuri merkitys.

Kuitenkaan kaikki Saksasta tullut kirjallisuus ei edustanut Saksan luterilaisuutta. Ruotsiin verrattuna Saksassa oli huomattava määrä esimerkiksi katolilaisia ja reformoituja. Saksassa alueellisen ruhtinaan tunnustama uskonto määritteli kyseisellä alueella harjoitetun uskonnon (*cuius regio, eius religio* -periaate). Saksan kielelle käännettiin reformoidusta Hollannista tulevaa hollanninkielistä hartauskirjallisuutta, joka oli usein ilmestynyt alun perin Englannin puritaanien keskuudessa. Myös Englannin anglikaanisen kirkon parissa julkaistua kirjallisuuteen sisältyi monesti reformoituja korostuksia, koska Englannin kirkon oppi oli reformoitua, vaikka sen liturgia oli säilyttänyt runsaasti katolisia elementtejä.

Saksassa luettiin näitä englantilaisperäisen hartauskirjallisuuden reformoituja käännöksiä, ja koska niissä todettiin olevan paljon myös luterilaisille hyödyllisiä asioita, kirjoja ryhdyttiin *puhdistamaan* reformoiduista vaikutteista. Puhdistettuja versioita lukivat luterilaiset, ja niitä käännettiin edelleen ruotsiksi ja suomeksi.

Vertailemalla saman kirjan erikielisiä käännöksiä keskenään saadaan paljon tietoa siitä, millaisten käännösvaiheiden kautta tietyt kirjat ovat tulleet esimerkiksi suomeksi tai ruotsiksi ja millaisia tunnustuksellisia tai muita muutoksia kirjoihin on tehty käännösprosessien aikana. Käännösvertailun tuloksena voi olla tietoja kirjoille tehdyistä

opillisista puhdistuksista mutta myös muista muutoksista. Kirjoja on voitu haluta yksinkertaistaa, niiden tekstiä on kenties haluttu sopeuttaa paremmin niihin olosuhteisiin, joissa niiden uudet lukijat elävät, joitakin asioita on kenties jätetty pois käännöksistä ja uusia osia lisätty. Mitä on poistettu tai lisätty ja miksi? Vastaukset näihin kysymyksiin antavat uutta tietoa kirjojen käännöshistoriasta.

Joskus voi taas olla tarpeen selvittää, onko vaikkapa jonkin hartauskirjan uusintapainos vain painettu uudelleen aiemman painoksen pohjalta vai onko kyseessä uusi käännös. Myös tällaisessa tapauksessa painosten välinen tekstivertailu auttaa yleensä ratkaisemaan ongelman. Esimerkiksi rukoilevaisjohtajana tunnettu Henrik Renqvist käänsi 1800-luvulla suuren joukon hartauskirjallisuutta, josta otettiin useita painoksia ja tehtiin hieman myöhemmin myös uusia käännöksiä. Ilman tarkkaa käännösvertailua on usein mahdotonta selvittää, mitkä teksteistä ovat Renqvistin alkuperäisiä käännöksiä ja mitkä uusia käännöksiä, varsinkin kun 1800-luvun kieliasun muutosten vuoksi samaakin käännöstä voitiin kielellisesti korjata uutta painosta ladottaessa.

Edellä kuvattua kirjojen puhdistamista ”harhaopeista” ei enää esiintynyt valistuksen jälkeen. Tekstien ja käännösten vertailu tutkimusmenetelmänä soveltuu kuitenkin myös myöhemmin ilmestyneisiin julkaisuihin.

3. Kirjoittaminen, lukeminen ja lukukokemukset

Lukutaidon tutkimus

Viime vuosina kirjahistoriassa keskeiseksi kysymykseksi on noussut lukeminen eri muodoissaan. Lukemisen tutkimista on pidetty haasteellisenä, koska siitä kertova lähdeaineisto on hajanaista ja hankalasti tavoitettavaa kaikilta ajoilta. Kuitenkin, kun lähteisiin on tartuttu rohkeasti ennen kokeilemattomista näkökulmista, on myös löydetty uusia tapoja selvittää lukemisen instituutioita ja lukemiskokemuksia. Tämä on lisännyt aihepiiriin liittyvää tutkimusta.

Meillä Suomessa kaikkein perinteisimmän lukemisen lähdeaineiston muodostavat seurakuntien rippikirjat, joita ryhdyttiin pitämään 1600-luvulla. Niihin papit merkitsivät vuotuisilla kinkereillä seurakuntalaistensa lukutaidon kuulusteltuaan sen ensin katekismuksen avulla. Täydelliseen suoritukseen ei riittänyt pelkkä lukutaito, piti myös ymmärtää lukemansa. Pohjoismaiden rippikirjoja voidaan pitää kansainvälisestikin erinomaisena, koko kansan kattavana lähdeaineistona. Muilla maantieteellisillä alueilla rippikirjakäytäntöä ei ollut, mikä tekee lukutaidon tutkimisesta huomattavasti vaikeampaa. Rippikirjoihin ja niiden tulkintaan liittyy kuitenkin monia lähdekrähtäviä kysymyksiä. Eri pappien tavat merkitä lukutaito rippikirjaan poikkesivat toisistaan, mikä vaikeuttaa seurakuntien välistä vertailua. Myös olosuhteet vaikuttivat siihen, miten hyvinä lukijoina papit seurakuntalaisiaan pitivät – heikompilukuisessa seurakunnassa huonompikin lukija saattoi saada paremman merkinnän kuin sellaisessa seurakunnassa, jossa lukutaito oli korkealla tasolla. Toisinaan tytöt saivat poikia parempia lukutaitomerkintöjä ilmeisesti sen vuoksi, että tyttöjen naittamista pidettiin tärkeänä – lukutaito oli näet avioliiton solmimisen edellytys. Joskus taas hyvänä lukijana pidetty henkilö saattaa osoittautua vain keskinkertaiseksi lukijaksi, kun hänen lukutaitoaan

verrataan kaikkiin muihin lukijoihin. Esimerkiksi herännäisjohtaja Paavo Ruotsalaisen lukutaitoa on tutkimuksessa ylistetty. Paavon kotipitäjän rippikirjojen vertailu kuitenkin osoittaa, että moni saman kylän tyttö luki itse asiassa yhtä hyvin – Paavo loisti lukutaidollaan ainoastaan kylän poikien keskuudessa.

Vaikka lukutaidon tutkiminen rippikirjojen avulla on sinänsä perinteinen tarkastelutapa, uutta näkökulmaa lukutaidon tutkimukseen on viime vuosina saatu rippikirjoille esitettyjen uusien kysymysten muodossa. On esimerkiksi vertailtu keskenään eri sukupuolten lukutaitomerkintöjä sekä käytettyjen katekismusten ja lukutaitoisten välistä suhdetta. Suomen sukuhistoriallisen yhdistyksen ja Kansallisarkiston ylläpitämän digitaaliarkiston ansiosta yhä useampaa rippikirjaa voi nykyään lukea kotikoneensa näyttöpäätteeltä digitaalisessa muodossa, mikä helpottaa tutkimuksen tekemistä oleellisesti.

Kirjoittaminen itseilmaisun välineenä

Kirjoitustaito ei ollut Ruotsissa lukutaidon tavoin rahvaalle välttämätöntä, eikä sitä rahvaalta odotettukaan. Rahvas oli vielä 1700-luvulla yleisesti ottaen lähes kirjoitustaidotonta. Sen sijaan monissa muissa maissa luku- ja kirjoitustaito kulkivat käsi kädessä, ja englannin kielen lukutaitoa tarkoittava *literacy*-sanakin merkitsee paitsi luku- myös kirjoitustaitoa. Tämä ero on hyvä pitää mielessä silloin, kun tutustuu lukemiseen ja erityisesti lukutaitoon liittyvään, muiden maiden oloista kertovaan tutkimukseen.

Viimeisen kymmenen vuoden aikana itseoppineen rahvaan kirjoitustaitoon ja kirjoittamiseen on kiinnitetty aiempaa suurempaa huomiota. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran järjestämä rahvaan kirjoitusten keruu on tuottanut laajan lähdeaineiston, johon sisältyy suuri määrä erityyppisiä rahvaan kirjallisia tuotoksia lähinnä 1800-luvulta ja 1900-luvun ensimmäisiltä vuosikymmeniltä. Keruuhanke nosti esiin ja entistä parempaan tietoisuuteen myös ne tekstit, jotka oli lähetetty arkistoon aiemmin mutta jotka olivat jääneet vähälle huomiolle. Aineiston joukossa on myös uskonnollisia tekstejä, muun muassa hengellisiä päiväkirjoja, runoja ja virsiä. Tähän mennessä näitä lähteitä ovat tutkineet lähinnä kirjallisuustieteilijät ja folkloristit, mutta ne olisivat hyödyllisiä lähdeaineistoja myös spiritualiteetin tutkimukselle kirjahistorian näkökulmasta. Päiväkirjoja ja omaelämäkertoja on Suomessa tältä osin tarkasteltu toistaiseksi vain vähän, mikä on pitkälti johtunut lähdeaineiston vähäisyydestä.

Melko vähän tutkittu hengellisen omaelämäkerran laji on myös herrnhutilaisyhteisössä 1700-luvulla syntynyt mutta edelleen jatkuva tapa kirjoittaa omaelämäkerta, *Lebenslauf*. Erityisen suurta painoarvoa näissä teksteissä asetetaan ensimmäiselle ehtoolliselle osallistumiselle ja sen kuvailulle, koska sen nauttimisen jälkeen henkilö oli täysivaltaisesti yhteisön jäsen. Koska hengellisellä elämällä on elämäkertoissa keskeinen rooli, niissä saatetaan puhua myös uskonnollisten kirjojen lukemisesta ja lukukokemuksista. Lebenslaufien avulla voi seurata henkilön spiritualiteetin kehitystä etenkin, jos niitä on hänestä kirjoitettu useita. Samaan henkilöön liittyviä Lebenslaufeja voi löytää useista eri herrnhutilaisyhteisöjen arkistoista, koska oli tavallista myös siirtyä yhteisöstä toiseen. Tapana on edelleen, että henkilön Lebenslauf luetaan hänen hautajaisissaan. Esko M. Laine käsittelee tässä teoksessa julkaistussa artikkelissaan Lebenslaufeja arkipäivän tutkimuksen näkökulmasta.

Kirjan omistaminen ja lukeminen

Siitä, millaista kirjallisuutta on saatu luettavaksi tai todennäköisesti luettu, kertovat kirjanomistamisen lähteet. Tällaisia ovat perukirjat, joihin aina 1800-luvun puoliväliin asti merkittiin melko yksityiskohtaisesti kuolinpesiin sisältynyt omaisuus, muun muassa kirjat. Lisäksi kirjanomistamisen lähteitä ovat kaupunkien huutokauppa-
marien luettelot, jotka kertovat huutokaupatuista kirjoista, ja muut yksityiskirjastoista tehdyt kirjastoluettelot. Näiden käytöstä (kirja-)historiantutkimuksessa on kirjoitettu runsaasti, mistä syystä en esittele niitä tässä yhteydessä tarkemmin. Saatavilla olleesta kirjallisuudesta kertovat bibliografiat ja kirjastojen tietokannat. Mainintoja siitä, mitä kirjoja ihmiset ovat lukeneet, sisältyy jonkin verran myös päiväkirjoihin, muistelmiin, kirjeisiin ja erilaisiin yksityisiin muistiinpanoihin, joita on kirjoitettu sekä vihkoihin että almanakkojen tyhjiille lehdille.

Yksityiskirjastoa analysoimalla on mahdollista selvittää omistajan kiinnostuksen kohteita yleisesti, mutta myös hänen uskonnollisia ja poliittisia näkemyksiään. Tämän tyyppistä tutkimusta on tehty jonkin verran esimerkiksi pietisteistä ja heidän kirjastoistaan sekä Suomessa että muualla maailmassa. On kuitenkin muistettava, että henkilön kirjasto ei välttämättä kerro ainoastaan hänen omista lukumieltymyksistään, vaan usein kyse on enemmän tai vähemmän koko perheen kirjastosta. Erityisen ongelmalliseksi on osoittautunut naisten omistaman ja lukeman kirjallisuuden erottaminen miesten omistamasta ja lukemasta kirjallisuudesta, kun kyse on jommankumman aviopuolison kuolinpesässä mainituista kirjoista.

Kirjahuutokauppaluettelot kertovat puolestaan kirjojen liikkuvuudesta – mistä kirjoista joku henkilö on halunnut luopua, ja mitä hän on hankkinut tilalle. Toisinaan tutkija on niinkin onnellisessa asemassa, että hänellä on käytettävissään useita eri aikoina laadittuja saman henkilön kirjastoluetteloita tai esimerkiksi kirjanhankintaa koskevaa kirjeenvaihtoa tai päiväkirjamerkintöjä. Tällaisessa tapauksessa on mahdollista luoda kuva kyseisen henkilön lukutottumusten muuttumisesta tai tutustua siihen, miten hän suhtautui kirjaan. Henkilö on voinut innostua jossain vaiheessa uusista (uskonnollisista) ilmiöistä, mikä heijastuu hänen kirjastossaan uusina hankintoina. Tästä voidaan saada viitteitä myös selvittämällä kirjaston kirjojen julkaisuvuosia ja hankintamahdollisuuksia sillä alueella, jossa tutkittava henkilö on asunut. Toisaalta kirjanomistajan suhde kirjaan voi olla praktinen – hän on hankkinut kirjan tiettyyn tarpeeseen, ja kun hänen työnsä tai kiinnostuksensa aiheet ovat vaihtuneet, hän on myynyt pois vanhoja kirjojaan ja hankkinut tilalle uusia.

Siitä, millä tavalla kirjojen kirjoittajat ovat toivoneet kirjojaan luettavan, kertovat heidän kirjojensa esipuheet. Varsinkin, jos kirjoittaja on halunnut suunnata lukijan mielenkiintoa jollain tietyllä tavalla, hän on kirjoittanut siitä esipuheessaan. Esipuheet ovat tavallisimpia kirjojen ensipainoksissa, mutta usein ensipainoksen esipuhe on voitu ottaa uuteen painokseen muuttamattomana tai muutettuna. Mikäli kyse on käännöksestä, mukana voi olla myös kääntäjän esipuhe, jossa hän valottaa kirjan kääntämiseen ja lukemiseen liittyviä seikkoja omalta kannaltaan.

Viime vuosina kiinnostusta on herättänyt erityisesti lukemiskokemuksiin liittyvä lähteaineisto ja sen pohjalta tehty tutkimus. Lontoon avoin yliopisto ja British Library käynnistivät kymmenisen vuotta sitten lukemistutkimuksen tietokantahankkeen

Reading Experience Database (RED), joka on sittemmin laajentunut myös joihinkin muihin maihin (Australia, Uusi-Seelanti, Kanada ja Hollanti). Tietokanta pyritään avaamaan myös Suomessa, jossa se täydennettäisiin suomalaisella lukemiskokemuksiin liittyvällä aineistolla. Tietokantaan poimitaan tietoja lukemisesta ja lukemiskokemuksista monenlaisen lähdeaineiston avulla (kirjeet, päiväkirjat, muistelmat, kirjoihin kirjoitetut reunamerkinnot, oikeudenkäynteihin liittyvät lähteet jne.). Jokaisesta lukemismerkinnästä talletetaan suuri joukko tietoja, jotka koskevat esimerkiksi luettua aineistoa, lukemisen paikkaa, lukemisen herättämiä ajatuksia ja tietysti tietoja lukijasta ja hänen sosiaalisesta ja uskonnollisesta taustastaan. RED-tietokantaan on kerätty tietoja pitkältä aikaväliltä, myöhäiskeskialta aina toiseen maailmansotaan asti. Tarkoitus on, että yhtenäisen tietokantaformaatin myötä eri maissa kerätty aineisto olisi keskenään vertailukelpoista ja antaisi monipuolisen kuvan lukemisesta eri aikoina eri maantieteellisillä alueilla.

Lukemiskokemuksista kertovat tiedot sijoittuvat useisiin eri yhteyksiin, eri arkistoihin ja kirjastoissa säilytettävään sekä painettuun että painamattomaan lähdeaineistoon. Yksittäisen henkilön ei ole yksinkertaisesti mahdollista käydä yksin läpi näin suurta määrää aineistoja. Kun tiedot saadaan tutkijoiden ulottuville tietokantamuodossa, lukemiseen ja lukemiskokemuksiin liittyvä tutkimus helpottuu huomattavasti. Lisäksi kansainvälinen lukemistutkimusten vertailumahdollisuus avaa uusia näkökulmia ja lähestymistapoja myös vanhoihin ja ennestään hyvin tunnettuihin aineistoihin.

Lukukokemuksista saadaan tietoa muun muassa kirjoihin kirjoitetuista reunamerkinnoista sekä kirjeenvaihdon, muistiinpanojen ja päiväkirjamerkintöjen avulla. Reunamerkinnot ovat kenties kaikkein hedelmällisimpiä, koska niissä kirjan lukija on kiinnittänyt huomiota tekstin yksityiskohtiin. Jos hän on luonteeltaan pikkutarkka, hän on saattanut korjata tekstin kirjoitusvirheitä. Jos jokin kohta on ollut hänen mielestään merkille pantava, hän on voinut piirtää marginaaliin huutomerkkin. Jos hän on ollut eri mieltä tai halunnut täydentää kirjoittajan tekstiä, hän on usein kommentoinut tekstiä laajemmin. Reunamerkintöjen tutkimuksen kannalta ensiarvoisen tärkeää on vakuuttua siitä, kenen tekemiä reunamerkinnot ovat. Usein tästä saadaan viitteitä kirjan etulehdiltä tai kansista, joihin omistaja on voinut kirjoittaa nimensä ja ehkä myös kirjan hankinta-ajankohdan. Jos omistajia on useita, reunamerkintöjen tekijästä on vakuututtava käsialavertailun avulla. Vaikka merkintöjen tekijästä ei saataisi varmuutta tai hän jäisi täysin tuntemattomaksi, hänen merkintänsä antavat siinäkin tapauksessa tietoa kyseisen kirjan lukemisesta ja kirjan herättämistä ajatuksista.

Kirjoittajan omaan käyttöönsä tarkoittamat päiväkirjat ovat lukukokemusten osalta luotettavampia kuin hänen kirjoittamansa kirjeet, joissa hän kertoo lukukokemuksistaan. Kirjeaineisto on aina tarkoitettu jonkun toisen luettavaksi. Kirjeen kirjoittajan ja vastaanottajan väliset suhteet vaikuttavat kirjeenvaihdon luonteeseen, siihen, mitä kirjoitetaan, millä tavoin asiat esitetään, mitä jätetään kenties kertomatta. Lapset ja vanhemmat saattoivat esimerkiksi olla kirjeenvaihdossa keskenään, jos vanhemmat olivat tilapäisesti työnsä vuoksi muualla tai lapset kävivät koulua kaukana kotoa tai oleskelivat jonkin aikaa kauempana asuvien sukulaisten luona, mikä oli aivan tavallista varsinkin säätyläisperheissä. Vanhemmille osoitetuissa kirjeissä on voitu kaunistella

asioita tai kehua kirjallisuutta, joka ei ole lasta tosiasiaa miellyttänyt mutta josta hänen olisi kuulunut säätynsä, ikänsä tai sukupuolensa vuoksi pitää.

Joskus lukeminen teki lukijaansa niin suuren vaikutuksen, että se näkyy myös hänen itse kirjoittamissaan teksteissä. Esimerkiksi noormarkkulainen talonemäntä Kaisa Juhontytär kirjoitti useiden muiden tekstien ohella laajan virren Raamatun naisista 1830-luvun alussa. Kaisa nosti esiin sekä Vanhan että Uuden testamentin ja apokryfikirjojen keskeisiä naishahmoja ja korosti näiden hurskautta ja toimeliaisuutta. Aikana, jolloin kansan oma kirjoittaminen oli vielä vähäistä eikä kokoraamattukaan ollut vielä levinnyt koko kansan keskuuteen, tämä virsi antaa arvokasta tietoa yhden naisen lukutottumuksista ja siitä, miten hän on käyttänyt lukemaansa.

4. Kuva ja spiritualiteetti

Emblemaattiset kuvat

Kuvalla on kiinteä yhteys sekä kirjahistoriaan että spiritualiteettiin. Kuvia on perinteisesti käytetty apuna hartaudentarjoituksessa. Ikonit ja muut pyhäinkuvat avaavat ikkunan toiseen, tuonpuoleiseen todellisuuteen. Kuvan avulla on mahdollista tavoittaa spiritualiteetin harjoituksessa sellaisia tasoja, joita voi olla vaikea pukea sanoiksi.

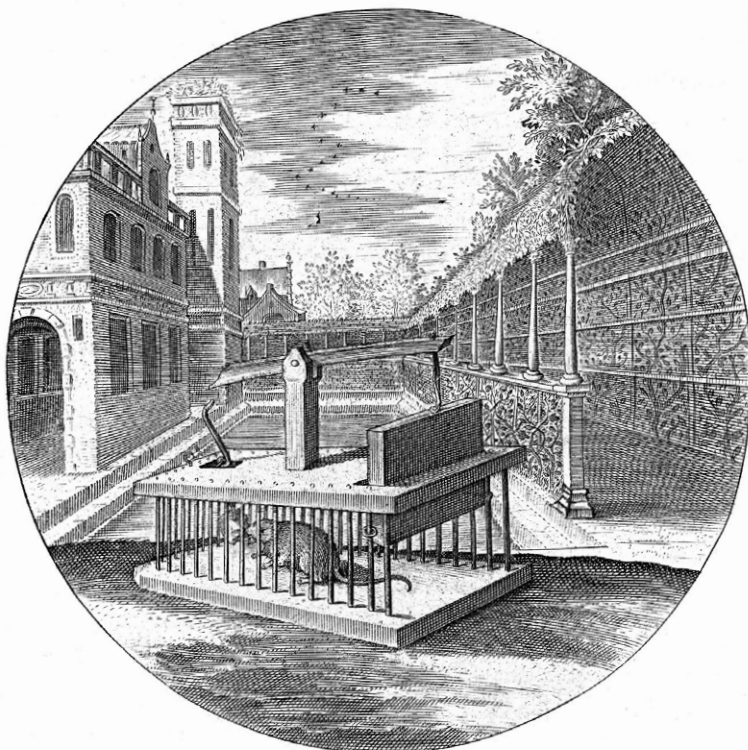
Kirjahistoriassa kuva on kiinteä osa kirjaa tai muuta painotuotetta. Kuvaa voi tutkia eri näkökulmista: voi tarkata kuvan teknistä tuotantoa, sen sisältöä sekä kuvan ja tekstin välistä suhdetta. Kuvan tekninen tuottaminen, siinä käytetyt värit ja tehostekeinot ovat lähempänä taidehistoriallista kuin kirjahistoriallista tarkastelunäkökulmaa, vaikka kuvien painotekniikan tunteminen on tärkeää myös kirjahistorian tutkijalle. Kirjahistorian kannalta erityisesti kuvan sisältö sekä kuvan ja tekstin välinen suhde sekä kuvituksen käyttö viestinnän välineenä yhteisöissä ja yhteiskunnassa ovat keskeisiä kysymyksiä.

Renessanssista alkaen ja vielä uuden ajan alussa käytettiin paljon emblemaattisia kuvia, joilla oli symbolinen sisältö. Kuva saattoi esittää jotain moraalista totuutta tai allegoriaa taikka edustaa henkilöä, kuten kuningasta tai pyhimystä. Kuvaan liittyi motto, joka oli läsnä symbolisesti kuvassa mutta jota selitettiin emblemaattiseen kuvaan liittyvän runon avulla. Kuvien emblemaattinen tulkinta edellyttää tutustumista aihepiiristä kirjoitettuun kirjallisuuteen ja tehtyyn tutkimukseen, jotta kuvien symbolinen sisältö avautuisi kuvan valmistajan tarkoittamalla tavalla. Emblematiikassa käytettiin yleensä varsin vakiintunutta symboliikkaa, joka oli tuttua kuvan valmistajan aikalaisille.

Taidehistorian piirissä emblemaattista kuvaa tarkastellaan yleensä ikonografisin menetelmin. Toisin sanoen kuvaa katsottaessa huomio kiinnittyy ensin siihen, mitä kuvassa on kuvattuna, sen jälkeen kuvan tarinaan ja lopulta siihen, mikä merkitys kuvalla ja sen tarinalla on kuvan tekijälle, tilaajalle ja kohderyhmälle.

Emblemaattisia kuvia käytettiin esimerkiksi kirjojen kuvituksena ja koristevinjetteinä. Uskonnollinen kuvasymboliikka on kuitenkin myös laajemmin tuttua esimerkiksi reformaation ajan katolisista ja protestanttisista painatteista sekä uuden ajan alun lentolehtisistä, joiden avulla välitettiin tietoa vielä pitkälti sisälukutaidottomalle kansalle. Osa uskonnollisista kuvista oli puolestaan tarkoitettu lähinnä hartaudenthar-

EMBLEMA
FIT SPOLIANS SPOLIVM.

MORALE.

Terent. Adelph.

Vxorem duxi, libertatem perdidi.

Plutarch. de Educat. Lib. in fin.

Danda est opera ut, qui voluptatibus nimis dediti sunt, & reprehensionibus minus obtemperantes, matrimonio devinciantur, quod tutissimum juventutis vinculum est.

SACRVM.

Genes. 2, 17.

DE ligno autem scientia boni & mali ne comedas, in quocunque enim die comederis ex eo, morte morieris.

Proverb. 11, 21.

DE main en main le meschant ne demeure point impuni.

Vielä uuden ajan alussa kirjoissa käytettiin paljon emblemaattisia kuvia. Hollantilaisen Jacob Catsin (1577–1660) kirjan *Monita amoris virginiei* piirros vuodelta 1620 kuvaa, miten ”saalistaessaan joutui itse saaliiksi”. Tätä mottoa ja sitä kuvannutta piirrosta seuraa kolme sivua pyhistä teksteistä ja muusta kirjallisuudesta otettuja lainauksia, jotka selittävät piirrosta. Kuva: Wikimedia Commons.

joituksen apuvälineiksi. Ruotsin valtakunnassa oli tapana 1700- ja 1800-luvuilla painaa puoliarkeille uskonnollisia, esimerkiksi Raamatun tapahtumiin liittyviä kuva-aiheita, niin sanottuja *kistebrevejä*, jotka oli tarkoitettu kiinnitettäväksi vaatearkkujen sisäkanteen mutta joita pidettiin myös seinillä, varsinkin jouluaikana. Ne toimivat eräänlaisina rahvaan ”alttaritauluina” yksityisessä hartaudenharjoituksessa. Kistebrevejä on Ruotsissa tutkinut erityisesti Lundin yliopiston kansatieteen (emeritus)professori *Nils-Arvid Bringéus*. Ilmiö on tuttu muistakin maista, mutta painatteista käytetään eri alueilla eri nimityksiä (engl. *chest-print* tai *illustrated broadsheet*, tansk. *billedblade*, ven. *любок*).

Muu kirjankuvitus

Kaikki uskonnollinen kirjankuvitus ei luonnollisestikaan ollut symbolista, vaan kirjoihin painettiin varsinkin uudella ajalla yhä enenevässä määrin esittäviä, realistisia kuvia, joiden tehtävänä oli yleensä tukea itse tekstiä. Tällaisia olivat esimerkiksi Raamatun kuvat tai lähetystyöstä kertovat kuvat. Useilla vuosisadoilla julkaistiin eri muodoissa kuvia myös pyhimyksistä.

Aina kuvalla ja tekstillä ei ole yhteyttä keskenään. Uuden ajan alussa kirjan kirjoittaja ei välttämättä voinut vaikuttaa kirjansa kuvitukseen, vaan kuvituksesta päätti latoja tai painaja. Näin saattoi olla esimerkiksi Mikael Agricolan tuotannon osalta. Toisinaan taas hinnaltaan halpojen lehtisten painatuksessa käytettiin sivuntäytteenä kuvia ja vinjettejä, jotka eivät mitenkään liittyneet painatteen tekstiin vaan olivat jopa harhaanjohtavia. Esimerkiksi hääsaarnan yhteyteen saatettiin painaa kuva hautakivestä, jos sopivaa häihin liittyvää kuvaa ei sattunut olemaan tarjolla.

5. Uusia avauksia

Uskonnolliset traktaatit ja muut pienpainatteet muodostavat kirjahistoriaan spiritualiteetin näkökulmasta liittyvän lähdeaineiston, jota tähän mennessä on Suomessa tutkittu kovin vähän. Niiden tutkimuksellista käyttöä on rajoittanut se, ettei niitä ole resurssien puutteessa pystytty riittävässä määrin luotteloimaan, ja siksi ne ovat jääneet tutkijoilta ”löytämättä”. Erilaiset yhdistykset (esim. evankelinen seura, Suomen Lähetysseura, pyhäkouluyhdistys, raittiusyhdistys) ryhtyivät julkaisemaan uskonnollisia traktaatteja erityisesti 1800-luvulla, mutta niitä on laadittu ja julkaistu paljon vielä seuraavallakin vuosisadalla varsinkin uskonnollisten yhdyskuntien piirissä.

1800-luvulla julkaistiin suomeksi melko paljon kääntymystä korostavia anglosaksisia traktaatteja ja pikkukirjasia. Osa niistä oli ilmestynyt englanniksi jo aiemmin, osan alkuteoksetkin ovat peräisin 1800-luvulta. Niin ikään monet pyhäkoulukirjasista tulivat englannista suomeksi, usein ruotsin kautta. Traktaattien ja pienpainatteiden avulla voi tutkia sekä niiden julkaisijoiden kustannustoimintaa että traktaattien sisältöä eri näkökulmista. Tutkimusaiheita voisivat olla vaikkapa jonkin traktaatin/traktaattien kuva kääntymyksestä, rukoilemisesta, lähetyksestä, lasten kasvatuksesta tai maailmanlopusta.

Luetteloimattomaan traktaattiaineistoon pääsee parhaiten käsiksi pyytämällä Kansalliskirjastosta nähtäväkseen uskonnollisten pienpainatteiden paikkalipuston. Lapsia

varten 1800-luvulla julkaistuista painatteista on käytettävissä *Markus Brummer-Korvenkontion bibliografia Lapsuuden kirjat Suomessa 1799–1899* (2000) ja lähetykskirjallisuudesta *Thea Aulon bibliografia Suomenkielinen lähetykskirjallisuus 1800-luvulla* (1965).

6. Lopuksi

Tutkimalla uskonnollisia kirjoja sekä niiden julkaisemiseen, omistamiseen ja lukemiseen liittyviä lähteitä voimme saavuttaa jotain tietoa sekä yksilöiden että yhteisöjen uskonnollisesta elämästä. Mitä monipuolisempia lähteitä ja tutkimusmenetelmiä on mahdollista käyttää, sitä luotettavampi kuva muodostuu. Spiritualiteetin tutkimuksessa askaroidaan useimmiten käytännön syistä ulkoisten kysymysten äärellä. Mitä omistettiin, mitä julkaistiin, mitä ja miten luettiin? Varsin harvoin päästään käsiksi siihen, millaisia merkityksiä uskonnollisilla kirjoilla on ollut lukijoilleen, millä tavoin ne ovat muuttaneet heitä tai millaisia uskonnollisia kokemuksia he ovat saavuttaneet kirjoja lukemalla. Näin henkilökohtaisista asioista kerrotaan lähteissä harvoin, mutta aika ajoin jotkut raottavat salaisuuden verhoa näissäkin kysymyksissä ja päästävät tutkijan näkemään vilauksen omasta sisäisestä hengellisestä elämästään.

Suosittelavaa lukemista

Dane, Joseph A.

2012 What is a Book? The Study of Early Printed Books. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Antaa hyvät perustiedot kirjan tutkimisesta fyysisenä esineenä analyttisen bibliografian keinoin. Tarkasteluksina mm. painotekniikka, typografia, kirjan koon määrittely, materiaalit, sidonta ja provenienssikysymykset.

Finkelstein, David & McCleery, Alistair

2005 An Introduction to Book History. New York & London: Routledge.

Kirjahistorian perusoppikirja, jossa tarkastellaan kirjan historian eri osa-alueita lyhyiden artikkelien avulla.

The History of Reading

2011 The History of Reading. Volume 3. Methods, Strategies, Tactics. Ed. by Rosalind Crone & Shafquat Towheed. New York: Palgrave Macmillan.

Reading Experience Database (RED) -projektin yhteydessä syntyneen kolmiosaisen lukemisen historian eri aikakausia, alueita ja tutkimusmetodeja käsittelevän teossarjan kolmas osa. Esittelee lukemisen ja lukukokemusten tutkimusmenetelmiä esimerkitapauksiin pohjautuvien artikkelien avulla. Tarkastelun kohteina mm. kuvien lukeminen, reunamerkitöjen tutkimus ja digitaalisiin aineistoihin liittyvät kysymykset.

Howsam, Leslie

2006 Old Books & New Histories. An Orientation to Studies in Book and Print Culture. Toronto & Buffalo & London: University of Toronto Press.

Metodikirjanen, joka valottaa sekä kirjahistorian asemaa tieteiden kentässä että kirjan paikkaa kirjahistorian eri tutkimustraditioiden kentässä. Kirjaa tarkastellaan nimenomaan historiallisena objektina.

Hunter, Michael

2007 Editing Early Modern Texts. An Introduction to Principles and Practice. New York: Palgrave Macmillan.

Johdattelee tekstuaaliseen editointiin erityisesti 1550–1800-lukujen lähdeaineistojen avulla. Katsaus sekä tekstien tuottamiseen että niiden toimituskäytäntöihin uuden ajan alussa. Mukana on sekä painettuja että elektronisia aineistoja.

McKenzie, D. F.

1999 Bibliography and the Sociology of Texts. Cambridge: Cambridge University Press.

Klassikko, joka ilmestyttyään rikkoi kirjahistorian tutkimustraditioiden välisiä raja-aitoja ja laajensi analyttisen bibliografian tiukkaa tulkintaa korostaen yhteisön merkitystä tekstien synnyssä sekä sitä, että kirjalla on jo julkaisuvaiheessa jokin kuvitteellinen lukijakunta. Oletettu lukijakunta vaikuttaa siihen, miten ja missä formaatissa kirja julkaistaan.

Kirjallisuus

Aulo, Thea

1965 Suomalainen lähetyskirjallisuus 1800-luvulla. Suomen lähetystieteellisen seuran julkaisuja 11. Helsinki: Suomen lähetystieteellinen seura.

Brummer-Korvenkontio, Markus

2000 Lapsuuden kirjat Suomessa 1799–1899. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 66. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.

Carter, Karen E.

2011 Creating Catholics. Catechism and Primary Education in Early Modern France. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Jackson, H. J.

2001 Marginalia. Readers writing in Books. New Haven & London: Yale University Press.

Kouri, Erkki

1984 Saksalaisen käyttökirjallisuuden vaikutus Suomessa 1600-luvulla. Ericus Ericin postilän lähteet. SKHST 129. Helsinki: SKHS.

Laine, Tuija

2000 Ylösherätyt suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. SKST 775. Diss. Helsinki. Helsinki: SKS.

Nedkvitne, Arnved

2004 The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia. Utrecht Studies in Medieval Literacy 11. Turnhout: Brepols.

Nord, David Paul

2004 Faith in Reading. Religious Publishing and the Birth of Mass Media in America. Oxford: Oxford University Press.

Popular Prints and Imagery

2000 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Red. Nils-Arvid Bringéus & Sten Åke Nilsson. Konferenser 53. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Religious Reading in the Lutheran North

2011 Religious Reading in the Lutheran North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture. Ed. by Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

TUIJA LAINE

Kirjahistorian lähteet ja tutkimus¹

1. Kirja informaatioyhteiskunnassa ja ennen sitä

Kohtaamme päivittäin painettua tekstiä monissa eri yhteyksissä. Jo ennen heräämistämme postiluukusta kolahtaa monelle päivän lehti, jota silmäilemme aamiaispöydässä. Ilmaisjakelulehdet ovat meitä vastassa mennessämme työpaikalle, samoin erilaiset ulkomainokset. Päivän mittaan näemme ja luemme kirjoja kirjastossa, lukusaleissa, kotisohvalla. Kirjoitamme tekstiviestejä, sähköpostiviestejä, tenttivastauksia ja opinäytteitä. Keskustelemme kirjoitettujen ja luettujen tekstien pohjalta.

Elämme informaatioyhteiskunnassa, jossa lukeminen, kirjoittaminen ja ylipäänsä painettu sana on itsestäänselvyys, osa jokapäiväistä elämää. Niin ei ole aina ollut. Ei tarvitse mennä kuin satakunta vuotta taaksepäin, kun kirjoittaminen oli tavallisen kansan keskuudessa vielä melko harvinaista. Kaksisataa vuotta sitten rahvas oli tustunut yleensä vain uskonnolliseen kirjallisuuteen ja omisti ainoastaan virsikirjan ja muutaman hartauskirjan sekä almanakan. Kolmesataa vuotta sitten kansanihmisen lukutaito, jos sellaisesta voidaan puhua, oli pääasiassa katekismuksen ulkolukua. Säätyläiset toki olivat näissä taidoissa ja kirjojen omistamisessa rahvasta askeleen edellä. Parhaiten lukemisen ja kirjoittamisen kommervenkit taidettiin oppisäädyn, papiston ja opettajien parissa. Nämä ryhmät myös levittivät taitoja alempien säätyjen keskuuteen ja huolehtivat kansanopetuksesta laajalla rintamalla. Satojen vuosien ajan papisto ja oppisääty olivat identtiset, ja siitä syystä myös kirjahistoria on tärkeä osa kirkkohistoriaa ja sen tutkimusta.

Kun katsomme ajassa taaksepäin, mieleemme voi nousta monenlaisia kysymyksiä. Mitä kirjoja ihmiset lukivat ja omistivat? Mistä he niitä hankkivat? Ketkä osasivat lukea ja kuinka he olivat lukemaan ja kirjoittamaan oppineet? Mistä lähtien kirjoja on ylipäänsä valmistettu ja miten? Millä tavoin esivanhempiemme lukemat kirjat poikkesivat nykyisistä kirjoista? Kirjahistoria vastaa kaikkiin näihin kysymyksiin. Se selvittää kirjan historiaa pitkän ajan kuluessa aina nykypäiviin asti: kirjojen valmistusprosessia, sensuuria, levitystä ja kirjakauppaa, kirjojen omistamista, lukemista, kirjoittamista ja kirjojen vaikutushistoriaa. Mielenkiinnon kohteena voivat olla niin painetut kirjat

1 Kiitän Kansallisarkiston kehittämispäällikköä István Kecskemétiä ulkomaisia paperitietokantoja koskevista tiedoista ja professori Outi Merisaloa artikkelin kommentoinnista. Tämä artikkeli on ilmestynyt osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia *Books in transition* (Kirjat murroksessa), projektin numero 121785.

kuin kirjoina pidetyt käsikirjoituksetkin, eri aikoina, erilaisissa yhteiskunnallisissa tilanteissa, eri sosiaaliryhmien keskuudessa. Kirjahistoria on kiinnostunut kirjojen vaikutushistoriasta laajemminkin: siitä, miten kirjojen avulla on pyritty levittämään tietoa, vaikuttamaan ihmisten toimintaan ja ajatteluun sekä siitä, mitä reaktioita ja ajatuksia kirjojen lukeminen on ihmisissä herättänyt ja mihin se on johtanut.

2. Kirjan tutkimisen menetelmistä

Kaiken tämän tutkimiseen ja selvittämiseen tarvitaan lähteitä. Kirjahistorian tutkimuksessa kirja tai yleensä painettu tai käsin kirjoitettu teksti on ensisijainen lähde. Tutkimussuuntaa, jossa pääasiallisena tutkimuskohteena on itse kirja, erityisesti kirja esineenä, painettuna yksilönä, kutsutaan *deskriptiiviseksi* tai *analyttiseksi bibliografiaksi*. Bibliografialla tarkoitetaan kirjahistoriassa yhtäältä tieteellistä kirjalueteloa, toisaalta itse kirjahistoriallista tutkimusta. Kun kirjaa tutkitaan esineenä, on tärkeää saada käsiin itse kirja, ei kopiota, valokopiota tai näköispainosta, koska monet kirjan painamiseen liittyvät merkit voi nähdä vain aidosta kirjasta.

Kirjahistorian kiinnostuksen kohteena on kuitenkin myös paljon sellaisia asioita, joihin ei löydy paljoa tai lainkaan vastauksia pelkästään kirjaa ja sen julkaisu- ja painatusprosessia seuraamalla. Kirja on ”äänetön yhtiömies” silloin, kun halutaan tietää kirjojen kaupasta, levityksestä, lukemisesta, kirjoittamisesta ja kirjan vaikutushistoriasta. Myös kirjan sensurointiin liittyvistä kysymyksistä kirja itsessään antaa vain osittaista tietoa. Jotta voisimme saada mahdollisimman monipuolisen kuvan kirjan eri elämänvaiheista ja vaikutushistoriasta, tarvitsemme itse kirjan lisäksi kirjan ulkopuolisia lähteitä. Tällaisia ovat esimerkiksi sensuurista ja levityksestä kertovat pöytäkirjat ja erilaiset muistiot, lukemisesta ja kirjoittamisesta kertovat kirjeet ja päiväkirjat, sekä omistamisesta ja kirjojen siirtymisestä omistajalta toiselle kertovat kirjastoluettelot, perukirjat ja kirjahuutokauppaluettelot. Tutkimussuuntaa, jossa kirjaa tarkastellaan edellä mainittujen historiallisten lähdeaineistojen valossa, kutsutaan *historialliseksi bibliografiaksi*. Kun kirjaa tutkitaan historiallisen bibliografian näkökulmasta, esimerkiksi tarkastellaan kirjan vaikutushistoriaa ja sisältöä, ei ole välttämätöntä nähdä kirjan ”aitoa” kappaletta, vaan kirjan teksti riittää tarpeellisten johtopäätösten tekemiseen. Tällöin voidaan käyttää tutkimuksessa hyväksi myös kopioita, näköispainoksia tai digitoitua kirjaa.

Tutkimuskysymyksestä ja tutkittavasta aineistosta riippuu, millaiset lähteet ovat parhaita kunkin tutkimusteeman kannalta. Yleisesti voidaan kuitenkin todeta, että tavallisesti tutkimuskohteesta muodostuu monipuolisin kuva, mikäli tutkija tarkastelee kohdetta sekä itse kirjan ja sen tarjoamien tietojen että muun, kirjan ulkopuolisen lähdeaineiston avulla. Kirjahistoriallisessa tutkimuksessa voidaan lisäksi hyödyntää kaikkia muitakin historian tutkimuksessa käytettyjä tutkimusmenetelmiä ja lähestymistapoja.

Seuraavassa tarkastelen niitä keskeisiä, suomalaisissa kirjastoissa tai internetin välityksellä saatavilla olevia lähteitä ja lähdesarjoja, joita voidaan käyttää kirjahistoriaan kohdistuvassa tutkimuksessa. Luon katsauksen myös tutkimuksen kannalta hyödyll-

lisiin muihin aineistoihin ja kirjantutkimuksen apuneuvoihin. Suomeen ja Pohjoismaihin liittyvän lähdeaineiston ja tutkimuksen olen pääasiassa rajannut ulkopuolelle. Suomen kirjahistorian lähteitä olen tarkastellut artikkelissani *Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet* (teoksessa Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. SKST 647, Helsinki, 1996, s. 213–236). Aiheen laajuuden vuoksi myös Pohjolan ulkopuolista lähdeaineistoa voin käsitellä tässä vain varsin rajatusti. Painopiste on siksi eurooppalaisessa kirjahistorian tutkimuksessa ja lähdeaineistossa.

3. Kirja tutkimuskohteena ja sen tutkimusta tukevat lähteet ja apuneuvot

Painetun kirjan historia Euroopassa ulottuu 1400-luvun puoliväliin, jolloin kultaseppä Johann Gutenberg ”keksi” irtokirjakkeilla painamisen. Tämä teki mahdolliseksi sen, että pystyttiin tuottamaan samasta tekstistä tai kirjasta nopeasti useita kappaleita – sitä ennen kaikki kirjat, myös tenttikirjat, jouduttiin kopioimaan käsin, mikä oli sangen hidasta ja aikaa vievää. Jo tätä ennen kiinalaiset olivat painaneet irtokirjakkeilla, mutta kiinalaisten kirjoitusmerkkien määrän vuoksi painaminen osoittautui hyvin työlääksi eikä painotaito vielä levinnyt kansainväliseen käyttöön.

Varhaisimmat kirjat painettiin käsikirjoitusten mallien mukaisiksi. Mitä pidemmälle kirjan historiassa mennään, sitä yksilöllisempiä painettujen kirjojen kappaleet ovat ja sitä enemmän niitä katsomalla voidaan tehdä päätelmiä kirjan painatus- ja julkaisuprosessista. Koko käsinpainetun kirjan ajan, noin 1800-luvun puoliväliin asti, kirjojen kappaleita vertaamalla ja yksittäistäkin kirjaa tutkimalla nähdään merkkejä ladelman painamisen aikana tehdyistä muutoksista sekä voidaan typografian perusteella päätellä kirjojen painopaikkoja ja -aikoja tai kirjanpainajia, mikäli on riittävästi käytettävissä asiaan liittyvää typografista tutkimusta. Kirjoista nähdään myös merkkejä sensuurista, poistetuista arkeista tai sivuista sekä lukuisista muista kirjan julkaisemiseen liittyvistä seikoista. Tällaista kirjaan esineenä kohdistuvaa tutkimusta varten tarvitaan monenlaisia apuneuvoja.

Bibliografiat ja kokotekstitietokannat

Kaikkein keskeisimpiä apuneuvoja kirjan tarkastelemisessa esineenä ovat bibliografiat. Tieteellisissä bibliografioissa, kirjastoluetteloissa, kirjojen kappaleet on luetteloitu niin tarkasti, että niiden perusteella on mahdollista identifoida puutteellisia kappaleita ja vertailla eri kappaleita ja niiden sisältöjä toisiinsa. Kansalliskirjastossa on hyvä valikoima ulkomaisia kirjastoluetteloita. Kaikkein laajin ja käyttökelpoisin niistä on Yhdysvaltain kongressin kirjaston julkaisema bibliografia *National Union Catalogue* (NUC). Painettuna julkaisuna se vie hyllytilaa useita kymmeniä metrejä. Kongressin kirjaston luettelo on käytettävissä myös online-tietokantana.

Useimpien maiden kansalliskokoelmat ovat nykyään vastaavalla tavalla käytettävissä sähköisten tietokantojen välityksellä. Ne ovat pääasiassa viitetietokantoja eli niiden avulla voi hakea tietoja julkaistuista teoksista. Joissakin tapauksissa osa julkaisuista on

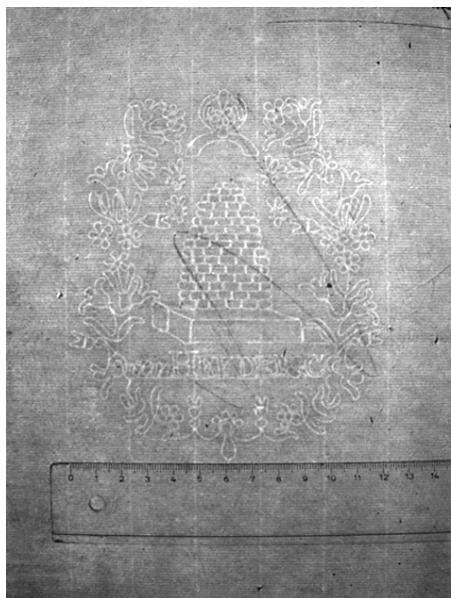
digitoitu, jolloin on mahdollista päästä näkemään julkaisun koko teksti. Useimmissa tapauksissa kokoteksti on kuitenkin suljettu niiltä käyttäjiltä, jotka eivät ole joko itse maksaneet tai eivät kuulu sellaiseen organisaatioon, joka on maksanut palvelun käytöstä. Itse viitetietokannat ovat kuitenkin yleensä vapaasti käytettävissä. Laajoja aineistoja sisältyy kongressin kirjaston tietokannan lisäksi esimerkiksi englantilaisen *British Libraryn* (BL), ranskalaisen *Bibliothèque nationale de France* (BnF) ja saksalaisen *Herzog August Bibliothekin* (HAB) tietokantoihin. Karlsruhen yliopiston kirjaston sivustolla on käytettävissä viitetietokanta, johon on keskitetysti koottu kirjastojen tietokantoja eri puolilta maailmaa. Haun voi keskitellä haluamiinsa kirjastoihin tai kaikkiin palveluun kuuluviin kirjastoihin. Hakuominaisuudet ovat monipuoliset. Kirjojen määrä palvelussa on yli 500 miljoonaa.

Uuden ajan alun englantilaisten kirjojen tutkijan aarreaitta ovat suomalaisten yliopistojen yhteishankintana yliopistolaisten käyttöön hankkimat EEBO (*Early English Books*) ja ECCO-kokotekstitietokannat (*Eighteenth Century Collections Online*). EEBO sisältää englantilaisen kirjallisuuden digitoituna vuoteen 1700, ECCO 1700-luvulta. Molempia on mahdollisuus sekä selata että hakea niistä aineistoa julkaisuajan ja vaapaatekstihau avulla. Julkaisu on myös perusteellisesti bibliografisella tarkkuudella luetteloitu. Muiden muassa Helsingin yliopiston opiskelijat ja henkilökunta voivat käyttää EEBOa ja ECCOa Nelli-portaalin välityksellä. ECCOa valistustutkijan näkökulmasta esittelee tässä kirjassa Minna Ahokas.

Paperin tutkimus

Yksi kirjojen identifioimisen ja niiden bibliografisen koon tunnistamisen keino on kirjan paperin ja siihen painetun vesileiman ja vesiviivojen tutkimus. Paperin tutkimisen avulla saadaan tietoa siitä, missä kirja on tehty. Paperin tutkimus paljastaa myös monia kulttuurihistoriallisesti kiinnostavia seikkoja, muun muassa paperin ja kirjojen liikkuvuudesta ja paperinvalmistajien ja kirjanpainajien välisistä kontakteista. Tutkimuksen avuksi on laadittu tietokantoja, joiden avulla voidaan vertailla käsillä olevan kirjan paperia ja siinä näkyviä vesileimoja tietokantojen aineistoihin. Suomalaisia papereita käsittelevä on Kansallisarkiston verkkosivuilla oleva, kehittämisspäällikkö István Kecskemétin laatima *Paperihistoriallinen tietokanta*. Tietokantaan on rekisteröity muun muassa paperien vesileimat, viiratyypit, paperien väri ja kuitukoostumus. Suomalaisen paperien ohella tietokanta sisältää esimerkkejä myös monista ulkomaisista papereista, joskaan ei kattavasti.

Vastaavanlaisia tietokantoja on tehty myös muualla maailmassa. Mainitsemisen arvoinen on Hollannin kansalliskirjaston *Koninklijke Bibliotheekin* ylläpitämä tietokanta Alankomaissa painetuissa inkunaabeleissa esiintyvistä vesileimoista. Tietokanta sisältää 16 000 vesileimaa. Mielenkiintoinen hanke on myös digitaalinen arkisto niistä typografisista ornamenteista ja vesileimoista, joita William Stansby on käyttänyt painaessaan Benjamin Jonsonin teoksia (London, 1616). Hankkeen tarkoitus on tarjota esimerkki Tudorien ja Stuartien aikaisten teosten kirjahistoriallisesta tutkimuksesta, joka keskittyy tarkastelemaan kirjaa esineenä. Sivustoa ylläpitää Virginiassa *Institute for Advanced Technology in the Humanities*.

Paperin tekijät ikuistivat usein nimensä tai yritystään kuvaavan kuva-aiheen käyttämiinsä vesileimoihin. Näin myös tässä hollantilaisen paperinvalmistajan C. & J. Honigin paperissa. Kuva: István Kecskeméti.

Tutkimustietoa kirjan tutkimisesta esineenä

Tärkeitä tietopaketteja kirjan tutkimisesta esineenä ovat G. Thomas Tansellen laatimat bibliografiat *Introduction to Bibliography* ja *Introduction to Scholarly Editing*. Molemmat sisältävät satoja monografioita ja artikkeleita kirjahistorian eri osa-alueilta. Bibliografiat on julkaissut verkossa Virginian yliopistossa toimiva harvinaiskirjojen ”koulu”, *Rare book school*.

Tietoa uuden ajan alun kirjanpainamisesta ja kirjan historian kehityksestä on lukuisten tutkimusten lisäksi saatavilla muun muassa Kansallisarkiston verkkonäyttelystä *Kiehtova kirja. Käsinpainetun kirjan taidehistoriaa*. Näyttely kertoo kirjan painatushistorian pääpiirteet 1400–1700-luvulta – esittelee muun muassa nimiölehden kehityksen yksityiskohtaisesti ja tarjoaa paljon tietoa kirjaintyypeistä ja niiden kehityksestä sekä kirjanpainajista. Pääpaino on eurooppalaisessa kirjassa, mutta kehitystä seurataan myös Suomen näkökulmasta. Tietokanta on runsaasti ja havainnollisesti kuvitettu esimerkein.

4. Kirjan reseptioon ja vaikutushistoriaan liittyvät lähteet

Reseptiota tutkimassa

Kun kirja on ilmestynyt, kirjahistorioitsija kääntää katseensa sen vastaanottoon. Miten kirjaa myydään ja levitetään? Kuinka lukijat ottavat sen vastaan? Mitä kirja lukijalleen merkitsee? Kirjakaupasta ja kirjanlevityksestä kertovat yhtäältä kirjakauppiaiden ja kustantajien arkistot, toisaalta erilaiset kirjojen myynti-ilmoitukset. Kustantajat ja kirjakauppiaat saattoivat julkaista luetteloitaan erillisinä, painettuina luetteloina. Esimer-

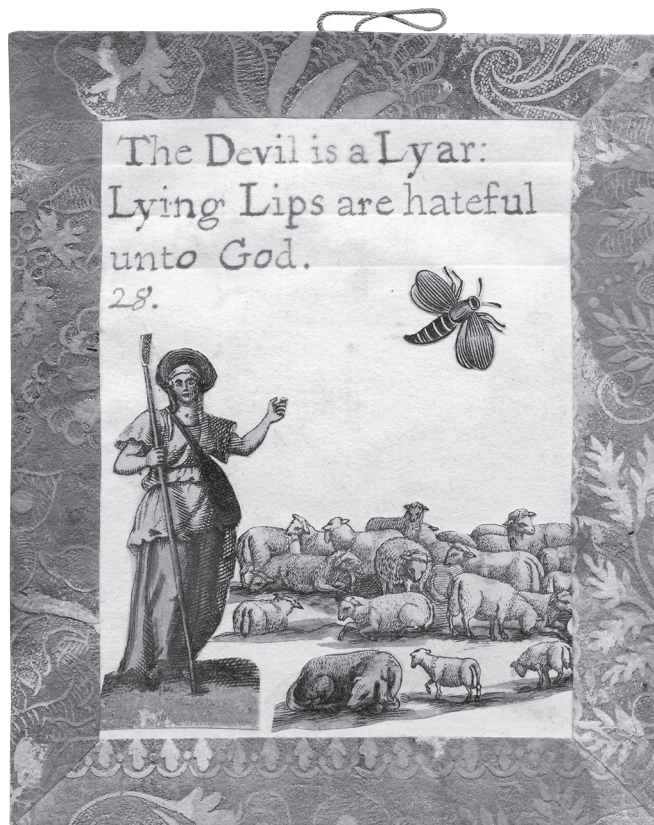
kiksi suurilla kirjamesseilla, Frankfurt am Mainissa, Lyonissa ja Leipzigissa asioineet kirjakauppiaat ryhtyivät jo 1500-luvulla julkaisemaan myynti- ja kustannusluetteloita. Niitä on säilynyt ulkomaisissa kirjastoissa.

Merkittävä tapa ilmoittaa kirjojen saatavuudesta ja hinnoista sekä myyntipaikoista ovat vanhastaan olleet sanomalehdet. Sanomalehtiä alettiin julkaista 1600-luvulla ja viimeistään 1700-luvulla niiden selvästi yleistyttyä niistä tuli tärkeitä ilmoittamisen ja mainosten foorumeita. Lehdet ovat varsinkin 1800- ja 1900-luvuilla heikon paperilaadun vuoksi hyvin hauraita ja siksi niiden säilyvyys on ollut heikko. Tästä syystä useissa maissa harjoitetaan laajamittaista sanomalehtien mikrokuvaus- ja nykyään enenevässä määrin digitointityötä. Tämä on tuottanut (kirja)historioitsijoiden ulottuville laajan joukon vanhaa lehtiaineistoa, jota voi käyttää esimerkiksi kirjakaupan ja kirjanlevityksen tutkimiseen.

Yksi esimerkki hyvin toimitetusta digitaalisesta sanomalehtikirjastosta on kongressin kirjaston sivustolta löytyvä *Historic American Newspapers* -verkkoaineisto. Siihen on digitoitu amerikkalaisia sanomalehtiä ajalta 1880–1922. Se sisältää tietoa myös amerikkalaisesta sanomalehdistöstä vuodesta 1690 lähtien aina nykypäivään asti. Lehtiä ja niissä ilmestyneitä uutisia ja juttuja voi hakea osavaltion, lehden nimen, julkaisuajan ja erilaisten hakusanojen avulla. Lehdet on paitsi digitoitu sivustolle myös kirjoitettu auki kokotekstinä. Suomalaisen Kansalliskirjaston ylläpitämään *Historialliseen sanomalehtikirjastoon* verrattuna hakutulokset ovat luotettavampia. Tosin amerikkalaiset eivät digitointia suorittaessaan ole joutuneet painiskelemaan fraktuuraongelmien kanssa, vaan tekstien latinalainen kirjoitusasu on ollut koneellisestikin helpompaa lukea kuin meikäläinen fraktuura. Myös Ruotsissa on digitoitu merkittävä joukko ennen vuotta 1926 ilmestyneitä sanomalehtiä verkkoon vapaaseen käyttöön.

Kirjojen omistamista on useimmiten selvitetty perukirjojen ja kirjahuutokauppaluetteloiden avulla. Suomalaisten kannalta on kiinnostavaa tietää, millaiset kirjanomistusolot ovat olleet lähialueilla sekä mikä yhtäältä yhdistää, toisaalta erottaa suomalaisia ja naapurimaidemme lukijoita toisistaan. Ovatko samat vaikutteet kulkeutuneet kirjojen välityksellä meille kuin muualle ja mitkä seikat ovat kirjojen kulkeutumiseen vaikuttaneet? Mielenkiintoisen vertailukohdan suomalaiselle kirjanomistusta kuvaavalle aineistolle muodostaa virolaisen Raimo Pullatin laatima moniosainen lähdesarja tällinnalaisen ja pörnulaisen porvariston omistamasta kirjallisuudesta 1700-luvulla. Lähteensä, porvariston perukirjat, Pullat on kerännyt kyseisistä kaupungin-arkistoista. Sarjan osat muodostavat kronologisen jatkumon: ensimmäiset perukirjat ajoittuvat vuoteen 1702 ja jatkuvat aina vuosisadan loppuun, vuoteen 1800. Kustakin kuolinpesästä kerrotaan vainajan nimi, perukirjan toimitusaika, sen sijainti arkistossa sekä kuolinpesän omaisuus. Julkaisuun on luetteloitu kaikki peruluetteloon merkitty kiinteä ja irtain omaisuus, ei ainoastaan kirjallisuutta, mikä mahdollistaa erilaisten vertailujen tekemisen.

Viimeinen, mutta ei suinkaan vähäisin, vaihe kirjan historiassa ennen teoksen loppuun kulumista ja pois heittämistä on sen lukeminen. Kirjallisuuden lukemisesta ja lukutottumuksista on erittäin työlästä saada selvyyttä – joudutaan tutkimaan monenlaista lähdeaineistoa ja tuloksena on ehkä runsas, mutta fragmentaarinen joukko lukemiseen liittyviä mainintoja. Jotta lukemisen tutkiminen olisi edes hieman helpompaa

Angloamerikkalaisessa maailmassa oli suosittua käyttää lasten lukutaito-opetuksessa pieniä käsin kirjoitettuja kortteja, joihin oli kirjoitettu aakkosia ja/tai moraalisia lauseita. Toisinaan nämä kortit oli myös kuvitettu. J. Johnsonin (n. 1740–1759) käsikirjoituskokoelmaan sisältyy peräti 24 tällaista korttisarjaa. Tässä kortissa varoitetaan valehtelusta, joka on paholaisen, ”kärpästen herran” ominaisuus. Kuva: The Lilly Library, Indiana.

ja jotta voitaisiin tehdä vertailuja eri maiden lukemistottumusten välillä, englantilainen avoin yliopisto (*UK Open University*) on koonnut sivustolleen avoimesti käytettävän lukemistietokannan *Reading Experience Database*. Tietokanta sisältää tietoja Englannissa asuneiden ja Englannissa vierailneiden ulkomaalaisten lukijoiden lukemisesta ja lukukokemuksista ajalta 1450–1945. Tällä hetkellä tiedonantoja tietokannassa on yli 25 000 ja määrä täydentyy jatkuvasti. Tietokannasta voi hakea sanoja vapaatekstihauulla. Haun tulokseksi saa muutaman rivin tekstiä, jossa hakusana esiintyy, tiedon tekstin kirjoittajasta, tekstin kirjoittamisen tai julkaisemisen ajankohdan ja julkaisutyyppin. Tietokannan yhteyteen on luetteloitu laaja bibliografia lukemiseen ja lukemiskokemuksiin liittyvää tutkimusta.

Vaiikutushistorian lähteitä

Kirjapainotaidon synty teki mahdolliseksi paitsi uudenlaisen tiedonvälityksen myös painetun aineiston käytön vaikuttamisen välineenä. Ensimmäisenä kirjapainotaidosta hyötyi reformaatio. Reformaation aatteita oli mahdollista nopeasti levittää painettujen julkaisujen avulla, ja niinpä esimerkiksi Lutherin reformatoriset pääkirjoitukset saavuttivat Saksan alueet huomattavan nopeasti. Lukutaidottoman kansan mielipiteitä pyrittiin muokkaamaan pienpainatteiden ja erityisesti lentolehtisten avulla. Niitä kiinnitettiin nähtäville julkisiin paikkoihin, esimerkiksi rakennusten seiniin ja puihin. Lentolehtisiin sisältyi yleensä myös niiden sisältöä ja tarkoitusta esittelevä runo- tai proosamuotoinen teksti, mutta oleellisinta ja vaikuttavinta reformaation ajan lentolehtisissä olivat niihin painetut puupiirroksiset. Monet lentolehtisistä olivat kooltaan suuria, avoarkin kokoisia.

Yksi suurimmista saksalaisten lentolehtisten kokoelmista on Wolfenbüttelin *Herzog August Bibliothek*issa (HAB), jonka tehtäviin kuuluu Saksan kansalliskokoelman hoito 1600-luvun osalta. Kirjasto on erikoistunut varhaisimpaan, uuden ajan alun kirjallisuuteen. Eri aikojen saksalaisista lentolehtisistä on julkaistu suuri joukko lähdejulkaisuja, jotka kuuluvat muun muassa kyseisen kirjaston kokoelmaan. Lentolehtiset ovat reformaation ja vastareformaation tuottamia, mutta myös ensimmäiseen ja toiseen maailmansotaan liittyviä propagandistisia lentolehtisiä on julkaistu laaja sarja. Sen eri osissa esitellään esimerkiksi englantilaista, ranskalaista, amerikkalaista, venäläistä, saksalaista ja juutalaisvastaista lentolehtispropagandaa.

Suomalaisissa kirjastoissa lähdejulkaisuina ilmestyneitä lentolehtisiä ei ole kovin paljon saatavilla. Kansalliskirjaston yleiskokoelmassa on kuitenkin ainakin joitakin niteitä saksalaisia reformaatioon, talonpoikaissotaan ja barokkiin liittyviä 1500–1600-lukujen lentolehtisiä.

Merkittävä määrä saksalaista ja itäsaksalaista, myös kirjahistorian kannalta keskeistä propaganda-aineistoa toisen maailmansodan ajalta sisältyy *German Propaganda Archive* -sivustolle. Sivuille on poimittu esimerkkejä kahden totalitaristisen valtion tuottamasta materiaalista: puheita, julisteita, pienpainatteita, lehtiä, sarjakuvia, päiväkirjoja jne. Mukana on paljon sotaan ja antisemitismiin liittyvää aineistoa. Jokaisesta dokumentista kerrotaan sen historiallinen konteksti ja lähdetiedot. Osa aineistoista on digitoitu sivuille vain osittain, jolloin laajempaa tutkimusta varten voi olla tarpeen hankkia tarvittava aineisto kaukolainana tai kopiona kokonaisuudessaan. Lähteiden saksankieliset tekstit on käännetty englanniksi. Sivustolla on runsaasti tietoa myös natsipropagandaan sekä Itä-Saksaan liittyvästä tutkimuskirjallisuudesta. Sivuston kautta voi myös tilata joitakin alkuperäisiä kirjoja ja dokumentteja. Linkit johdattavat sivuston käyttäjää muiden vastaavantyyppisten sivustojen äärelle.

Lopuksi

Edelle on poimittu joitakin esimerkkejä kirjahistorian eri osa-alueiden tutkimuksessa hyödyllisistä lähteistä. Monet kirjahistorialliset seurat ja kansalliskirjastot ylläpitävät erilaisia kirjahistoriaan liittyviä sivustoja; tietokantoja, digitoituja kirjoja ja verkko-

näyttelyitä. Verkossa julkaistavan lähdemateriaalin määrä kasvaa jatkuvasti. Kirjahistoriasta kiinnostuneen kannattaa tutustua näihin sivustoihin, osa niistä on mainittu myös oheisessa lähdeluettelossa.

Lähteitä

Viitetietokantoja ja apuvälineitä

Bibliothèque nationale de France
<http://www.bnf.fr/>

British Library
<http://www.bl.uk/>

Herzog August Bibliothek
<http://www.hab.de/>

Karlsruher Virtueller Katalog
<http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>

Kiehtova kirja. Käsinpainetun kirjan taidehistoriaa
<http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/verkkonayttelyt/kiehtovakirja/>

Library of Congress
<http://www.loc.gov/index.html>

The Tanselle Syllabi
<http://www.rarebookschool.org/tanselle/>

Kokotekstitietokantoja

Early English books
<http://eebo.chadwyck.com.libproxy.helsinki.fi/home/>

Eighteenth Century Collections Online
<http://galenet.galegroup.com.libproxy.helsinki.fi/servlet/ECCO?locID=helecco&srchtp=b&ste=1>

Paperintutkimus

A Digital Catalogue of Watermarks and Type Ornaments used by William Stansby in the printing of the Works of Beniamin Jonson (London 1616)
<http://www2.iath.virginia.edu/gants/>

Paperihistoriallinen tietokanta

<http://kronos.narc.fi/paperi/>

Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries (WILC)

<http://watermark.kb.nl/>

Kirjakauppa ja kirjojen levitys

Digitaliserade svenska dagstidningar

<http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/>

Historiallinen sanomalehtikirjasto

<http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/secure/main.html>

Historic American Newspapers

<http://chroniclingamerica.loc.gov/>

Lukeminen

Reading experience database

<http://www.open.ac.uk/Arts/reading/>

Vaikutushistoria

German Propaganda Archive

<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/>

Seuroja ja yhdistyksiä

SHARP – Society of history of authorship, reading and publishing

<http://www.sharpweb.org/>

Suomen kirjahistoriallinen seura. Bokhistoriska sällskapet i Finland

<http://users.jyu.fi/~merisalo/khs.htm>

Tiivistelmä

1. Keskeisimmät lähdekokoelmat/arkistot

Painetun kirjallisuuden osalta tärkeimpiä ovat erilaiset kirjastot, niiden kirjastoluettelot ja kokoelmat. Historiallisen bibliografian näkökulmasta keskeisiä ovat kirjapainojen, kustantajien ja sitojien arkistot. Lähteinä on käytetty paljon myös sanomalehtiä, erityisesti niiden ilmoitusosastoja sekä kirjakauppiaiden ja kirjamesujen luetteloita. Nykyään paljon kirjahistorian kannalta keskeistä aineistoa on julkaistu verkossa.

2. Ajankohta, jota käsitellään

Kirjahistoria on ajallisesti laaja tutkimusala ja kattaa koko painetun kirjan historian 1400-luvun jälkipuoliskolta näihin päiviin asti. Myös keskiajalta on mahdollista tutkia kirjamuotoisten käsikirjoitusten historiaa, mutta perinteisesti kirjahistoria on keskitynyt nimenomaan painettuun kirjaan.

3. Kieli

Myös kirjahistorian lähteet ovat erikielisiä riippuen tutkimuskohteesta. Suurimpia kielialueita, joissa kirjahistoriallista tutkimusta on tehty, ovat Englanti, Ranska, Saksa ja Venäjä.

4. Aineistojen saatavuus

Aineistot ovat yleisesti ottaen hyvin saatavissa paikan päällä, mutta niiden kaukolainaaminen voi olla vaikeaa ja kallista. Monissa kirjastoissa ja arkistoissa kirjoja ja arkistoaineistoa on mikrofilmattu ja alkuperäisten lähteiden käytöstä on erikseen neuvoteltava.

5. Käyttöön liittyvät erityispiirteet

Tieteenala on poikkitieteellinen ja useiden kirjahistoriallisten tutkimusten kannalta on edullista pyrkiä yhdistämään erilaisia lähdeaineistoja keskenään.

6. Avainsanat

Kirjahistoria, kirjakauppa, painaminen, lukeminen, reseptio.

TUIJA LAINE

Vanhan Viipurin hiippakunnan alueen kirjahistorian lähteet

Alue kirjahistoriallisen tutkimuksen kohteena

Kun Viipurin hiippakunta vuonna 1554 perustettiin jakamalla yksi olemassa oleva hiippakunta kahtia, Suomi, Ruotsin itäinen osa, sai Turun hiippakunnan rinnalleen kirkollisen hallinnon kannalta itsenäisen alueen, jonka kehitys ja ominaispiirteet tulivat poikkeamaan monin tavoin läntisestä hiippakunnasta. Tällä seikalla oli merkitystä myös koko Suomen kirjahistorian kannalta. Käytännössä näet lähes kaikki Itä-Suomeen liittyvä kirjahistoriallinen lähdeaineisto on syntynyt Viipurin hiippakunnan perustamisen jälkeen. Mikael Agricola tosin ehti saattaa ensimmäiset suomenkieliset käännöksensä julki jo hieman tätä ennen. Lisäksi keskiajalta ja 1500-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä on säilynyt joitakin kirjahistoriaa valottavia käsikirjoituksia ja käsin kopioituja kirjoja. Tässä artikkelissa tarkoitan Itä-Suomella tätä vanhan Viipurin hiippakunnan aluetta. Tarkasteluni pääpaino on 1600–1800-luvuissa ja näkökulmani kirjoihin pääosin kirkkohistoriallinen.

Suomen itäinen osa on joutunut historian eri vaiheissa useaan kertaan sotatapahtumien näyttämöksi ja taistelutantereeksi. Tästä syystä alueesta kertovaa lähdeaineistoa on menetetty paljon erilaisissa hävityksissä ja tulipaloissa. Kun vielä suhtautuminen kirjaan suullisen perinteen perinteisesti hallitsemassa Pohjois-Karjalassa ja Savossa on ollut toisenlainen kuin Länsi-Suomessa, jossa kirjallinen kulttuuri on ollut hallitseva ja herättänyt rahvaankin parissa kirjallisia innovaatioita, itäisen Suomen kirjahistorian tutkimukseen ei ole juuri panostettu eikä sitä ole pidetty tutkimuksellisesti kovin antoisana.

Totta onkin, että sen, joka haluaa tutkia suomalaista kirjahistoriaa kattavasti, kannattaa kääntyä läntisen Suomen tilanteesta kertovien lähteiden ja lähdesarjojen puoleen. Kuitenkin myös itäisestä Suomesta kiinnostunut voi löytää mielekkäitä ja aiemmin selvittämättömiä tutkimuskohteita pitkältä ajanjaksolta. Luon seuraavassa temaattisen katsauksen erityyppisiin kirjahistorian lähteisiin ja lähderyhmiin kyseisellä alueella.

Kirjat, kirjastot ja kirjakokoelmat

Kirjat

Koska kirjahistoriassa itse kirjalla on tärkeä merkitys, aloitan lähteiden tarkastelun Itä-Suomen kirjoista. Reformaatio oli nostanut esiin lukutaidon ja kansankielisen kirjallisuuden merkityksen, jotta jokainen saisi tutustua Raamatun tekstiin itsenäisesti ja vakuuttua sen totuuksista. Suomessa lukutaidon parantamiseen ryhdyttiin todenteolla ortodoksian aikana, kun ensimmäisiä suomenkielisiä kirjoja sitten Agricolan aikojen alettiin julkaista. Viipurin hiippakunnan ensimmäisen piispan Paavali Juustenin on arveltu laatineen katekismuksen vuonna 1547, mutta koska teoksesta ei ole säilynyt yhtään kappaletta, kirjan ilmestymisen todenperäisyys jää arvailujen varaan. Joka tapauksessa hänen myöhempi seuraajansa Olaus Elimaeus painatti erikseen omaa hiippakuntaansa varten evankeliumikirjan vuonna 1618 ja messukirjan vuonna 1629. Toisin sanoen hiippakunnan piispat pyrkivät huolehtimaan uskonnollisen peruskirjallisuuden saatavuudesta omalla alueellaan.

Hiippakunnassa tarvittavan kirjallisuuden takaamiseksi Viipuriin perustettiin piispa Petrus Bångin aikana kirjapaino vuonna 1690. Se ehti kuitenkin toimia vain parikymmentä vuotta, kun venäläiset miehittivät kaupungin suuressa pohjansodassa. Näissä tapahtumissa kirjapaino katosi jäljettömiin. *Toini Melander* on tehnyt luettelon Viipurin kirjapainon painamasta kirjallisuudesta. Suurin osa ilmestyneistä julkaisuista lie nee kadonnut ja jäljelle jääneetkin ovat säilyneet usein pelkkinä fragmentteina. Useista kansallisbibliografiassa mainituista Viipuri-painatteista voidaan vain todeta, ettei julkaisuja ole säilynyt. Paras vanhojen Viipuri-painatteiden kokoelma on Helsingissä, Kansalliskirjastossa. Seuraavan kerran Viipuri sai kirjapainon vasta 1800-luvun alussa, kun J. A. Cedervaller aloitti toimintansa. Sodan jälkeen Suomen puolelle jääneeseen ja Porvooseen siirrettyyn hiippakuntaan yritettiin saada perustettua kirjapaino, olihan Porvoon kaupungissa kymnaasi, jossa myös tarvittiin kirjallisuutta. Kansliakollegio ei kuitenkaan myöntänyt lupaa painon perustamiseen, koska katsottiin, että siitä olisi tullut jo olemassa olevien kirjapainojen kilpailija. Venäjälle jäänyt Vanhan Suomen alue sai kirjansa Pietarista, jossa painettiin ainakin jonkin verran välttämätöntä suomenkielistä kirjallisuutta. Yrityksistä huolimatta Viipurin hiippakunta ja sen perillinen Porvoon hiippakunta ei siis päässyt kirjallisuuden suhteen omavaraiseksi. Sinne jouduttiin hankkimaan jatkuvasti kirjoja läntisestä Suomesta, mikä aiheutti alueella pysyvää kirjapulaa ja nosti kirjojen hintaa.¹

Varhaisin Viipurissa painettu kirjallisuus on luetteloituna vuoteen 1700 asti teoksesta *Suomen kansallisbibliografia 1488–1700* (1996) ja Fennica-tietokannassa aina vuoteen 1809 asti. Myös sen jälkeinen, itäsuomalaisen painojen (Viipuri, Porvoo, Kuopio) painama kirjallisuus sisältyy Fennica-tietokantaan, mutta 1800-luvun osalta tietokantaan on luetteloitu vain osa aineistosta. Tuolta ajalta luotettavin tapa saada tietoonsa suomalaispainojen painatteet on etsiä niitä Kansalliskirjaston vanhasta Fennica-kortistosta tai paikkalipustosta, jonka käytöstä täytyy neuvotella kirjaston henkilökunnan

1 Gardberg 1948–1973.

Joensuun maakunta-arkistossa säilytettävissä kirkonarkistoissa on myös kirjahistoriallisesti kiinnostavaa lähdeaineistoa [<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maakunta-arkisto.JPG>]

kanssa. Paikkalipuston käyttö on näistä kaikkein antoisinta siinä tapauksessa, että tutkija hakee tiettyyn aihepiiriin liittyvää kirjallisuutta, jonka tekijöitä hän ei etukäteen tiedä. Jos tekijä on tiedossa, on helpointa etsiä hänen tuotantoaan kortistosta siltä osin, kuin se ei vielä löydy tietokannasta. Valitettavasti tietokannan ulkopuolisesta aineistosta ei ole olemassa painopaikan mukaista luetteloa, vaan haun voi tehdä ainoastaan tekijän tai alan mukaan. Kansalliskirjasto pyrkii kuitenkin saamaan ajan myötä myös kaiken 1800-luvun aineiston luetteloitua tietokantaan. Viipurin kirjapainon typografisen aineisto on esitelty vuonna 2000 ilmestyneessä Anna Perälän laatimassa teoksessa *Suomen typografinen atlas 1642–1827*.

Itä-Suomen yliopistossa, Joensuun kampuskirjastossa, säilytetään professori Anni-ka Takalan (1921–1996) aapiskokoelmaa, jonka kirjasto sai lahjoituksena vuonna 1996. Kokoelma sisältää aapisia eri puolilta maailmaa maittain. Aapiset on julkaistu keskimäärin 1960–1980-luvuilla. Kokoelma on luetteloimaton, ja siihen kuuluvia kirjoja saa lukusalikäyttöön. Kokoelmaa myös täydennetään silloin, kun kirjastolle lahjoitetaan tai sinne hankitaan aapisia. Kerääjä on koonnut kokoelmaan aapisten lisäksi myös paljon muuta lastenkirjallisuutta ja alaluokille tarkoitettuja oppikirjoja, vaikka kokoelma kulkee aapiskokoelman nimellä. Kokoelman aapisten avulla on mahdollista selvittää lukutaito-opetusta ja sen päämääriä eri alueilla, mutta myös tarkastella eri alueilla valinneita kasvatusihanteita ja ideologioita.

Kirjastot

Vanhan Viipurin/Porvoon hiippakunnan alueella on edelleen kaksi suurta koulukirjastoa, joilla on ollut historiallisesti suurta merkitystä alueen sivistystason nostamisessa ja ylläpitämisessä ja joiden merkitys alueen kirjahistorian tutkimuksen kannalta on nykyäänkin tärkeä. Näistä kahdesta vanhempi on Porvoon kymnaasin (myöhemmin lyseo) kirjasto. Viipurin menetyksen jälkeen Porvooseen oli perustettu kymnaasi paikkaamaan itäisen Suomen kouluoloja. Samassa yhteydessä Loviisa sai triviaalikoulun, ja Viipurin triviaalikoulu siirrettiin Savonlinnan kautta Lappeenrantaan, josta se Turun rauhan jälkeen siirtyi Rantasalmen kautta Kuopioon. Porvoo oli 1700-luvulla Suomen kaupungeista ainoa, jossa oli oma kymnaasi eli lukio.²

Koulujen kirjavarat olivat heikot ja rahaa tilanteen kohentamiseen varsin vähän. Kuitenkin kymnaasien osalta tilanne oli parempi, sillä vuoden 1724 koulujärjestyksessä papisto määrättiin maksamaan viran mukaan määräytyvät maksut, joiden avulla kohennettiin kymnaasin kirjaston tilaa. Lisäksi jokaisen rovastin ja kirkkoherran kuolinpesästä tuli antaa kymnaasin kirjastolle jokin ”hyvä kirja” tai varat sellaisen hankkimiseen. Kirjoja hankittiin myös oppilaiden kirjoittautumismaksuilla, joista vain köyhimmät oli vapautettu.³

Porvoon kymnaasin kirjasto on säilytetty kokonaisuutena, ja se sijaitsee edelleen Porvoon lukion yhteydessä. Lukion aiempi rehtori *Folke Nyberg* on kirjoittanut lukuisan joukon selvityksiä kirjaston ja sen kirjojen vaiheista. Näistä merkittävimpanä mainittakoon vuonna 2002 ilmestynyt *Borgå Gymnasii Bibliotek. Möten med böcker och människor*. Kirjaston varhaisimman historian kirjoitti jo 1800-luvun alussa piispa Magnus Jacob Alopaeus. Seuraavan kerran kirjasto oli tutkimuksen kohteena vuonna 1927, jolloin Holger Nohrström selvitti sen kohtaloita teoksessa *Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek*. Viimeksi mainittuun sisältyy myös kirjaston luettelo, jota kuitenkin Folke Nyberg on myöhemmin täydentänyt – ajantasaisin kirjaston luettelo on käsikirjoituksena lukion kirjastossa. Kuitenkin painetunkin luettelon perusteella voi päästä perille kirjaston kokoelmasta ja sen hyödyllisyydestä oman tutkimuksen kannalta.

Kuopio sai lukion 1840-luvun alussa tehdyn koulu-uudistuksen yhteydessä. Vuonna 1843 annetussa kymnaasi- ja koulujärjestyksessä säädettiin, että ”Jokaisella gymnaasilla pitää olemaan kirjasto, joka waraa myöten pitää sinne ostamalla wuotuisesti lisäämään.” Lukion kirjastoa ryhdyttiin perustamaan alusta lähtien, koska triviaalikoulun vaatimaton kirjakokoelma siirtyi uuden yläalkeiskoulun käyttöön. Avuksi kirjaston kartuttamisessa tulivat lahjoitukset, joita saatiin sekä yksityishenkilöiltä että yhteisöiltä, muun muassa muilta lukioilta ja Tukholman kuninkaalliselta kirjastolta. Kirjahistorian kannalta merkittävimmän kokoelman lahjoitti kirjansitoja Matti Pohto, joka oli testamentannut oman kirjakokoelmansa neljän kirjaston kesken. Muun muassa Kuopion lyseon kirjaston laaja arkkiveisukokoelma on peräisin Pohdon lahjoituksesta. Tultaessa 1800-luvun puoliväliin kirjaston kokoelmien laajuus oli jo noin 8 000 niddettä.⁴ Viime sotien jälkeen lyseon kirjasto karttui lisäksi koko joukolla luovutettujen

2 *Hanho* 1947–1955 I, 94–97.

3 *Nohrström* 1927, 60–61.

4 *Hanho* 1947–1955 II, 55; *Selén* 1987.

alueiden seurakuntien kirjastoja, mistä syystä erityisesti vanhan hartauskirjallisuuden määrä lyseon kirjastossa kasvoi. Lyseon kirjakokoelmaa säilytetään Kuopion maakuntakirjastossa omana kokonaisuutenaan. Kirjasto on luetteloitu vasta pieneltä osin.

Toisin kuin Porvoon kymnaasin kirjasto, Kuopion lyseon kirjasto ei ole perinteinen koulukirjasto. Se on syntynyt lukuisten lahjoitusten tuloksena, eikä sen perusteella voi tutkia kuopiolaisia kouluoloja jonakin tiettyä aikana. Kirjasto on kuitenkin mittava ja sisältää sekä koti- että ulkomaista kirjallisuutta 1500-luvulta lähtien. Se mahdollistaa myös kouluhistoriallisen ja koulukirjoihin liittyvän tutkimuksen, vaikka kirjastossa olevia kirjoja ei välttämättä ole kuopiolaisissa kouluissa kaikkia käytettykään. Niin koulukirjat, hartauskirjallisuus kuin arkiveisukokoelmakin tarjoavat kirjahistoriasta kiinnostuneelle monenlaisia tutkimuskohteita. Monet Karjalasta peräisin olevat teokset kertovat myös itäsuomalaisten pappiloiden kirjavarosta 1600–1700-luvuilla.

Kirjakokoelmat

Seurakunnat säilyttävät yleensä omat kirjakokoelmansa itsellään – poikkeuksena lakautettujen seurakuntien kirjastot, jotka on siirretty sotien jälkeen Kuopion lyseon kirjastoon. Kuitenkin samassa yhteydessä, jossa seurakunnan on ollut mahdollista luovuttaa vanhinta aineistoaan maakunta-arkistoihin, on joissakin tapauksessa luovutettu myös seurakunnan kirjakokoelma. Niinpä Joensuun maakunta-arkistossa säilytetään Ilomantsin ja Liperin evankelisluterilaisten seurakuntien ja Nurmeksen rovastikunnan kirjakokoelmaa. Nurmeksen kokoelmasta, joka on näistä laajin, on laadittu erillinen luettelo, toiset on luetteloitu kirkonarkistojen luetteloihin.

Nurmeksen rovastikunnan kirjasto sisältää monipuolisesti erityisesti uskonnollista, kielitieteellistä ja lääketieteellistä kirjallisuutta 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta. Kokoelmaan kuuluu myös suomalaisten luonnontieteellisiä väitöskirjoja 1700–1800-luvuilta. Erilaiset paikalliskuvaukset ja talouden tila olivat 1700-luvun jälkipuolella usein oraatioiden ja väitöskirjojen aiheina. Niinpä Nurmeksen kirkonarkistoon oli kulkeutunut esimerkiksi Iisalmen kirkkoherraksi sittemmin kohonneen Johan Laguksen väitöskirja *Tanckar om hushållningens upphjelpande i Carelen* (1756) ja Kemijärveltä kirkkoherran viran saaneen Johan Wegeliuksen *Tancke försök om hushållningens hinder och hjelp i Kimi-Lappmarck* (1758). Molemmista Markkinointi-instituutti on myös julkaissut suomennoksen 1970-luvulla.

Kirjahistoriallisesti kiinnostavia ovat myös Ilomantsin ja Liperin kirkonkirjastot. Liperin seurakunnan kokoelmaan sisältyy asetuksia 1500-luvulta lähtien. Kirjaston pääpaino on 1700–1800-lukujen uskonnollisessa peruskirjallisuudessa: käsikirjoissa, virsikirjoissa ja Raamattuun liittyvässä kirjallisuudessa. Ilomantsin seurakunnalla on puolestaan ollut runsaasti uskonnollista ja teologista kirjallisuutta, muun muassa Gezeliusten raamatunselitysteos 1700-luvun alkuvuosikymmeniltä, vuoden 1836 koekiluvirsikirja ja Herman Niemen *Aapinen* vuodelta 1930.

Pappi ja historianutkija Adolf Neovius, joka julkaisi 1800–1900-lukujen vaihteessa runsaasti suomalaisen historian tutkimuksen kannalta keskeistä lähdemateriaalia, laati myös vuonna 1893 ilmestyneen luettelon Porvoon hiippakunnan seurakuntien inventaareista sekä kirjastojen ja arkistojen kokoelmista. Seurakuntien inventaareja on tämän lisäksi luettavissa paitsi paikallisissa maakunta-arkistoissa, yhä enemmän myös

sekä Sukuhistoriallisen yhdistyksen että Kansallisarkiston Digitaaliarkiston internet-sivuilla. Kyseisistä sivustoista tarkemmin tässä artikkelissa lukemista ja kansanopetusta käsittelevässä osuudessa.

Yksityishenkilöiden kirjakokoelmiin pääsee parhaiten käsiksi perukirjojen kautta. Niitä säilytetään pääosin tuomiokuntien arkistoissa ja niiden henkilöiden osalta, jotka ovat avioituneet uudelleen, seurakuntien arkistoissa. Perukirjoihin on luetteloitu kuolinpesän omaisuus usein yksityiskohtaisesti. Käyttökelpoisimpia perukirjat ovat kirjanomistuksen kannalta noin 1800-luvun puoliväliin asti, koska sen jälkeen omaisuudesta alettiin tehdä usein arviomainintoja ja yksityiskohtainen luettelointi väheni. Kuitenkin varsinkin Itä-Suomessa kirjat olivat läntiseen Suomeen verrattuna harvinaisia ja siksi myös arvokkaita, mistä syystä ne on voitu viedä perukirjaan vielä myöhemmässäkin vaiheessa. Kirjavarat lisääntyivät Savossa ja Karjalassa Länsi-Suomea myöhemmin, vasta 1800-luvun kuluessa.⁵

Lukeminen ja kansanopetus

Rippikirjat

Ruotsin valtakunnassa 1600-luvun jälkipuoliskolla käynnistetyin lukutaitokampanjan ansiosta seurakunnissa ryhdyttiin pitämään rippikirjoja, joihin merkittiin seurakuntalaisten lukutaito, kristinopin taito ja luetun ymmärtäminen. Rippikirjoja pidettiin pitäjittäin, kylittäin ja taloittain, ja niiden avulla on mahdollista seurata lukutaidon leviämistä sekä alueittain että yksityiskohtaisesti tietyissä kylissä tai taloissa. Toisinaan rippikirjoihin on tehty merkintöjä myös käytetyistä katekismuksista, joskaan se ei ollut kovin tavallista. Sen sijaan piispan- ja Itä-Suomessa yleisemmissä rovastintarkastuspöytäkirjoissa, jotka täydentävät hyvin rippikirjojen antamaa kuvaa, saatetaan kiinnittää enemmänkin huomiota käytettyihin katekismuksiin, lukutaitokontrollin sujumiseen kyseisessä kontrollitilanteessa ja lukemisen tilaan pitäjässä yleisemminkin, esimerkiksi kouluoloihin ja lasten opettamisen käytäntöihin.

Rippikirjat ovat tutkijan kannalta hyvä lähderyhmä, sillä koska niiden pitäminen perustui kirkkolakiin, niitä on tavallisesti säilynyt laajoja sarjoja kaikista seurakunnista, joskin niiden taso jäi riippuvaiseksi niitä pitäneestä papista. Sama koskee edellä käsiteltyjä perukirjoja, joita laadittiin vuoden 1734 lain perintökaaren määräyksestä. Rippikirjat on kuitenkin laadittu perukirjojakin tarkemmin, koska ne koskivat koko väestöä, kun taas perunkirjoitusta ei tehty köyhistä kuolinpesistä. Toisaalta ylempisäätiset on saatettu jättää kuulustelematta, mistä syystä heidän rippikirjamerkintänsä voivat puuttua. Rippikirja kertoo siis parhaiten rahvaan lukutaidosta. Lähdekritiikin kannalta on todettava, että papiston rippikirjoihin tekemät lukutaitomerkinnät poikkeavat toisistaan. Eri seurakunnissa tai eri pappien tekemät merkinnät eivät siis ole suoraan keskenään vertailukelpoisia.

Nykyään suuri osa rippikirjoista on luettavissa digitaalisessa muodossa. Suomen sukuhistoriallinen yhdistys on digitoinut sivuilleen kirkonkirjoja eri puolilta Suomea.

5 Laine 1996, 222–226.

Koska digitointia tehdään jäsenistön vapaaehtoistyönä, digitoinnin kohteeksi on valikoitunut aineisto, jota joku jäsen on tarvinnut omassa tutkimuksessaan. Kyse ei siis ole kattavasta kirkonkirjojen kokoelmasta. Sen sijaan Kansallisarkiston *Digitaaliarkisto*-projektissa pyrkimyksenä on saattaa kaikki seurakuntien luovuttamat aineistot digitaaliseen muotoon. Useissa seurakunnissa työ on jo aloitettu ja jatkuu edelleen, osa seurakunnista odottaa vielä vuoroaan. Ajantasainen tilanne selviää arkiston sivuilta osoitteesta: <http://digi.narc.fi/digi/>. Moniin kirkonarkistoihin myös itäisessä Suomessa sisältyy kinkeripäiväkirjoja tai -pöytäkirjoja.

Kiertokouluista kertovat lähteet

Melko vähän käytetty 1800-lukuun ja 1900-luvun alkuun liittyvä lähdesarja ovat kiertokoulujen oppilasluettelot ja päiväkirjat. Sellaisia on säilynyt Itä-Suomen osalta Joensuun maakunta-arkistossa Iisalmen, Ilomantsin, Kiteen, Kontiolahden, Kuopion, Liperin, Tohmajärven ja Tuusniemen seurakunnista. Luettelot ovat keskenään eri seurakunnissa ja eri aikoina hieman erityyppisiä, mutta myös niistä selviää oppilaiden lukutaito, sosiaalinen asema, kiertokoulun pitämisen ajankohdat, toisinaan myös kiertokoulun opettajat ja käytetyt oppikirjat. Kiertokouluja varten laadittiin 1800–1900-lukujen vaihteessa useita oppikirjoja, joista monet oli tarkoitettu käytettäväksi myös pyhäkouluissa. Kiertokoulun oppikirjoja on säilynyt muun muassa Liperin kirkonkirjastossa.

Kirjojen myynti ja levittäminen

Suomen oloissa kirjojen levityksestä kertovat parhaiten huutokauppakamarien pöytäkirjat, kirjapainojen ja kustantajien arkistomateriaali, sanomalehtien kirjailimoitukset ja uskonnollisen kirjallisuuden sekä oppikirjojen osalta tuomiokapitulien arkistot. Huutokauppakamarien pöytäkirjoja vanhan Viipurin hiippakunnan alueelta on säilynyt vain Helsingistä, Porvoosta ja Loviisasta, muissa kaupungeissa mahdollisesti laaditut luettelot ovat kadonneet. Helsingin kirjahuutokauppoja, joihin sisältyy huomattava määrä Viaporin upseerien ostamia ja myymiä kirjoja, on vuosilta 1684–1809 yhteensä 526 kappaletta, Porvoon vuosilta 1743–1809 295 kappaletta ja Loviisan vastaavia vuosilta 1746–1809 peräti 457 kappaletta. Suomen Ruotsin vallan aikaisten kaupunkien perukirja-aineistojen kirjainninnat on julkaistu Henrik Grönroosin ja Ann-Charlotte Nymanin laatimassa lähdejulkaisussa *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. Helsingin huutokaupoissa myyty kirjallisuus sekä Helsingissä toimitettujen perunkirjoitusten kirjainninnat ovat käytettävissä myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ylläpitämässä Henrik-tietokannassa.⁶ Varhaisempien kirjapainojen arkistoja Suomessa on säilynyt ylipäänsä hyvin vähän ja Itä-Suomesta tuskin lainkaan.

Sen sijaan kustantajien arkistojen kohdalla tilanne on hieman valoisampi, ja siitä saamme kiittää yksityisesti kirjoja kustantanutta Henrik Renqvistiä. Renqvist, jonka

6 Grönroos & Nyman 1996; Henrik-tietokanta.

nimi useimmiten tulee esiin rukoilevaisliikkeen perustajana, oli innokas hartauskirjallisuuden ja virsien kääntäjä, kustantaja ja levittäjä. Hän käytti suuren osan perheensä varallisuudesta kirjojen painattamiseen ja otatti niistä usein niin suuria painoksia, että laajasta kirjanlevitysverkostostaan huolimatta kaikki kirjat eivät mitenkään käyneet kaupaksi. Renqvistiä motivoi tässä toiminnassa hänen uskonnollinen vakaumuksensa, jota seuratessaan hän joutui ristiriitoihin ensimmäisessä papinpaikassaan Liperissä kirkkoherransa kanssa, ja moninaisten vaiheiden jälkeen hänet tuomittiin vankilasaarnaajaksi Loviisan edustalle Svartholmaan. Siellä hän jatkoi käännöstyötään, organisoi Svartholmasta käsin myös kirjanmyyntiä sekä saarnasi vangeille, niin että useat hänen aikanaan vankilassa kääntyneet hankkivat hänen käännöksiään. Tulipa yhdestä vangista vapauduttuaan jopa Renqvistin kirjojen välittäjä, kolportööri.⁷

Renqvistin kirjallisuudesta toiminnasta kertovat monet lähteet. Matthias Akiander, joka keräsi Suomen uskonnollisten liikkeiden historiaa ja painatti ne seitsenosaisena sarjana *Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider* (1857–1863), julkaisi kokoelmassaan muun muassa Renqvistin kirjeitä. Enemmän Renqvistin kirjeitä on luettavissa hänen omassa kokoelmassaan Kansallisarkistossa. Muutama vuosi sitten ilmaantui päivänvaloon lisäksi Kustannusosakeyhtiö Otavan kokoelmista ennen hyödyntämätön Renqvistin tilikirja, jota hän oli pitänyt Svartholman kaudellaan. Kyseinen käsikirjoitus sisältää runsaasti tietoja Renqvistin kustantamasta kirjallisuudesta ja sen myynnistä erityisesti kolportöörien välityksellä. Renqvistin kirjanyhteyksien verkosto oli näet hyvin laaja ja ulotti lonkeronsa eri puolille Suomea.

Kirjojen myynnistä kertovat myös lehtien kirjanmyynti-ilmoitukset. Kansalliskirjasto ylläpitää *Historiallista sanomalehtikirjastoa*, johon se on digitoinut kaikki suomalaiset sanomalehdet, jotka on painettu vuosina 1771–1909 eli alkaen ensimmäisestä suomalaisesta sanomalehdestä. Sanomalehtikirjastoa täydennetään jatkuvasti 1900-luvun lehdillä. Digitaalinen aineisto sisältää siis myös monia itäsuomalaisia lehtiä, muun muassa *Käkisalmen sanomat* ja sen edeltäjän *Itä-Karjalan, Kuopion Sanomat, Lappeenrannan Uutiset* ja J. V. Snellmanin julkaiseman *Saima*-lehden. Esimerkiksi Saimassa on runsaasti ilmoituksia Kuopiossa myynnissä olevasta kirjallisuudesta. Lehdissä on runsaasti tietoja myös pyhäkouluista ja kiertokouluista.

Verrattuna Turun tuomiokapitulin arkistoon Porvoon tuomiokapitulin arkisto sisältää paljon tarkempia tietoja uskonnollisen kirjallisuuden ja oppikirjojen levityksestä. Tämä johtuu siitä, että Porvoon kapitulin pöytäkirjat ja kirjekirjat on laadittu Turun pöytäkirjoja yksityiskohtaisemmiksi. Tuomiokapitulin pöytäkirjoissa ja kirjekirjoissa on tietoja kirjallisuuden markkinoinnista, koska seurakunnat pystyivät tekemään kapitulin välityksellä ennakkotilauksia kirjoista. Niissä kerrotaan, mitä kirjallisuutta on saatavilla mihinkin hintaan, kuinka paljon eri hiippakunnat hankkivat kirjoja omalle alueelleen ja miten ne niitä levittivät edelleen. Tietoja kirjojen markkinoinnista ja kirjanmyyntimainoksia sisältyy myös tuomiokapitulien kiertokirjeisiin. Tällä hetkellä Kansallisarkistossa sijaitsevan Porvoon tuomiokapitulin asiakirjat ovat luettavissa

7 Renqvistin kirjankustannus- ja kauppatoiminnasta enemmän teoksessa Tuija Laine & Anna Perälä: *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaina 1815–1866*. SKHST 198. Helsinki, 2005. Teokseen sisältyy myös bibliografia Renqvistin kirjoittamasta, kääntämästä ja kustantamasta kirjallisuudesta.

huonokuntoisuutensa vuoksi ainoastaan mikrofilmiltä, mutta arkistossa pyritään saamaan ne digitoitua Digitaaliarkistoon.

Vähäisyydestään ja fragmentaarisuudestaan huolimatta itäisen Suomen kirjahistorian lähteet täydentävät tärkeällä tavalla sitä kuvaa, joka kirjallisen kulttuurin leviämisestä, suhtautumisesta kirjaan ja kirjojen käytöstä on Suomen osalta luotavissa. Ne tarjoavat omalaatuisuudessaan ja erilaisuudessaan myös arvokasta vertailumateriaalia läntisen Suomen kirjakulttuurin tarkastelulle.

Lähteet ja kirjallisuus

Painetut lähteet

Grönroos, Henrik & Nyman, Ann-Charlotte

1996 Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809. SSLF 596. Helsingfors.

Internet-lähteet

Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto

<http://digi.narc.fi/digi/>

Henrik-tietokanta. Kirjojen omistus Suomessa vuoteen 1809

<http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php>

Historiallinen sanomalehtikirjasto

<http://www.kansalliskirjasto.fi/kokoelmatjapalvelut/digitaalisetkokoelmat/historiallinensanomalehtikirjasto17711890.html>

Suomen sukuhistoriallinen yhdistys, digitoidut kirkonkirjat

<http://www.sukuhistoria.fi/sshy/index.htm>

Kirjallisuus

Gardberg, Carl-Rudolf

1948–1973 Kirjapainotaito Suomessa I–III. Helsinki.

Hanho, J. T.

1947–1955 Suomen oppikoululaitoksen historia. I–II. Porvoo – Helsinki.

Laine, Tuija

1996 Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet. – Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. SKST 647. Helsinki.

Nohrström, Holger

1927 Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek. Ett bidrag till Finlands biblioteks- och kulturhistoria. HYKJ X. Helsingfors.

Selén, Kari

1987 Kuopion kymnaasin kirjaston perustaminen. Snellman-instituutin C-sarja 1. Kuopio.

Palaa: Kirjallisuusluettelo | "Liitteet"-sivulle

OUTI MERISALO

Käsin kirjoitetun kirjan tutkimus

1. Kulttuuriperinnön välittymisen muuttuvat muodot

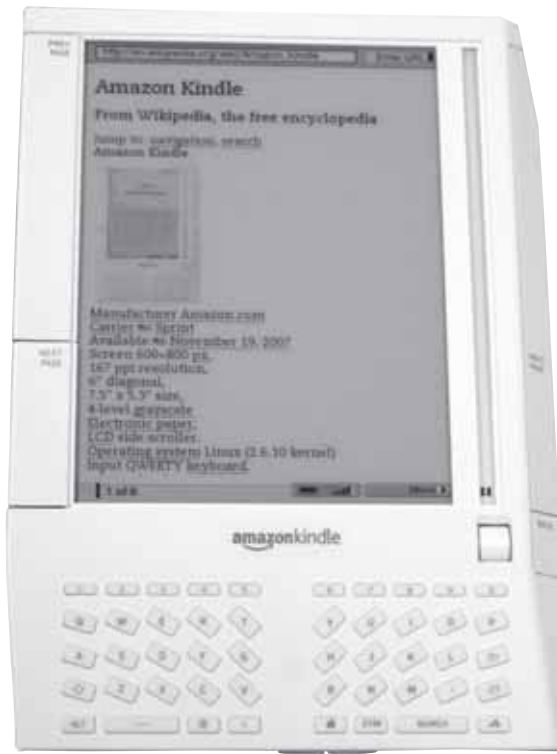
Viimeiset runsaat 500 vuotta länsimaissa käytetty kirjamuoto on ollut lähtökohtaisesti paperille mekaanisesti painettu kirja, jonka kanssa sähköinen kirja nykyään kilpailee. Elämme siis siirtymäkautta, jonka kehitystä ei vielä voi ennustaa. On kuitenkin hyvä tietää, että se muoto, jossa kulttuurista perintöä on siirretty (*medium*), on muuttunut länsimaisen kulttuurin historiassa viimeisten muutaman tuhannen vuoden aikana useasti.

Egyptiläiset välittivät ilmeisesti ensimmäisen vuosituhannen eKr. alkupuoliskolla kreikkalaisille papyrusrullan, josta tuli ensin koko Välimeren kulttuuripiirin, sitten, vuosituhannen lopussa koko Rooman valtakunnan kirjamuoto (*ensimmäinen mediavallankumous*). Hellenistisessä Egyptissä keksittiin toisen vuosisadan eKr. lopussa liittää selästään yhteen papyruksesta tehtyjä lehtiä vihoiksi – papyrusrullassa nämä lehdet sen sijaan liimattiin peräkkäin – ja mahdollisesti roomalaiset ensimmäisen vuosisadan lopulla eKr. korvasivat papyruslehdet nahasta valmistetuilla pergamenttilehdillä.

Roomalaiset käyttivät selästään liitettyjen niin papyrus- kuin pergamenttilehtien kokonaisuudesta latinalaista termiä *codex*, joka alun perin tarkoitti yhteen sidottuja puutauluja. Kuten puutauluja, myös pehmeämateriaalista *codexia* käytettiin aluksi ennen kaikkea muistiinpanoihin. Pergamenttikodeksi kuitenkin syrjäytti antiikin ajan loppuun mennessä papyrusrullan kirjamuotona. Rooman valtakunnan länsiosissa, Adrianmereltä länteen, pergamenttikodeksista tuli ”virallinen” kirjamuoto vuoteen 400 jKr., valtakunnan itäosissa vuoteen 500 jKr. mennessä. Tätä voidaan pitää *toisena mediavallankumouksena*.

Kaarle Suuren (hallitsi 768–814) länsieurooppalaisessa valtakunnassa kehitettiin vuoden 800 tienoilla uusi, helposti luettava kirjoitus, *karolinginen minuskeli*, joka pohjautui antiikin Roomasta perityn latinalaisen kirjoituksen nykyisen Pohjois-Ranskan alueen luostareissa käytettyihin variantteihin. Karolingisesta minuskelista tuli seuraavien vuosisatojen kuluessa länsimaisen kristikunnan ja yhteiskuntajärjestyksen tunnusmerkillinen kirjoitustyyli, joka syrjäytti muut latinalaisen kirjoituksen kehitysmuodot ja joka levisi katolisen kirkon mukana Iberian niemimaalta Pohjolaan. Sen voittokulkua voidaan nimittää *kolmanneksi mediavallankumoukseksi*.

Koko keskiajan, 1400-luvulle asti, tekstit kopioitiin länsimaissa käsin: ensin pergamentti-, sitten 1200-luvun puolivälistä lähtien paperikodekseihin. Vaikka Kiinas-

Kirjallisen perinnön välittämisessä on menossa ”viides vallankumous”: sähköinen kirja haastaa painetun tekstin. Markkinoille on tullut lukuisia sähköisen kirjan lukulaitteita. Kuva: Wikimedia Commons (Jon Davis).

sa monistettiin mekaanisesti tekstejä ja kuvia jo 1200-luvulla ja Länsi-Euroopassakin puupiirroksia jo 1300-luvulla, *neljäs perustava muutos eli vallankumous* koettiin vasta 1400-luvun puolivälissä, kun irtokirjakkeita käyttävä ja mekaanisesti monistettu, lähtökohtaisesti paperinen kirja alkoi ensin kilpailla käsin kirjoitetun kirjan kanssa ja vuosisadan loppuun mennessä käytännössä syrjäytti sen.

Tämä kolmen tuhannen vuoden kehityskaari ei välttämättä vaikuta kovin vaiheikkaalta. Onhan nykyinen painettu kirja säilyttänyt myöhäisantiikkisen koodeksimuodon ja keskiajan lopulla vakiintuneen materiaalsuuren, paperin, ja tämäkin teksti painettu karolingista minuskelia suuresti muistuttavin kirjaimin.

Silti jokainen perustavanlaatuisen muutos kirjallisen perinnön välittämisessä on vaikuttanut syvästi kirjan sisältämiin teksteihin. Jokaisessa siirtymävaiheessa on tehty valintoja, mitä tekstejä kopioidaan uusin välinein ja siirretään seuraavien sukupolvien luettaviksi, mitkä jätetään ”vanhan mediumin” varaan eli tulevaisuuden lukijoiden taivoittamattomiin. Jokainen vaihdos kulttuuriperinnön siirtämisen tavassa ja muodoissa on synnyttänyt pullonkaulan tekstien siirtymisessä sukupolvelta toiselle. Epäkiinnostaviksi tai vastustettaviksi katsotut tekstit ovat näiden muutosten myötä hävinneet.

Kirjamuoto sinänsä on vaikuttanut myös tekstin jäsentelyyn. Esimerkiksi antiikin aikaisen papyrusrullan normaalipituus (n. 3,5–4 m) on vieläkin kaunokirjallisuudessa esiintyvän yksikön ”kirja” pohjana. Käsin kopiointi on myös muuttanut tekstejä,

vaikka käsin kirjoitetun kirjan aikakaudellakin ammattimaiset kirjurit pyrkivät mahdollisimman virheettömään tulokseen. Merkittävä kristillinen oppinut Cassiodorus (n. 485–n.585) totesi: ”Joka kerta, kun kirjuri kopioi Jumalan sanaa oikein, paholainen saa selkäänsä.” Kopiointivirheiltä eivät silti säästyneet pyhiksikään katsotut tekstit. Niinpä tieteellinen tekstien mahdollisimman alkuperäisen muodon selvittäminen (tekstikritiikki) sai uuden kimmokkeen 1700-luvun alussa, kun Raamatun tutkijat olivat huolissaan tekstien periytyneen muodon suhteesta alkuperäiseen julistukseen.

2. Keskiaikaisen kirjan tutkiminen esineenä

Kodikologia

Kodikologia (lat. *codex* = ’käsin kirjoitettu, yhteen ommelluista lehdistä koostuva kirja’, kr. *logia* = ’oppi’) on tieteenhaara, joka laajimmin määriteltynä tutkii käsin kirjoitettuja kirjoja – olivatpa ne rulla- tai koodeksimuotoisia – niiden kirjoitusmateriaalin, kirjoituksen, koristelun, sidoksen ja tekstin antaman tiedon selvittämiseksi. Olennaista on, että kaikki mahdollinen informaatio pyritään ottamaan huomioon. Kodikologian menetelmät ovat kehittyneet erityisesti 1800- ja 1900-luvuilla. Käsikirjoitustutkijat ovat jo 1800-luvulta lähtien tehneet yhteistyötä luonnontieteilijöiden kanssa muun muassa pergamentin ajoittamiseksi. Niin kutsuttu *kvantitatiivinen kodikologia* on 1980-luvulta lähtien pyrkinyt tutkimaan tilastollisin metodein kirjan ominaisuuksia käyttäen laajoja aineistoja. Kodikologisen tutkimuksen tuloksia voidaan hyödyntää suoraan muun muassa käsin kirjoitettujen kirjojen ajoittamisessa ja paikallistamisessa sekä niiden omistushistorian ja kirjantuotannon mekanismien selvittämisessä. Viime vuosikymmeninä digitoituja käsikirjoituksia esittelevät sivustot ovat lisääntyneet nopeasti.

Kirjoitusmateriaalit

Antiikin kreikkalaisella ja roomalaisella kulttuurialueella käytettiin ensimmäisellä vuosituhannella eKr. kirjamateriaalina Egyptistä peräisin olevia, antiikin loppuun asti lähinnä Egyptissä viljellyn papyrus-ruokokasvin (*Cyperus papyrus*) rungosta valmistettuja lehtiä. Ne liimattiin peräkkäin pitkäksi rullaksi. Papyruslehtiä ryhdyttiin kiinnittämään selästään yhteen vihoiksi ilmeisesti Egyptissä toisella vuosisadalla eKr. Roomassa papyruksen sijasta käytettiin tähän tarkoitukseen ilmeisesti ensimmäisen vuosisadan lopulta eKr. lähtien pergamenttilehtiä.

Pergamentti on hajoamisen estämiseksi ja musteen tarttumiseksi alkalisella kylvyllä käsitelty, venytetty ja hohkakivellä silotettu nahka, josta saadaan taittelemalla sopivan kokoisia kirjanlehtiä. Toisistaan erikseen leikatut kirjanlehdet koottiin vihoiksi. Vihkojen rakenne eli lehtien määrä vaihteli ajan ja paikan mukaan. Vihon laajuus antaa näin tietoja kirjan iästä ja alkuperästä.

Kiinalaisten ensimmäisellä vuosisadalla jKr. kirjoitusalueeksi kehittämä paperi levisi arabien välityksellä Länsi-Eurooppaan, jossa alkoi Italian Fabrianoissa 1260-luvulla oma paperintuotanto. Paperia valmistettiin 1800-luvulle asti lumpuista (hamppu, pellava), joiden annettiin ensin liota vetiseksi muhennokseksi. Paperimuottien avulla muhennoksesta erotettiin vesi poistamalla paperimassaa, josta tasoiteltiin ohuita, ta-

saaisia paperilehtiä.

Lumpupaperin, kuten papyruksen ja pergamentinkin, säilymisominaisuudet ovat erinomaiset, toisin kuin 1800-luvulta lähtien valmistetun puupohjaisen teollisen paperin, jota vaivaa tuhoisa happamuus. Länsimaiset paperinvalmistajat merkitsivät tuotteensa vesileimalla, joka oli paperilehteen jäänyt jälki paperimuotin metallilangastoon (viiraan) kiinnitetystä metallisesta kuviosta. Vesileimoja on 1800-luvulta asti systemaattisesti kerätty ajoitetuista ja paikallisista asiakirjoista ja muista ulkopuolisista ajoitus- ja paikallistamistietoja sisältävistä paperidokumenteista.

Kirjoitus, paleografia

Vanhon kirjoitusjärjestelmien historian tutkimista nimitetään *paleografiaksi*. Termi on peräisin kreikasta (kr. *palaios* 'vanha', *grafein* 'kirjoittaa') ja sitä käytetään myös konkreettisesta vanhojen kirjoitustyylien tulkitsemisesta. Paleografian tuntemus on luonnollisesti välttämätöntä kaiken ikäisten käsin kirjoitettujen tekstien lukemisessa. Koska esimerkiksi latinalaisen kirjoituksen historiaa on tutkittu systemaattisesti jo 1600-luvun lopulta, kirjoitusjärjestelmien ja -tyylien tuntemus mahdollistaa tekstien ajoittamisen ja paikallistamisen. Vaikka antiikin ja keskiajan kirkkohistorian tutkija työskentelisi pääasiallisesti painettujen lähteiden pohjalta, hänelle on olennaista kyetä myös lukemaan lähteensä välittäneitä käsin kirjoitettuja kirjoja ja asiakirjoja jo siksi, että hän voisi tarkistaa painetun materiaalin oikeellisuuden. Mikäli hän työskentelee aidon arkistomateriaalin parissa, vanhojen kirjoitustyylien aktiivinen tuntemus on aivan välttämätöntä: tutkijan on osattava lukea lähteensä itse.

Paleografisia taitoja vanhojen käsialojen lukemisessa ja tulkitsemisessä tutkija ei tarvitse ainoastaan työskennellessään keskiaikaisten lähteiden parissa vaan myös uudenajan alun aineistoja tutkiessaan. Vasta 1800-luvulla kehittynyt käsialatyylillä on selaista, että sen lukeminen onnistuu ainakin periaatteessa ilman paleografisia opintoja.

Koristelu

Kokonaisvaltainen lähestymistapa käsin kirjoitettuun kirjaan edellyttää, että tutkija perehtyy myös taidehistoriaan, sillä koristelu – olivatpa kyseessä miniatyyrit, alkukirjaimet, tekstiä jäsentävät merkit tai reunakoristelu – vaihtelee sekin ajan ja paikan mukaan. Kuvitus täydentää tekstiä yllättävin tavoin. Esimerkiksi 1200–1400-lukujen goottilaisten käsikirjoitusten reunakoristelu on usein kiinnostavasti ristiriidassa leipätekstin sisällön kanssa. Viime vuosina digitoituja kuvitettuja käsikirjoituksia tarjoavat internet-sivustot ovat lisääntyneet suuresti.

Teksti

Valtaosa säilyneistä latinalaisella kirjoituksella käsin kirjoitetuista kirjoista on peräisin 800-luvulta jKr. tai myöhemmältä ajalta – syynä ovat aiemmin esitetyt muutokset kirjallisuudessa kulttuurissa (vaiheet 1–3), jotka luonnonolojen ja sotien lisäksi ovat ratkaisseet kirjojen säilymisen tai tuhon. Koska Bysantin keisarikunta luhistui vasta 1453, kreikankielinen kirjaperintö on säilynyt jonkin verran paremmin kuin latinankielinen. Varsinkin 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun sensaatiomaiset papyruslöy-

[illegible][illegible]

döt Egyptin Bahnasassa (antiikin Oksyrhynkhos) tarjosivat jälkipolville pääasiallisesti kreikankielisiä tekstejä, jotka eivät olleet säilyneet keskiaikaisten kopioiden kautta ja jotka siis edustivat antiikin aikaisen tekstin tilaa.

Vuosisataisen kopioinnin tuloksina meille välittyneet tekstit ovat kuitenkin muuttuneet. Tämä problematiikka tunnettiin jo antiikin aikana. Hellenistisen Egyptin Aleksandriassa sijaitsevan Museion-tutkimuslaitoksen kirjastoon pyrittiin 200-luvulla eKr. keräämään kaikki säilynyt kreikankielinen kirjallisuus, ja tutkijoiden olennainen tehtävä oli palauttaa kopioina säilyneet tekstit mahdollisimman alkuperäiseen asuun. Lisäksi heidän tuli kommentoida tekstejä, jotta niitä paremmin ymmärrettäisiin.

Filologia (kr. *filos* = 'ystävä', *logia* = 'oppi')

Filologia on tiede, joka tutkii tekstejä kokonaisvaltaisesti kulttuurin muistomerkkeinä niiden kielellisten ja sisällöllisten piirteiden kannalta pyrkien sijoittamaan ne historialliseen kontekstiinsa. Tekstejä tutkiessaan jokaisen tutkijan, olipa hän historioitsija, kirkkohistorioitsija, systemaatikko tai taidehistorioitsija, tulisi olla myös filologi eli hallita lähteen kielen lisäksi myös se kulttuuri- ja historiallinen konteksti, jossa teksti on syntynyt.

Filologia kehittyi tieteenä 200-luvulla eKr. edellä mainitussa Aleksandrian Museionissa. Filologian tärkeää metodologiaa tekstien aiempien muotojen rekonstruoimisessa kutsutaan *tekstikritiikiksi*. Tekstikritiikki on tiede, joka tutkii käsikirjoitusten (tai painettujen kirjojen eri laitosten) välittämää tekstimuotoa ja muuntaa sitä tarpeen tullen mahdollisimman alkuperäisen tekstin rekonstruoimiseksi. Vaikka keskiajallakin tavautaan oppineita, jotka keräilevät käsikirjoituksia verratakseen niitä toisiinsa – esimerkiksi karolinginen oppinut Lupus Ferrièresläinen (n. 805 – n. 862) tai varhaishumanisti Francesco Petrarca (1304–1374) – moderni tekstikritiikki muotoutui vasta 1800-luvun alkupuoliskolla. Sen tausta on 1700-luvun alun raamatuntutkimuksessa, joka oli, kuten edellä oli puhetta, suuresti huolissaan Raamatun tekstien periytyneestä muodosta.

Useiden tutkijoiden yhteistyön tuloksena kehitettiin yli sadan vuoden kuluessa tehokas metodi, jota edelleen hioi ja jonka toimivuuden osoitti klassisten ja keskiajan saksalaisten tekstien julkaisuissaan *Karl Lachmann* (1793–1851). Niinpä metodologia kutsutaan *Lachmannin metodiksi*. Metodi edellyttää tekstin editoinnissa kahta perusvaihetta:

1. *Recensiota* eli kaikkien olemassaolevien käsikirjoitusten tarkastelua ja
2. *Emendatiota* eli säilyneen tekstimuodon ”korjausta” mahdollisimman alkuperäiseksi.

Täysin uutta renessanssin ja varhaisen uuden ajan tekstijulkaisemiseen verrattuna tässä oli kaikkien todistuskappaleiden huomioon ottaminen. Ennen 1800-lukua tehty painetut editiot pohjautuvat yleensä 1400- tai 1500-luvulla tehtyyn ensimmäiseen painettuun laitokseen (*editio princeps*), jota julkaisijat ovat muuttaneet joko omin parannuksin (konjektuurit) tai jonkin käsikirjoituksen avulla.

Recension pohjalta lachmannilainen tekstikritiikki rakentaa käsikirjoituskopioiden sukupuun, jonka laatimisessa ovat keskeisellä sijalla kopiovirheet – ne käsikirjoitukset,

joissa esiintyvät samat virheet, kuuluvat samaan puunoksaan. Tekstiä rekonstruoidessaan hän ottaa huomioon vain oman tarkastelunsa perusteella hyviksi havaitut, yleensä vanhimmat, todistuskappaleet. Positivismin hengessä lachmannilainen tekstikriitikko paranteli 1800-luvulla konjektuurein virheelliseksi katsomaansa tekstiä – usein niin, että lopullinen, julkaistu teksti poikkesi suuresti olemassa olevasta todistusaineistosta.

Lachmannilaisen metodin terve, itseään korjaava piirre on kuitenkin, että radikaaleimpienkin julkaisijoiden tulee esittää niin sanotussa kriittisessä apparaatissa yleensä sivun alalaidassa ainakin tärkeimmät käsikirjoituksissa esiintyvät lukutavat, jotka poikkeavat rekonstruoidusta tekstistä. Lukija pystyy näin jäljittämään julkaisijan tekemät muutokset ja muodostamaan käsityksen tekstin todistuskappaleista. Ilman kriittistä apparaattia ei ole kriittistä editiota. Todettakoon vielä, että vain kriittiset editiot ovat tieteellisiä editioita.

Lachmannilaisen metodin perusolettamusta, virheiden siirtymisestä pystysuorasti sukupuussa, on syystä kritisoitu: monessa traditiossa esiintyi alkuperäisten tekstien muuntumista vaakasuorasti (kontaminaatiota), kun kirjurit ottivat elementtejä tekstiin paitsi mallistaan myös muista käsikirjoituksista, jotka saattoivat kuulua puun eri haaraan. On myös runsaasti näyttöä siitä, että kopioita on saatettu tehdä monta vuotta vanhoista malleista: myöhäiset käsikirjoitukset eivät siis välttämättä edusta paljon virheellisempää tekstimuotoa kuin vanhemmatkaan. Varsin yleinen käsitys tutkijoiden kesken on se, että modernin tekstikritiikin keinoin voidaan saavuttaa karolingisella ajalla, 700-luvun lopulla ja 800-luvun alussa, luettavissa ollut antiikin kirjailijoiden tekstimuoto. Uudempien kirjailijoiden tekstien rekonstruointi on luonnollisesti helpompaa, jos todistuskappaleita on säilynyt useita.

Lachmannin metodologia sovelletaan nykyään usein myös niin, että *recension* tuloksena julkaistavan tekstin pohjaksi valitaan yksi käsikirjoitus, jonka tekstinsä ja tekstihistoriansa puolesta voidaan katsoa edustavan mahdollisimman alkuperäistä versiota. Tätä peruskäsikirjoitusta korjataan mahdollisimman vähän. Muut todistuskappaleet dokumentoidaan kriittisessä apparaatissa.

Viime vuosikymmenten aikana Lachmannin metodologia on voitu kehittää myös ATK:n avulla. Haluttaessa kaikki tekstivariantit koko tekstitraditiossa voidaan ottaa huomioon. Mielenkiintoisia tuloksia on saatu muun muassa Amsterdamin *Vrije Universiteitissä* 1990-luvulla ja viime vuosina Helsingin yliopistossa.

Tekstihistoria

Tekstihistoria on tiede, joka tutkii niin käsin kirjoitettujen kuin painettujenkin tekstien leviämistä. Tekstihistoriallisen tutkimuksen aineistona eivät ole ainoastaan kokonaisvaltaisesti tarkasteltavat fyysiset kirjat vaan kirjastoluettelot, kirjojen omistajiin liittyvä dokumentaatio (asiakirjat, huutokauppaluettelot, henkilökohtainen kirjeenvaihto, päiväkirjat, (oma)elämäkerrat jne.) ja muu tekstin välittymistä valottava materiaali. Alan pioneeri on saksalainen käsikirjoitustutkija ja tekstijulkaisija *Ludwig Traube* (1861–1907), joka julkaisi 1898 vieläkin käyttökelpoisen tutkimuksen Benediktuksen luostarisäännön tekstihistoriasta. Ranskalainen tutkimuslaitos *Institut de Recherche et d'Histoire de Textes* (IRHT) on erikoistunut tekstihistorian tutkimukseen ja ylläpitää muun muassa tekstien tunnistamisen kannalta olennaista *In principio* -tietokantaa,

johon on rekisteröity kymmenien tuhansien keskiajalla kopioitujen tekstien tekstialut (incipitit).

Lähteitä ja kirjallisuutta

Internet-lähteitä (katsottu 14.7.2010)

Scriptorium

<http://www.scriptorium.be>

Sivusto sisältää hakukoneen artikkeleista, jotka ovat luettavissa painetusta versiosta.

Vocabulaire codicologique

<http://vocabulaire.irht.cnrs.fr/vocab.htm>

Käsin kirjoitetun kirjan sanasto kirjoituslajista koristeluun ja sidokseen. Käytettävissä ranskaksi, englanniksi, italiaksi ja espanjaksi.

Kuvalaadun ja käsikirjoituksia koskevan tiedon kannalta hyödyllisiä linkkejä ovat

Codices electronici Sangallenses

<http://www.cesg.unifr.ch/de/index.htm>

Koskee sveitsiläisen Sankt Gallenin luostarin kirjastoa.

Heidelbergin yliopiston kirjasto

<http://www.ub.uni-Heidelberg.de/helios/digi/handschriften.html>

Ranskan kansalliskirjasto

<http://archivesetmanuscrits.bnf.fr>

Baijerin kansalliskirjasto

<http://www.digitale-sammlungen.de>

Myös saksalaisten kirjastojen käsikirjoitusten yhteisluettelosivustolla <http://www.manuscripta-mediaevalia.de> on jonkin verran linkkejä digitoituun materiaaliin.

Kirjoitusmateriaalien kannalta hyödyllinen on Michiganin yliopiston papyrologiasivusto

<http://www.lib.umich.edu/papyrus-collection>

Project Bernstein –The History of Paper

<http://www.bernstein.oeaw.ac.at/twiki/bin/view/Main/PaperDatabases>

Tietokanta mahdollistaa temaattiset haut viidestä suuresta digitaalisesta vesileimatietokannasta (1300–1700-l.) sekä sisältää luettelon olemassa olevista digitaalisista vesileimatietokannoista.

Ranskan arkiston- ja kirjastonhoitajakorkeakoulun, *École Nationale des Chartes*, paleografian ja asiakirjatutkimuksen sivustolla *Thélème* voi tehdä mm. kopiointi- eli transkribointiharjoituksia: <http://theleme.enc.sorbonne.fr>

Vuonna 1953 perustettu *Comité international de paléographie latine* -järjestö aloitti 1950-luvulla ajoitettujen ja paikallistettujen käsikirjoitusten luetteloprojektin *Manuscripts datés/Manoscritti datati/Dated manuscripts/Datierte Handschriften*. Luetteloissa on runsaasti kuvia käsikirjoituksista. Niiden avulla voi sekä harjoitella eri kirjoitustyylien transkribointia että muodostaa itselleen käsityksen eri Länsi-Euroopan alueiden kirjoitus- ja koristelutyyleistä. Vuoden 2010 alkuun mennessä on ilmestynyt yli 60 osaa Belgian, Ranskan, Ison-Britannian, Italian, Itävallan, Ruotsin, Saksan ja Sveitsin kokoelmista: <http://www.palaeographia.org/cipl/cipl.htm>

Ranskan kirjastojen miniatyyriportaali esittelee lukuisten merkittävien käsikirjoituskokoelmien miniatyyreja: http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/visites_oo.htm

Images Online, British Libraryn kuvajäljennesivusto
<http://www.imagesonline.bl.uk>

C.D. Wright (*University of Illinois at Urbana*), keskiaikaisten kirjastoluetteloiden bibliografia
<https://netfiles.uiuc.edu/cdwright/www/msscat.html>.

Käsin kirjoitetut kirjat

Heikkilä, Tuomas

2009 Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla. SKST 1208. Helsinki.

Merisalo, Outi

2003 Manu scripta. Länsimaisen kirjan historia keskiajalla (500–1500). JYY:n julkaisusarja 69. Jyväskylä.

Kodikologia

Lemaire, J.

1989 Introduction à la codicologie. Publications de l'Institut d'Études Médiévales. Série 2, Textes, études, congrès 9. Louvain-la-Neuve.

Kirjoitusmateriaalit ja vesileimat

Bagnall, R.S.

1995 Reading papyri, writing Ancient history. London & New York.

Briquet, C.M.

1907 Les filigranes 1–4. Paris.

Ingen dag utan papper

2008 Ingen dag utan papper. Om papper och dess roll som kulturbärare. Red. Esko Häkli. [Helsingfors & Stockholm].

Piccardi, G.

1980 Wasserzeichen Werkzeug und Waffen 1–2. Veröffentlichungen der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe. Stuttgart.

Reed, R.

1972 Ancient skins, parchments and leathers. London.

Zilliaceus, H.

1974 Papyrustutkimus. Tampere.

Paleografia

Bischoff, Bernhard

1990 Latin Palaeography. Cambridge. [Käännös saksalaisesta 2. laitoksesta].

2009 Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters.
4. uudistettu ja laajennettu laitos. Grundlagen der Germanistik 24. Berlin.

Brown, M.P.

1990 A Guide to Western Historical Scripts. Toronto.

Stiennon, J.

1999 Paléographie latine du Moyen Âge. 3. laitos. Paris.

Tekstikritiikki

Reynolds, L.D. & Wilson, N.

1991 Scribes and Scholars. 3. laitos. Oxford.

Timpanaro, S.

1981(1990) La genesi del metodo del Lachmann. 2. laitos. Padova.

Koristelu

Camille, M.

1992 Image on the edge. Margins of medieval art. Reaktion Books: s.l.

de Hamel, C.

2001 The British Library guide to manuscript illumination: history and techniques.
London.

Keskiaikaiset kirjastoluettelot

Becker, G.

(1885) 1973 Catalogi bibliothecarum antiqui. Bonnae (Uusintapainos Hildesheim).

Bischoff, Bernhard & Lehmann, Paul

1918– Mittelalterliche Bibliothekskataloge. München.

Gottlieb, G. Th.

1890 (1955) Ueber mittelalterliche Bibliotheken. Leipzig. (Uusintapainos Graz 1955).

Tiivistelmä

1. Keskeisimmät lähdekokoelmat / arkistot

Antiikin ja keskiajan käsikirjoituksia ja käsin kirjoitettuja kirjoja säilytetään kansalliskirjastoissa (esim. *British Library*, *Staatsbibliothek zu Berlin*), museoissa ja yliopistojen kirjastoissa. Käsikirjoitusten välittämien tekstien toimittaminen julkaistavaksi edellyttää kriittisen edition tekemistä, sillä vain kriittiset editiot ovat tieteellisiä. Viime vuosikymmeninä digitoituja käsikirjoituksia esittelevät sivustot ovat lisääntyneet nopeasti.

2. Ajankohta, jota käsitellään

Antiikista uuden ajan alkuun.

3. Kieli

Usein latina, mutta lähteen kieli riippuu tutkimuskohteesta. Myös kansankielistä kirjallisuutta oli jo keskiajalla. Tutkimuksen seuraaminen edellyttää modernien kielten kuten englannin, saksan, ranskan ja italian hallintaa.

4. Aineistojen saatavuus

Aineistot ovat monissa kirjastoissa vakiintuneiden ja tunnustettujen tutkijoiden käytettävissä, mutta asiakirjojen huomattavan arvon vuoksi niiden käyttöön saattaa liittyä rajoituksia tai erityismääräyksiä lukupaikan tai tilattavan aineiston määrän suhteen.

5. Käyttöön liittyvät erityispiirteet

Tutkijan täytyy hallita filologiset taidot, mm. kyky lukea ja ymmärtää lähteen kieltä, paleografia ja kodikologia. Lisäksi tutkijalta edellytetään historiallisen lähdekritiikin hallintaa tekstin sisällön tulkinnassa.

6. Avainsanat

Medioiden vallankumoukset; paleografia; kodikologia; kirjoitusmateriaalit; koristelu; filologia; tekstihistoria, lachmannilainen metodi, tekstikritiikki.

